
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2010 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H., Mustafayev M.H.

Mədəniyyət və təfəkkür probleminin bəzi məsələlərinin tədqiqinə dair3

Zeynal-zadə E.A.

Reklamın istehlakçı davranışına təsirinin psixoloji əsasları12

Abdullayev Y.B.

Samboçuların təlim-məşq prosesinin optimallaşdırılmasına yönəlmiş
dialog sistemində insan amilinə verilən psixoloji tələblər22

Həsənli Nəstərən

6 yaşdan 8 yaşadək olan uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri26

Əlizadə S.H.

Ailədaxili konfliktlərin uşağın psixi inkişafına təsiri33

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Musayeva T.M., Əhmədova Z.

Kliyətlə sosial işdə kommunikativ və interaktiv bacarıqlar42

Qəhrəmanova Q.N.

Qrup fəaliyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri58

Pur Üfqü Fərşad

Gənc ailənin formalaşmasına təsir göstərən amillər67

Cəfərova K.R.

Qadının sosial-psixoloji adaptasiyasının bəzi məsələləri77

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H., Əliyeva K.R.

Şagird şəxsiyyətinin yaradıcı inkişafının innovasiya modeli87

Əliyev B.H., Bəylərov E.B.

İstedadlı uşaqlarla işin təşkili istiqamətində tədqiqat nəticələrinə dair94

Əlirza Nizamdust Məlfəcani

Mərkəzi Rudsər Piyamnur universiteti tələbələrinin özü ilə
bağlı təsəvvürün formalaşmasında ailənin rolu101

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Cabbarov R.V.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələrinə dair110

Heydərova S. N.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması haqqında xalq fikirləri.....121

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Аллахярова С.А.

Подростковая алкоголизация130

Kaver Məcid

Xroniki ağrının depresiya ilə əlaqəsinin psixoloji təhlili və
onun diaqnostikası.....138

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Köməksizlik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının
təşkili məsələləri149

Namazova A.S.

Deviant davranışın psixoloji xüsusiyyəti və yeniyetmələrin
həyatında onun rolu.....159

HƏRBİ PSIXOLOGİYA

Şəfiyeva E.İ.

Döyüş ustalığının formalaşdırılmasının psixoloji əsasları.....168

Şiriyev A.A.

Kiçik hərbi qrupların idarə olunmasında
sosial-psixoloji iqlimin rolu175

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Vəliyev M.V.

Həsən bəy Zərdabi irsinin əsas tədqiqi aspektləri185

MƏDƏNİYYƏT VƏ TƏFƏKKÜR PROBLEMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Mustafayev M.H.

psixologiya elmləri namizədi, elmi işçi

Mədəniyyət və təfəkkür problemi həmişə aktual bir məsələ kimi müxtəlif elm sahələrini tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu aktualıq hər şeydən öncə, mədəniyyətin təfəkkürdən, yoxsa təfəkkürün mədəniyyətdən qaynaqlanmasına dair sualların cavablandırılması zərurətindən yaranmışdır.

Müxtəlif xalqların mədəniyyətinə integrasiya prosesindən qaynaqlanan oxşar cəhətlərlə yanaşı həmin mədəniyyətə məxsus fərqli əlamətlər özünü göstərir. Bu fərqli əlamətlər istər-istəməz onların dünyagörüşündə, düşüncə tərzində, hadisələri qiymətləndirməsində, təfəkkür tərzində və s. təzahür edir. Bəs görəsən müxtəlif mədəniyyətə malik insanların təfəkkür tərzində özünü göstərən fərqli məqamların psixoloji mexanizmi nədən ibarətdir? Bu fərqlər birbaşa mədəniyyətdənmi qaynaqlanır? Yoxsa təfəkkür tərzində bu fərqləri ortaya qoyur? Onun psixoloji mexanizmi necədir? Qeyd olunan suallara cavb verilməsi təfəkkür və mə-

dəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasından çox asılıdır.

Məlumdur ki, bütün insanların təfəkkürü ümumi qanunauyğunluqlarla cərəyan etsə də, onların özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri və tipləri mövcuddur ki, bu da təfəkkürün məzmununda, inkişaf səviyyəsində və təzahür xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Hər bir insanın təfəkkürünün təşəkkülünə və formalaşmasına onun keçdiyi şəxsi həyat yolu, aldığı təlim-tərbiyə və yaşadığı mədəniyyətin xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan mədəniyyətin təfəkkürə, təfəkkürün isə müyyən mənada mədəniyyətə təsiri danılmazdır.

Qeyd olunmalıdır ki, mədəniyyət və təfəkkür probleminin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif elmlər tərəfindən araşdırılır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyət və təfəkkür problemi həm humanitar, həm də sosial elmlər sahəsində müxtəlif istiqamətlərdən təhlil olunmuşdur. Problemə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətin daşıyıcıları

olan xalqların nümayəndələrinin təfəkkürünün inkişafında differensasiya olunmuş cəhətlər mövcuddur. Ancaq bu fərqli cəhətlərin bilavasitə təfəkkürdən qaynaqlanması məsələsi birtərəfli səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə mədəniyyət və təfəkkür problemi istər ümumfəlsəfi yanaşmalarda, istərsədə ümumpsixoloji tədqiqatlarda müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Burada daha çox diqqət bu iki sistemin mədəniyyət və təfəkkürün müstəqil elementlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Ümumpsixoloji tədqiqatlarda təfəkkür, fəlsəfi tədqiqatlarda isə mədəniyyət anlayışı tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı problemə həsr olunmuş tədqiqatlar demək olar ki, bir-birini tamamlamır. Paradoksal hallar, ziddiyyətli məqamlar olduqca çoxdur.

Mədəniyyətin və təfəkkürün öyrənilməsinə çox saylı tədqiqatlar həsr edilsədə, onlar içərisində H.Spenserin müddəaları daha çox diqqəti cəlb edir. Mədəniyyətin və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməyə çalışan H.Spenser hesab edirdi ki, təcrübənin mənimsənilməsi, eləcə də irsən ötürülən müəyyən psixoloji keyfiyyətlər nəticəsində insanlar fərqli düşüncəyə malik olurlar (5, s.52).

Bu baxımdan H.Spenserin yanaşmasında inkişafın aşağı səviyyəsində olan xalqların təfəkkürü, onu tədqiq

etmək üçün istifadə edilən metodlar və onların əqli qabiliyyətinin ierarxiyasının necə yaradılması xüsusi maraq doğurur. Spenser qeyd edir ki, insanların təfəkkürünü öyrənmək üçün onların təkamül prosesinin necə baş verdiyini təhlil etmək lazımdır. O, bunun üçün iki mərhələləli metod təklif etmişdir(5, s.52).

Əvvəlcə o, deduktiv olaraq intellektin ontogenezdə təkamülünün əsas cizgilərini qeyd etmiş və daha sonra səyahətçilərin təsnif etdiyi faktlara əsaslanaraq bu məsələlərin təhlilini verməyə cəhd göstərmişdir. Qeyd edilənlərlə yanaşı Spenserin tədqiqatlarında irsi hesab edilən davranışda özünü göstərən mürəkkəb çətinliklərin mədəniyyət vasitəsilə keçən təcrübə nəticəsində yarandığı haqqında çoxlu praktik nümunələr mövcuddur. Məs: Fransada böyüyən yapon uşağı fransız dilində danışır və s. Deməli, müəyyən mədəniyyətə məxsus insanların hansı mühitdə böyüməsindən asılı olaraq fərdin təfəkkürünə təsir göstərir. Burada fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də nəzərə almaq çox vacibdir. Təbii ki, H.Spenserin fikirlərinə hər hansı münasibət bildirmək olduqca çətinidir. Digər tərəfdən isə hadisələrə belə sinergetik yanaşma yeni məsələ deyil. Belə yanaşma tərzləri fəlsəfədə yetərin-cədir. Lakin psixoloji hadisələri yalnız bioloji və ya təbii seçmə ilə

izah etmək fikrimizcə metodoloji baxımdan birtərəflilik olardı.

Təfəkkür və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırarkən kütlə ilə mədəniyyət probleminin tədqiqi həmişə ön planda olmuşdur. Kütlə ilə mədəniyyətin fərqləndirilməsi məsələsi F.Boasın tədqiqatlarında da özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Müəllif göstərirdi ki, cəmiyyət ilə mədəniyyəti eyniləşdirməyə heç bir əsas yoxdur. Onun bu fikirləri ilə bir çox tədqiqatçılar da razılaşırlar. Eyni kütləyə aid olan insanlar (eyni kütlənin daxilində olan) müxtəlif mədəniyyətlərə malik ola bilərlər. Bu baxımdan F.Boas hesab edirdi ki, əslində insanların mədəniyyətini, ənənələrini və əxlaqını öyrənmək üçün onların psixologiyası haqqında məlumatlar əldə etmək zəruridir. F.Boas hər bir mədəniyyətə tarixi və psixoloji baxımdan tam sistem kimi baxır və bu sistemin qarşılıqlı hissələrdən təşkil olunduğunu qeyd edirdi. Qeyd olunan fikirlərlə razılaşmamaq olmur. Lakin bu yanaşmada da mədəniyyətlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi tam açılmır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fransız sosioloqları Kontun, Dürkheymin və başqa müəlliflərin işlərində qeyd etdiyimiz bu məsələlərə toxunulsa da, sosioloq L. Bryulun bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlar daha çox diqqəti cəlb edir.

L.Bryul belə bir fikir irəli sürürdü ki, fərdin təfəkkürünü tədqiq etmək üçün onun aid olduğu mədəniyyəti təhlil etmək lazımdır. O, hesab edirdi ki, istənilən mədəniyyəti onun haqqında olan baxışların məcmusuna görə və ya fərdlər qrupuna malik olan fikri prosesləri təyin edən “kollektiv təsəvvürlər” əsasında öyrənmək mümkündür (7, s.37). Bu baxımdan L.Levi-Bryul güman edirdi ki, müxtəlif etnik birliklərin xüsusiyyətləri təfəkkürün tiplərində öz əksini tapmışdır. L.Bryulun əsas ideyası ondan ibarət idi ki, ayrı-ayrı insanların təfəkkürünə kollektiv təsir güclüdür və bu əksər hallarda dominantlıq təşkil edir. O, göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətlərə malik insanların psixikası uzunmüddətli təkamül prosesi ilə şərtləndiyindən ibtidai insanın məntiqi müasir insanın təfəkküründən əsaslı şəkildə fərqlənir və bu özünü mövcud hadisələrə münasibətdə, onların qiymətləndirilməsində büruzə verir. Müəllifin fikrincə normal avropalının kollektiv təsəvvürləri üç əsas əlamətə əsaslanır: intellektuallıq, hərəkət və emosionallıq. Levi Bryul yazırdı: ibtidai təfəkkür “məntiqsiz” və şüuraltıdır, lakin bizim təfəkkürümüzdə olduğu kimi ziddiyyətlərdən uzaq deyil (7,s.55).

Bu baxışlar amerikan alimləri tərəfindən, xüsusən də F.Boas tərəfin-

dən qəbul olunmurdu. Mədəniyyət və kütlə arasındakı fərqi öyrənməyə çalışan F.Baos, L.Bryulun və başqalarının istifadə etdiyi metodları inkar edirdi. O, müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin təfəkkür prosesləri arasında fərqlərin olduğunu “sübut” etməyə cəhd göstərdi. Mövcud tədqiqatların inkarı üçün müəllif iki məsələyə xüsusi diqqət yetirirdi.

Əvvəla, Baos mənbə kimi istifadə olunan bəzi etnoqrafik işlərin düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşırdı.

İkincisi, Baos hər hansı bir xalqın adətləri, qayda-qanunları əsasında onun təfəkkür prosesləri haqqında fikir söyləməyi düzgün hesab etmirdi. O, yazırdı: «Əgər amerikalıların cəmiyyətdə olan adətlərinə, ənənələrinə, qayda-qanunlarına, onların məntiqi təfəkkürü haqqında fikir söyləmək üçün əsas kimi baxsaq, onda nəticə çox acınacaqlı olar» (5,s.67). Bu o deməkdir ki, əslində mədəni dəyərlər heç də təfəkkürün istiqamətlərini müəyyən etmir.

Müasir antropoloqlar problemə birtərəfli yanaşdığına görə L.Bryulu tənqid edirdilər. Bryulun işində daha çox nəzərə çarpan nöqsanlı cəhət onun etnoqrafik mənbələrdən istifadə etməsidir. Hər bir antropoloqa məlumdur ki, istənilən nəzəriyyəni irəli sürmək və etnoqrafik ədəbiyyatda onu təsdiq edən fikirlər tapmaq olar. İstənilən nəzəri baxışlar digər

tədqiqatlarda təsdiqini tapana qədər sadəcə irəli sürülmüş fərziyyə olaraq qalır. Bir sıra psixoloqlar da Bryulun bu ideyasına qarşı çıxmışlar. Məhşur geştalt psixoloq Keler mistik təfəkkür haqqında Bryulun qeyd etdiyi bəzi fikirlərə əks fikir söyləmişdir. Keler qeyd etmişdir ki, ilk fikirlər həqiqətən də insanların dünyaya təbii elmlər prizmasından baxmağa öyrəndiyi müasir mədəniyyətdəki fikirlərə nisbətən reallığa daha yaxın ola bilər. Ancaq bu hələ Bryulin fikirlərini təsdiq etmir.

İngilis psixoloqu F.Bartlett L.Bryulun başlıca səhvini ibtidai təfəkkürlə elmi təfəkkürü müqayisə etməsində görür. Bartlett qeyd etmişdir ki, əgər adi insanları ibtidai və müasir cəmiyyətlər kontekstində müqayisə etsək onların təfəkkür proseslərində bir sıra ümumiliklər tapmaq olar. O, yazırdı: “Psixoloqların əsas səhvi ondan ibarətdir ki, ibtidai insanı düzgün xarakterizə etmirlər. Müasir normal insanın səviyyəsində isə hər şeyin mümkün olması tezisini irəli sürürlər... əgər praktik dünyamızda ilk insanın yemək axtarışı zamanı etdiyi icadlara, həyatını təhlükədən qorumaq üçün praktik bacarığının inkişafına nəzər salsaq məlum olur ki, o da bizim müasir insan kimi təcrübə vasitəsilə öyrənməyə nail olmuşdur. Bundan əlavə bu istiqamətdə o təcrübəni bizim qazandığı-

mız kimi qazanmışdır(5,s.72). Müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı fərqləri tədqiq etməyə çalışan M.Mid də mədəniyyət və təfəkkür problemlərini təhlil etməyə çalışmışdır. O, bəşər tarixində müxtəlif mədəniyyət tiplərini ayırd etmiş və qarşılıqlı münasibətləri bu baxımdan təhlil etmişdir.

İnkişafın təbii proses olduğunu nəzərə alsaq onda mədəniyyət və təfəkkür tərzı arasında spesifik qarşılıqlı əlaqənin olduğunu qeyd etmək olar. Görəsən nəyə görə bir mədəniyyətdə inkişaf öz yetərli mərhələsinə çatır digərində yox? Bu suallara cavabın verilməsi mədəniyyət və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini açmağa kömək edir.

Kognitiv prosesləri tədqiqat obyekti seçən Amerikan psixoloqu C.Bruner bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda mədəniyyət və təfəkkür prosesləri arasında əlaqə yaratmağa cəhd etmişdir. Brunerlə razılaşaraq qeyd etmək olar ki, intellekt mədəniyyətin yalnız texniki aləti kimi yox, həm də simvolik sistem kimi yanaşıldığı, əsas mədəniyyətin “alət”indən seçilmiş interiorizasiyaların nəticəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlər bir-birindən malik olduqları alətlərinə və onlarla necə davranmağı öyrədən sosial institutlarına görə fərqlənirlər. Öyrənmə prosesini tamamilə spesifik formada idarə edən məktəblər institutlara uğurlu

proseslərin inkişafında daha önəmli rol oynayan məfhum kimi baxırlar. Məktəblərdə öyrənmə praktik fəaliyyətdən ayrı formada keçirilir, dil analitik məqsədlərin ümumi kontekstləri və yeni aləti – yazılı dili yaradan uğurlu proseslərin daxilində işlənir. Brunerə görə belə olduqda məktəb abstrakt təfəkkürü tərbiyə edir.

Bütün bunlarla yanaşı C.Bruner eyni zamanda mədəniyyətin kollektivə, yaxud fərdə yönəlməsini idraki inkişafı şərtləndirən amillərdən biri hesab edirdi. O, öz tədqiqatlarında göstərirdi ki, fərdi yönəlmə müasir mədəniyyətə, kollektiv yönəlmə isə ənənəvi mədəniyyətə xasdır. Müəllif hesab edir ki, istər fərdi, istər kollektiv yönəlmənin seçilməsində əsas amil ilkin hərəkətlərinin izah edilməsidir.

Bruner öz tədqiqatlarını antropoloji tədqiqatlar əsasında deyil, müxtəlif mədəniyyətlər arasında keçirilən psixoloji tədqiqatların nəticəsində əldə etmişdir. Seneqalda uolf qəbilələri arasında keçirdiyi tədqiqatlarda o, göstərdi ki, anlayışın formalaşması ilə əlaqəli olan uolf məktəblilərinin nəticələri onların məktəbdə oxumamış eyni qəbilələrinin nəticələrinə nisbətən Boston məktəbində təhsil alan məktəblilərin göstəricilərinin orta səviyyəsinə daha yaxındır. Yəni burada mədəniyyətin təsir imkanları bir o qədər də yüksək deyildir.

Mədəniyyət və təfəkkür probleminin tədqiqatçılarından sayılan fransız L.Stross fərdi və idrakdan aslı olmayan həyat və təfəkkür strukturlarını təhlil edərək göstərirdi ki, mədəniyyət insanların həyat tərzinin mühüm komponenti kimi müxtəlif milli birliklərdə toplanmış oxşar, eyni əlamət və xüsusiyyətlərə sahib olmaqdır. L.Stross bununla bağlı yeni humanizm nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Bu yanaşmanın əsas məqsədi müxtəlif etnik birliklər arasında ümumi cəhətlərin olduğunu üzə çıxartmaq idi (5,s.198).

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə ənənəvi cəmiyyətdə və sənaye cəmiyyətində təsəvvürlər sistemi və ilkin mədəni şərtləri bir-birindən fərqlənə bilər. Onlar eyni məntiqi proseslərə malikdir və səbəb nəticə arasındakı əlaqəni izah etməyə yönəlib. Analitik olaraq təsnifat və anlayış bir-birlərindən obyektlərinə və eyni zamanda qruplaşdırmada istifadə olunmuş əlamətlərə görə fərqləndirilə bilər. Bununla belə aparılmış bütün təsnifatlar abstraktlığın və ümumiləşdirmənin köməkliyi ilə qurulub. Bu baxımdan struktur yanaşmanın əsas cizgilərini fransız antropoloqu Klyud Levi – Strossun tədqiqatlarında görmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq Levi Stross təfəkkürün inkişafının aşağı və yuxarı mərhələlərinin mövcud

olmasını inkar edirdi. Eyni zamanda o, belə hesab edir ki, ağıl funksiyası bütün mədəniyyətlərdə və bütün tarixi dövrlərdə eynidir. Təfəkkürün ilkin və müasir elmi sistemləri sadəcə olaraq insanların rəşional olaraq böldüyü fərqli strategiyalara malikdir. Hər iki strategiya dünya haqqında ümumi biliklər almağa yönəlib, onlardan hər ikisi informasiyaların sistemləşdirilməsini və təsnif edilməsini tənzim edir, hər ikisi məntiqi davamlı sistemlər yaradır. Bəs onların arasındakı fərq nədən ibarətdir? Levi-Stross belə hesab edir ki, fərqlərin əsasında təfəkkürdə istifadə olunan materiallar durur. Təsnifatın primitiv sistemləri vasitəli olaraq obyektlərin görünən və hiss olunan keyfiyyətlərinə əsaslanır. Təsnifatın primitiv sistemi üçün elementlər sisteminin real qəbul olunmuş xüsusiyyətlərinin əsasında təsnif olunub. Ona görə də bunlar cəmiyyətin konkret təcrübəsinə görə təsnif olunublar (5,s.199). Mədəniyyət elementlərin spesifikasiyi bir çox faktorlarla şərtlənir. L. Stross mədəniyyət müxtəlifliyini təfəkkür tərzindəki dəyişikliklə yanaşı xalqların qonşularından fərqlənməsi ilə bağlayırdı (5,s.37).

Görkəmli psixoloq K.Yunqun analitik nəzəriyyəsində də təfəkkür və mədəniyyətin əlaqəsi problemi, Qərbdə və Şərqdə mədəniyyətin inkişafı yolu, xalqın həyatında mədəni–tarixi

və biolojinin rolunun öyrənilməsi, mədəniyyətdə mistik hadisələrin təhlili, miflərin, nağılların, yuxugörmələrin, rəvayətin mənalılarının izahı ilə bağlı olmuşdur. Digər tədqiqatçılara nisbətən (Taylor Malinovskaya və b.) Yunqun mədəniyyət obrazı bütövlükdə daha irrasional və mistikdir. Onun fikri ilə razılaşaraq qeyd etməliyik ki, mədəniyyətdə bir-birindən fərqlənən iki təfəkkür tipi – məntiqi və intuitiv təfəkkür mövcuddur.

K.Yunqa görə, ənənəvi cəmiyyətlərdə məntiqi təfəkkür zəif inkişaf edib. Burada təfəkkür təzahür edən fikirlərə görə yox, obrazların axını şəklində həyata keçirilir. İntuitiv təfəkkür müasir sənaye mədəniyyətinin inkişafı üçün produktiv deyil, lakin o yaradıcılıq, mifologiya və din üçün əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir

Yunqun fikrincə, introvert təfəkkür insan üçün şüur və kollektiv şüursuzluq arasında balans yaradılmasında əvəzsiz rol oynayır. Onun fikri ilə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, insan psixikası özündə şüurlu və şüursuz olanın bərabərhuquqlu dinamik birliyini əks etdirir. Mərasim mədəniyyətlərində yuxugörmələrin, hallusinasiyaların, dinlərin və ekstatik halları təhlil edən Yunqun fikrincə onlar “kollektiv şüursuzluqla” əlaqə yaratmağa və şüur və şüursuzluğun balansını saxlamağa səbəb olurlar.

Mədəniyyət və təfəkkür problemindən danışarkən Jan Piacenin uşaq təfəkkürünün tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlara istinad etməmək olmaz. Özünü genetik strukturalizmin banisi adlandıran Piaje uşağın intellektual inkişaf nəzəriyyəsi ilə çox məşhurdur. Bu nəzəriyyə ilə razılaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, ətraf aləm ilə uşağın qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində təfəkkür proseslərini idarə edən məntiqi strukturların daimi formalaşdırılması gedir. Bu strukturların xüsusiyyətləri və onların yaranma prosesini Piaje universal hesab edirdi. Onun fikrincə bu, eyni bioloji genə malik olan insan orqanizminin adaptasiya prosesinin nəticəsidir (akkomadasiya və assimlasiya).

Özünün əvvəlki işlərində Piaje mədəniyyətin yaşdan asılı olaraq inkişaf etdiyini fikirləşdiyi üçün inkişaf prosesinin tezləşməsi və ya ləngiməsində mədəniyyətin rolunu qeyd etmişdir. Bu yaş dövrləri müxtəlif mədəniyyətlərdə mədəniyyətin təcrübəsi üçün uşağa verilən tapşırıqların müxtəlifliyindən və uşaqların sosial qarşılıqlı təsirin müxtəlif tiplərinə malik olmasından asılıdır. Piaje İranda və başqa ölkələrdə kənd və şəhər uşaqları arasında olan inkişafdakı fərqi ya “sosial qarşılıqlı təsirin ümumi xüsusiyyətləri” ya da təcrübənin yetərsizliyi kimi izah edirdi.

Son zamanlar Piaje belə qərara gəlmişdir ki, inkişafın “son” mərhələsi – avropa uşaqlarında 12–15 yaşında yaranması və yaranmaması da mümkün olan və ya bir və ya bir neçə texniki və peşəkar fəaliyyətin təşkil olunan təcrübəsinə malik olan fərdlərin mədəniyyətində az miqdarda təşkil olunmuş formada rast gəlinən formal təklif olunmuş təfəkkür mərhələsidir(8,s.65).

Piaje qeyd etmişdir ki, L.Strossun cavab verə bilmədiyi böyük insanlarda mövcud olan təfəkkür haqqında suallara aydınlıq gətirmək üçün külli miqdarda mədəniyyətlərarası əsaslı məlumatlara malik olmaq lazımdır. Piajenin uşağın intellektual inkişafı haqqında olan məşhur nəzəriyyəsi bir çox mədəniyyətlərarası tədqiqatlar ortaya qoydu.

Keçmiş Sovet psixologiyasında xüsusilə də L.S.Viqotski, Luriya, Se-

çenovun və başqalarının təfsirində təfəkkür və mədəniyyət problemi öz əksini tapsa da, onların əsərlərində bu problemin həllinə cəhd göstərilməsinə rast gəlinmir. Başqa bir tərəfdən isə bu tədqiqatçılar təfəkkür və mədəniyyəti ümumpsixoloji kontekstdən öyrənməyə və təlim-tərbiyə prosesinə tətbiq etməyə çalışmışlar.

Bütün deyilənlərdən belə qənətə gəlmək olar ki, təfəkkür və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə labüddür və bu labüdlük mədəniyyətin təsiri ilə şəxsiyyətdə formalaşan koqnitiv proseslərin fonunda daha qabarıq görünür. Hesab edirik ki, hər bir insan yaşadığı cəmiyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, bir növ sosial təcrübənin daşıyıcısına və təqdimediciyinə çevrilir. Başqa cür desək, təfəkkür və mədəniyyət integrativ sistem kimi şəxsiyyətin tələbatlarının gercəkləşdiyi vahid məkan rolunu oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B. H. Ekologiya və etnopsixologiya //Dirçəliş XXI əsr, 2001, №1-2, s. 181-184

2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış //Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 1998, s.3

3. Выготский Л.С. Психология искусства: Мн.: Современное слово, 1998

4. Гуревич П.С. Культурология. М.: , 1996.

5. Коул М., Скринбер С. Культура и мышление. М.: , 1977.

6. Коул М. Культурно-историческая психология . М.: , 1997.

7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное и первобытном мышлении. М.: 1994.

8. Пиаже Ж. Избранные психологические труды М.: 1969.

ОБ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ КУЛЬТУРЫ И МЫШЛЕНИЯ

В статье рассматриваются некоторые проблемы и их взаимные воздействия культуры и мышления. Расследование проведенные в этом области исследовалось, а также группировалось подход к этим проблемам в различных психологических школах. Показывается к ним итоговое соотношение. Было намечено что, односторонне приближение к культуре и мышлению, общение их с разными системами приводит к затруднениям их определение зависимости. Авторы приходят к такому выводу что, взаимное воздействие культуры и мышление друг к другу не отрицаемы. Но, в каждой этих системах имеется свойственное законности и в исследовании проблемы не обращалось во внимание эти законности .

ON SOME PROBLEMS OF CULTURE AND THINKING

Here are being analysed some problems and their mutual influence of culture and thinking. The analysis conveyel in this field were done could be grouped the approach to these problems in various approach to these problems in various psychological schools. There done the conclusive correlation to them. There stated that the unilateral approach to the culture and thinking, intercourse with various sistems might bring some difficulties of their defermination of dependancy. The outhers come to such a conclusion that mutual influence of culture and thinking of one to another cannot be negative of course.

But in each of these systems can be met some peculiar lawfulness and in this researches the problems couldnot be mentioned in such a lawfulness.

REKLAMIN İSTEHLAKÇI DAVRANIŞINA TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Zeynal-zadə E. A.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Bildiyimiz kimi, reklam istehlakçılara məqsədyönlü təsir məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Reklamın istehlakçı davranışına təsiri, ilk növbədə onun məhsul (xidmət) alışı haqqında qərar qəbul etməsinə təsiri deməkdir. Tədqiqatçılar reklamın insana təsiri ilə bağlı göstərir ki, reklamın effektivliyini, yalnız insan psixikasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yüksəltmək mümkündür.

İstehlakçı davranışı marketinq, iqtisadiyyat və psixologiya ilə sıx bağlı olan bilik sahəsidir.

Elmi bilik sahəsi kimi reklam psixologiyasında psixoloji təsir problemi bir sıra etik xarakterli amillərlə bağlı olduğundan xüsusilə aktualdır. Çünki istənilən təsir insan idrakının dəyişdirilməsini və seçim azadlığı üçün maneələrin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq əksər müəlliflər hesab edirlər ki, biz bir-birimizdən asılıyıq və heç bir azad seçimdən söhbət gedə bilməz.

İstehlakçının sərbəst seçim etməsi ilə əlaqədar müəlliflərin nöqteyi-nəzəri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, o, bir sıra geniş tanınmış psixoloji nəzəriyyələrlə sıx bağlıdır.

Məşhur “simvolik interaksionizm” nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, etiraf etməliyik ki, insanın əvəzinə seçimi subyektin bütün mümkün əlaqələrinin ümumi nəticəsi olan abstrakt “başqası” edir. Reklam təkliflərini məhz həmin “başqası” qiymətləndirir və mövcud arqumentlərin təsiri ilə qərar qəbul edir. Bu məntiqə görə reklamda istənilən təsire yer var, insan individuallığı isə bir illüziyadır və biznesdə ona xüsusi diqqət verilməməlidir.

Beləliklə, reklamda psixoloji təsir problemi seçim problemilə sıx bağlıdır. Biznesmenlər və reklamçılar reklam kampaniyalarının təşkili üsullarını seçirlər, məsələn, xüsusi təsir texnologiyalarını tətbiq etmək və ya etməmək. İstehlakçılar isə seçim problemi ilə belə təsirlərə məruz qaldıqda və ya əksinə, sərbəst qərar qəbul etmək zəruriyyəti qarşısında qaldıqda qarşılaşırlar.

İstehlakçı davranışının öyrənilməsinə başlayarkən alqı haqqında qərarın qəbul edilməsi prosesinin modelinin qurulması vacibdir. İstehlakçı davranışını öyrənən tədqiqatçılar bu prosesin əsasən aşağıdakı mərhələlərini nəzərdən keçirirlər:

1. Tələbatın dərk olunması.
2. İnformasiyanın axtarışı.
3. Məhsul (xidmət) alışından əvvəl variantların qiymətləndirilməsi.
4. İstehlak.
5. Məhsul (xidmət) alışından sonra alternativlərin qiymətləndirilməsi.
6. Azad olma.

İnsanlarda yeni tələbatların yaranması müxtəlif faktorların (daxili və xarici), o cümlədən reklamın təsirlə baş verə bilər.

İstehlakçılar reklamın onlara təsir göstərdiyini heç də həmişə qəbul etmək istəmirlər. Əldə edilən məhsula tələbatın onun haqqında reklamda eşitdiklərindən çox əvvəl mövcud olduğunu düşünərək bu və ya digər məhsulu almaqla şüurlu seçim etməkdən məhrum olduqlarını qəbul etmirlər. Odur ki, reklam yalnız mövcud tələbatları ödəyə bilən informasiya verməklə yanaşı, nəinki məhsula yeni tələbat yaratmaq, həmçinin dünyagörüşü, estetik zövqlər, sosial dəyərlər, həyat stili, mənəvi prinsiplər kimi daha mürəkkəb psixi törəmələr formalaşdırmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu proses bir sıra psixoloji mexanizmlərin fəaliyyəti sayəsində insan üçün hiss edilmədən baş verir.

Biznes aləmində reklam istehlakçıları böyük həcmdə informasiya ilə yükləyir. İstehlakçı məhsul və ya xidməti alması haqqında qərar qəbul

etmək üçün informasiyanı qəbul edir və emal edir.

İnformasiyanın axtarışı zamanı insanlar müxtəlif mənbələrdən istifadə edirlər ki, bunlara şəxsi təcrübə, ailə üzvlərinin və dostların fikri, reklam və s. aiddir.

Reklam kimi inadkar mənbə məsələn, qida məhsullarının seçimi zamanı o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin bəzən istehlakçılar öz davranışlarının səbəblərini başa düşmək iqtidarında olmurlar və buna görə də informasiyanın axtarışı zamanı müxtəlif mənbələri həmişə obyektiv qiymətləndirə bilmirlər.

İstehlakçı davranışına əsasən məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, çeşidi, istehsalçı ölkə, ticarət markası, sağlamlıq cəhətdən faydası kimi xarakteristikaların da əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır. Bu baxımdan qeyd olunan xüsusiyyətlər haqqında informasiyanın əhəmiyyəti nəzərə alınaraq reklamda elə məsələlər seçilməlidir ki, bunlar emosional və psixoloji çağırışda birləşərək hər bir istehlakçını inandıra bilsin.

Reklam üzrə rus tədqiqatçısı M.A.Manuylov hələ 1925-ci ildə yazırdı ki, reklamın məqsədi digərlərinin fikirlərinə təsir etmək, onların maraqlarını aşkar etmək və məhsul alışına sövq etməkdir. Reklam insan fikirlərini müəyyənləşdirərək onlara müraciət edir. Onun əsasını isə təfəkk-

kür qanunlarını öyrənən və müəyyənləşdirən elm təşkil edir.

Reklam informasiyasının psixoloji təsiri reklam məlumatlarının emalı proseslərində - emosiyalarda, fikirlərdə, istehlakçıların konkret davranışını şərtləndirən mümkün qərarlarda əks olunur. Reklam informasiyasının emalı prosesində insanın reklam məlumatına münasibəti, emosiyaları və hissləri aktiv iştirak edir.

İstehlakçılarda yeni informasiya qəbul etmək üçün daxili hazırlıq nə qədər yüksək səviyyədə olarsa, reklam onlara bir o qədər güclü təsir etmiş olar. Belə hazırlıq yoxdursa, koqnitiv dissonans nəzəriyyəsinə görə istehlakçılar ya informasiya mənbəyinə etibar etməkdən imtina edirlər və ya sadəcə olaraq onu təcrid etməklə daha məqsədəuyğun mənbələrdən istifadə edirlər.

Reklam informasiyasının insan tərəfindən qavranılması müxtəlif faktorların, o cümlədən davranış (konativ) faktorunun təsiri altında baş verir. Davranış komponenti reklamın təsiri altında istehlakçı davranışını müəyyənləşdirən əməlləri əks etdirir. Davranış komponentinə həm iradi (motivasiya, tələblər, iradə), həm də qeyri-iradi səviyyədə (yönəlişlik, intuitisiya) istehlakçı davranışı daxildir.

Variantların qiymətləndirilməsi zamanı alıcı müxtəlif alternativləri

istehlak prosesində gözlənilən fayda baxımından nəzərdən keçirir.

Məhsul alışı haqqında qərarın qəbul olunması çox subyektivdir. Lakin buna baxmayaraq bu prosesdə müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur ki, təcrübəli reklamçı bunları bilir və lazımi istiqamətdə alıcıya təsir etmək üçün onlardan istifadə edir.

İstehlakçının məhsul alışından razılıq dərəcəsi onun sonrakı davranışında öz əksini tapacaq.

İnsanlar məhsulları özlərinin bir çox tələbatlarını, o cümlədən də psixoloji tələbatlarını ödəmək üçün əldə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq müasir reklam mütəxəssisləri psixoloji vəziyyətlər nəzəriyyəsinin tərəfdarıdır:

- insan onunla nə baş verdiyini bilir və bunu izah edə bilər;
- insan öz hisslərini anlayır, lakin onların səbəblərini açıqlaya bilmir;
- insan nə öz vəziyyəti, nə də onun səbəbləri haqqında heç nə bilmir.

İkinci və üçüncü vəziyyətlər motivlərin analizilə sıx bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan davranışına müxtəlif baxışlar mövcuddur.

Z.Freydin nöqteyi-nəzərindən baxdıqda istehlakçı davranışının anlaşılması insanın qeyri-iradisinə (şüursuzuna), məən konsepsiyası çərçivəsində insanın psixoloji təbiətinin müəhüm hissəsinə müraciətlə asanlaşır.

Psixoanalitik yanaşmada insanın psixi həyatı, o cümlədən bazarda davranışı irrasional motivlərə əsaslanır. Psixoanalitik modeldə diqqət mərkəzində insanların ətrafdakı şeylərə münasibəti dayandığından burada bu münasibətə təsir etmək və ya məhsul alışıni motivləşdirmək istiqamətində dəyişdirilməsi tövsiyyə edilir. Təcrübədə belə yanaşma istifadə olunur. Reklam kampaniyası elə təşkil olunur ki, reklam edilən məhsul insanın dərk edilməyən motivlərilə bağlı olsun.

Psixoanalitik yanaşmalarda insan davranışının əsasında əsasən hər hansı bir dərk edilməyən tələbat durur. U.A.Adlerə görə bu çatışmamazlıqların kompensasiyası, K.Xorpidə qorxu hissindən qaçmaq, təhlükəsizlik əldə etməkdir.

D.Skinnerə görə alıcı davranışının idarə olunması potensial istehlakçının davranışına təsir etməkdir. Onun metodu insanın psixoloji təbiətindəki şüurlu motivlərə əsaslanır.

Ümumiyyətlə, effektiv reklam eyni zamanda həm fikirlərə, həm hisslərə, həm münasibətə, həm də insan davranışına istiqamətlənməlidir. Belə yanaşma insanların münasibətini və deməli davranışını dəyişdirməklə istehlakçıya hər tərəfdən təsir edir, yəni onu inandırır, cəlb edir, sövq edir, çağırır.

Effektiv üsullar kimi satıcının məhsul haqqında danışmaq, onu gös-

tərmək, alıcını lazımi istiqamətdə fəaliyyətə sövq etmək bacarığı göstərilir. Bundan başqa məzmunlu reklam informasiyasında vizual və audial elementlər bir-birini tamamlamalıdır (personaj, səs, rəng, ritm, kompozisiya).

İstehlakçı davranışına, yəni məhsul alışının həyata keçirilməsinə mədəni, sosial, şəxsi və psixoloji xarakterli faktorlar təsir göstərir və bunların nəzərə alınması mütləqdir.

Mədəni qəbildən olan amillərə insan tələblərini müəyyənləşdirən mədəniyyət, submədəniyyət, sosial vəziyyət daxildir.

Sosial faktorlara insan münasibətlərinə və ya davranışına təsir edən referent qruplar, ailə, rollar və statuslar aid edilir.

Şəxsi faktorlara yaş, məşğuliyyət növü, iqtisadi vəziyyət, həyat tərz, şəxsiyyətin tipi və özü haqqında təsəvvürləri daxildir.

Psixoloji xarakterli faktorlara aşağıdakılar aid edilir:

- qavrayış;
- mənimsəmə;
- əqidə və münasibətlər;
- motivasiya.

Qavrayış vasitəsilə fərd ətraf aləm haqqında təsəvvürün yaradılması üçün daxil olan informasiyanı seçir və qavrayır.

İnsanlar bilikləri fəaliyyət prosesində mənimsəyir. Mənimsəmə yı-

ğılmış təcrübənin təsiri ilə insan davranışında müəyyən dəyişikliklərin baş verməsidir.

İnsan fəaliyyət və qavrayış vasitəsilə əqidə, münasibətlər əldə edir, onlar isə öz növbəsində onun istehlakçı kimi davranışına təsir göstərir.

Əqidə fərd tərəfindən nəyinsə fikri xarakteristikasıdır. Məhsul və markaların obrazları onun təsiri ilə formalaşır və bunun əsasında insan fəaliyyət göstərir.

İnsanlar ətraf aləmdəki hər bir şeyə müəyyən münasibət bəsləyirlər. İstehlakçılar əldə olunmuş informasiya əsasında məhsul və ya markaya davamlı mənfi və ya müsbət münasibət bəsləyə bilirlər.

Reklamın bütün istehlakçılara ümumi və hamını əhatə edən təsiri mümkün deyil və son nəticədə bu yolda edilən səylər əsaslandırılmamış xərclərə gətirib çıxaracaq. Buna görə reklamvericilərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri yeni məlumatlar qəbul etməyə hazır olan istehlakçıların axtarışdır. Bu isə özündə istehlakçı arzularının və motivlərinin axtarışını əks etdirir.

Motivlər insan davranışının hərəkətverici qüvvəsidir. Bazar münasibətləri şəraitində istehlakçının motivasiya psixologiyasına bələd olmaq məhsul satışı bazarına yiyələnmək deməkdir. İstehlakçıların motivasiya psixologiyasının öyrənilməsi reklam

mütəxəssislərinin qarşısında duran, insanların məhsul alışına sövq edilməsi və ya reklama müəyyən reaksiya verməsi probleminin aydınlaşdırılmasına imkan verən vacib məsələlərdən biridir.

Reklam müraciətlərində istifadə olunan motivləri üç böyük qrupda birləşdirmək olar:

1. Rasional motivlər (sağlamlıq, mənfəətilik, etibarlılıq motivləri və s.).

2. Emosional motivlər (azadlıq, qorxu, özünü reallaşdırma, bənzəmə, məğrurluq və vətənpərvərlik, məhəbbət motivləri və s.).

3. Mənəvi və sosial motivlər (ədalət, ətraf mühitin mühafizəsi, düzlük, mərhəmət motivləri və s.).

Məhsul alışının motivləri əksər hallarda istehlakçının özünə də aydın olmayan psixoloji strukturlardır. Bu sahədə motivasiyanın öyrənilməsi öz qarşısında aşağıdakı məqsədləri qoyur:

- insanı məhsul alışına nə sövq edir;
- insanı məhsul alışından nə saxlayır;
- bu və ya digər məhsulu almaq qərarı necə yaranır;
- verilmiş alış-verişin digərləri ilə əlaqəsi.

İstehlakçı tələblərinin və motivlərinin öyrənilməsi üçün əsasən müşahidə, söhbətlər, sorğu, anketləşdirmə, intervyu kimi klassik metodlarla yanaşı, məhsulu seyr etdikdə və ya

onun haqda informasiyanın qavranılması zamanı insan reaksiyasının fikrasiya olunmasına əsaslanan psixofizioloji xarakterli metodlar da hal-hazırda çox geniş istifadə olunur.

Hələ 1950-ci illərdə Amerikada intervyu metoduna əsaslanan və Z.Freydin psixoanaliz ənənəsilə sıx bağlı olan “motivasiya tədqiqatları” meydana gəldi. Burada reklam və marketing məqsədləri üçün istehlakçıların qeyri-iradi motivləri geniş miqyasda öyrənilirdi. 1960-cı illərdə isə istehlakçı davranışı ilə bağlı tədqiqatlarda artıq yeni psixoloji aspektlər meydana gəldi.

Amerikan və Avropa reklamında istehlakçı motivlərinin axtarışının əsasında Z.Freydin insan psixikasının quruluşu haqqında ideyası durur. Aşağı təbəqədə heyvani instinktlər və arzular, yuxarı sosial təbəqədə isə sosial məhdudiyyətlər fəaliyyət göstərir. İnsan psixikasında isə şüuraltı qüvvələrlə sosial qadağalar arasında daimi mübarizə gedir.

Freyd konsepsiyasında irəli sürülən keyfiyyətsizlik kompleksi özünə diqqəti cəlb edərək “mən”i göstərmək arzusu kimi əks reaksiya doğurur. Sosioloqların fikrincə, məhz buna görə bir çox insanlar reallıqda olduqlarından heç olmazsa bir pillə yüksəkdə görünmək istəyirlər. Reklam mütəxəssisləri isə bundan bəcarıqla istifadə edirlər.

Amerikan psixoloqu A.Maslounun tədqiqatlarına görə motivlərin strukturunda aşağı səviyyə geniş və universal olmaqla biogen xarakterli motivlərdən (həyat fəaliyyətinin təmin olunması, qida, sağlamlıq, təhlükəsizlik, rahat yaşayış yeri) ibarətdir. Biogen motivlər və tələblərdən sonra sosial və sosial-psixoloji xarakterli motivlər gəlir. Bəzi hallarda sosial motivlər biogen motivlərdən daha güclü təsir edir (məsələn, digərlərindən geri qalmamaq). Motivasiya piramidasının təpəsində “mən”in realizə olunması, sositumda öz yerinin axtarışı və daxili harmoniyaya çatmaq durur. Bu motivlər qrupunun təsiri inkişaf etmiş şüurda daha güclü olur.

Motivasiyanın öyrənilməsi zamanı “insanı məhsul alışına nə sövq edir və tutub saxlayır?”, “məhsulu almaq qərarı necə yaranır?” kimi sualların araşdırılması məqsədi qarşıya qoyulur. Bu və ya digər məhsul alışının əsasında müxtəlif sövqedici motivlər durur. Məhsulu almaq motivasi müəyyən psixoloji strukturlara əsaslanır ki, istehlakçı adətən onu özü də izah edə bilmir.

Reklamın istehlakçı davranışına və motivasiyasına təsirinin effektivliyini müəyyənləşdirən əsas üç istiqamət mövcuddur:

1. Reklam məlumatının qavranılması problemi.

2. İstehlakçıda təhtəşüür reklam məhsulu və ya xidmətinin effektiv obrazının formalaşması.

3. İstehlakçıda reklam çağırışının yerinə yetirilməsi arzusunun formalaşması.

Reklamın istehlakçı davranışına psixoloji təsiri ilə bağlı fikirlər iki istiqamətə bölünür. Bəziləri düşünürlər ki, insanların fikri tamamilə reklamdan və onun psixoloji təsirdən asılıdır. Belə düşünən sahibkarlar reklam kampaniyalarının həyata keçirilməsinə böyük xərclər sərf edərək məhsulun keyfiyyətinə və rəqabət qabiliyyətinə az diqqət yetirirlər. Digərləri isə əksinə düşünürlər ki, reklamın psixoloji təminata ehtiyacı yoxdur və o, istehlakçı üçün sadə və əlçatan informasiya şəklində yayılmalıdır.

Reklamda psixoloji təsir problemi ilə bağlı mütəxəssislərin də fikirləri müxtəlifdir. Bəzilərinin fikrincə reklamla istehlakçı davranışı arasında birbaşa səbəb əlaqəsi var. Digərləri isə reklam vasitəsilə psixoloji təsirin effektivliyinin məhdudiyyətini qeyd edərək, istehlakçı davranışının hərəkətverici qüvvəsini insanın obyektiv tələbatlarında görürlər.

Müasir dövrdə psixologiyada reklam bəzi müəlliflər tərəfindən reklamın istehlakçıya birtərəfli təsiri kimi qəbul olunur. Lakin kommersiya reklamı reklamın istehlakçıya

birtərəfli şikildə təsiri, psixologiya isə məhsul və xidmətlərin satışının effektivliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri olan tətbiqi fənn şəklində təsvir olunduqda psixoloqların vəzifəsi məhdudlaşır. Psixoloq insanı əsasən psixoloji təsir üsullarının işlənilib hazırlanması məqsədilə istehlakçı kimi öyrənir. Burada söhbət beynə yeritmə, hipnoz, neyrolinqvistik proqramlaşdırma, “25-ci kadr” texnologiyasından gedə bilər. İnformasiyanın təhrifinə, şışirtmələrə və ya manipulyasiyaya əsaslanan elementar yalan reklam psixologiyasının vəzifələrinə aid edilməməlidir. XX əsrin əvvəllərində psixoloqların reklam sahəsində çoxsaylı tətbiqi tədqiqatlar apardıqları zaman reklamın vəzifələrinə beynə yeritmə, suggestiya, yəni reklamlaşdırılan məhsula tələbat yaratmaq məqsədilə insan iradəsinə psixoloji təsir üsulunun tətbiqi aid edilirdi.

Effektiv təsir vasitələrinin yaradılması üçün psixoloji stereotip, imic, “oreol” mexanizmi, identifikasiya, reklam şousu və “25-ci kadr” texnologiyalarından geniş istifadə olunur.

Hər bir insanın malik olduğu stereotiplər insanın məlumatı qavramasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (insan istədiyini görür, eşidir və hiss edir) və əksər hallarda insan davranışını irrasional, qeyri-məntiqi edir.

Reklam psixologiyası üçün stereotipin insan təfəkkürünü və davranışını təsvir edən psixoloji anlayışlar sistemində mahiyyətini müəyyənləşdirmək (məsələn, stereotiplər tələblər və motivlərlə necə uyğunlaşır) xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Bəzi müəlliflər reklamda imicdən istifadə olunmasını psixoloji təsir üsulu və hətta insan idrakının manipulyasiya edilməsi adlandırırlar. İmic məhsulun bazarda çoxsaylı analogi məhsullar arasında seçilməsinə xidmət edərək, yaddaş üçün sadə və qeyri-standart olub emosional qavrayışa əsaslanaraq qurulur. İmic obyektdə münasibətdə insan davranışını müəyyənləşdirən sosial-psixoloji yönəlişlik yaradır.

Reklamlaşdırılan məhsul özünü özliyündə istehlakçıların diqqətini cəlb etmədikdə güclü atraktiv təsirə malik olan xüsusi üsulların (əşya, obraz və s.) – “oreol” mexanizminin tətbiqi xüsusi effektdə malikdir. Təcrübədə bu mexanizmin tətbiqi reklam psixoloqları tərəfindən xüsusi analizin və əsaslı tədqiqatın aparılmasını tələb edir. Belə ki, onun istifadəsi hiss olunacaq psixoloji effekt verdiyi halda, burada buraxılan səhvlər reklamın təsir effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olan bir sıra problemlər yarada bilər.

“Oreol” effektinin yaradılması üçün yumoristik obrazlar, məşhur

şəxsiyyətlər, uşaq obrazları, heyvanlar, tarixi abidələr, texnika, coğrafi landşaftlar, kosmik fotoçəkiliş və bir çox başqa elementlər istifadə oluna bilər. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən “oreol” effektinə əsaslanan reklam yüksək nəticələr verə bilər, lakin onun mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, istehlakçının diqqəti məhsula deyil, onun “oreoluna”, məsələn istifadə olunan obraza yönəlmiş olur.

Reklam təcrübəsində, o cümlədən reklam psixologiyasında identifikasiya dedikdə, istehlakçının fikrən özünü reklamda təsvir olunan personajın yerinə qoyması və ona bənzəmək arzusu başa düşülür. Bu mexanizm vasitəsilə istehlakçını məhsulun yüksək keyfiyyətinə inandırmaq olar.

“25-ci kadr” texnologiyası ilə bağlı birmənalı fikir yoxdur. Bu texnologiya adi insanın şüurlu olaraq qəbul edə bilmədiyi, görmədiyi, lakin ona təhtəlsiz təsir edən və çox qısa bir vaxt ərzində bu və ya digər informasiyanın, epizodun verilməsinə əsaslanır.

Müasir dövrdə geniş yayılmış auditoriyaya psixoloji təsir metodlarından biri də reklam şousudur. Bu metod vahid düşünülmüş ssenaridə birləşmiş psixoloji üsullar kompleksini özündə birləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsir metodlarının tətbiqi analogi məhsullar

arasında seçim şəraitində istehlakçıya kömək, xarici təkan lazım olduqda daha effektivdir.

İstehsalçı-istehlakçı münasibətlərində istehlakçı istehsalçı maraqlarının diqqət mərkəzində olmaqla onun məqsədyönlü təsirinin əsas məqsədi və obyektı kimi çıxış edir. Potensial istehlakçı kimi çıxış edən

hər bir insan isə özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərə, xarakter tipinə və temperamentə malikdir və deməli, istehlakçı davranışları da fərqlidir. Buna görə istehsalçı istehlakçını müxtəlif tərəflərdən, o cümlədən də psixoloji nöqteyi-nəzərdən öyrənməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə Psixologiya. Bakı-2002.

2. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. СПб.,2002.

3. Песоцкий Е. Реклама и психология потребителя. Ростов-на-Дону, 2004.

4. Демидов В.Е. Сущность рек-

ламы и психология ее восприятия. Москва,1984.

5. Паккард Б. О психоанализе в рекламе// Бизнес для всех. 1994. №27-28.

6. Фоксол Г. Психология потребителей в маркетинге. СПб., «Питер-Пресс», 2000.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЛИЯНИЯ РЕКЛАМЫ НА ПОВЕДЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЯ

В статье были исследованы психологические проблемы влияния рекламы на поведение потребителей. Отмечается, что психологическое влияние рекламной информации отражается в процессах ее обработки — эмоциях, мыслях, возможных решениях обуславливающих конкретное поведение потребителей.

Раскрывается сущность факторов психологического порядка, оказывающих большое влияние на покупательское поведение, как мотивация, восприятие, усвоение, убеждения и отношения.

Также в статье рассматриваются эффективные приемы воздействия (стереотип, имидж, механизм «ореола», идентификация, технология «25-го кадра» и рекламное шоу).

PSYCHOLOGICAL BASICS OF THE ADVERTISING INFLUENCE ON THE CONSUMER BEHAVIOUR

Psychological issues of advertising influence on the consumer behaviour were analyzed in the article. It is noted that psychological influence of the advertising information is reflected in the processes of its reduction - in the emotions, reflections, alternative decisions stipulated the specific behaviour of consumer.

The matter of the factors of the psychological type, having the great influence upon the customer behaviour such as motivation, perception, adoption, persuasion and attitude is disclosed.

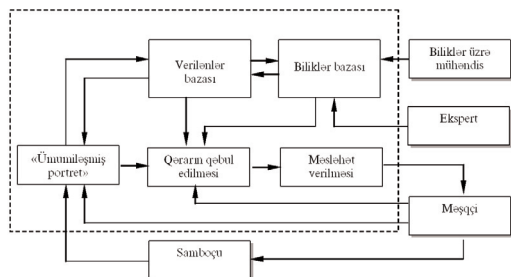
Also the effective ways of the influence (stereotype, image, "areole" mechanism, identification, "25's cadre" technology and advertising show) are considered in the article.

SAMBOÇULARIN TƏLİM-MƏŞQ PROSESİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASINA YÖNƏLMİŞ DİALOQ SİSTEMİNDƏ İNSAN AMİLİNƏ VERİLƏN PSİXOLOJİ TƏLƏBLƏR

Abdullayev Y.B.

*Bədən Təربiyəsi və İdman
Akademiyaşının baş müəllimi*

Təlim-məşq proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasında müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin xüsusi rolu vardır [2,3]. Məqalədə samboçuların təlim-məşq proseslərinin optimallaşdırılması məqsədi ilə yaradılan dialoq məsləhət sistemi [4] «insan amili» nöqteyi-nəzərincə təhlil edilmişdir. Baxılan sistemin insanmaşın sistemi kimi «həyat dövründə» «insan amilinin» böyük rol oynaması danılmazdır. Samboçuların təlim-məşq prosesinin psixofizioloji göstəricilər [1] əsasında optimallaşdırılmasına yönəlmiş dialoq sisteminin funksional sxemi şək.1-də təsvir edilmişdir.

*Şəkil 1. Dialoq sisteminin
funksional sxemi*

Şəkildən göründüyü kimi sistem aşağıdakı əsas alt sistemlərdən ibarətdir:

- «Ümumiləşmiş psixofizioloji portretin» yaradılması;
- Qərarın qəbul edilməsi;
- Məsləhətlərin verilməsi;
- Verilənlər və biliklər bazasının idarə edilməsi.

«Ümumiləşmiş psixofizioloji portretin» yaradılması

Bu idmançıların cari vəziyyətinin iyerarxik formal inikasıdır. Verilənlər bazasının bir nüsxəsi aşağıdakı kimi təyin edilən «samboçunun ümumiləşmiş portretinin» tərkib hissəsi belədir: $X = \langle PV, P, CP, TX, FG, TQ \rangle$ PV – psixoloji portret, P – psixoloji xassələr, CP – cari psixoloji göstəricilər, TX – taktiki göstəricilər, FG – fiziki göstəricilər, TQ – texniki qabiliyyətlərdir. Sadalanan komponentlər hər biri ayrılıqda müxtəlif şkala tipinə malik göstəricilər kompleksidir.

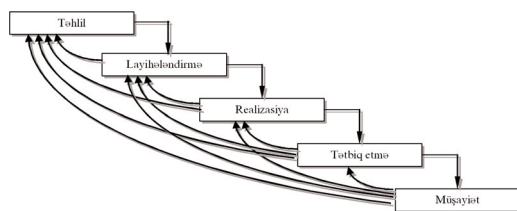
Qərarın qəbul edilməsi

Məsləhətlər «samboçunun ümumiləşmiş portretinin» əsasında sistemin biliklər bazasında saxlanılan məntiqi qaydalardan xüsusi qərarçıxarma alqoritmləri əsasında formalaşdırılır.

Məsləhətlərin verilməsi

Çıxarılmış qərar əsasında məsləhətlərin istifadəçiyə verilməsi sistemin çıxış interfeysində əks olunur. Dialoq sisteminə verilən məsləhətlərin «izahı» funksional bloku da daxil edilmişdir ki, bu da istifadəçinin yəqinliyinin təmininə yönəlmişdir.

Dialoq sisteminin layihələndirilməsi və fəaliyyətində «insan amilinin» rolunu araşdırmaq üçün sistemin «həyat dövrünün» mərhələli quruluşuna (şək.2) və hər bir mərhələdə özünəməxsus rolunu oynayan şəxslərin iştirakına nəzər salmaq.

Şəkil 2. *Dialoq sisteminin «həyat dövrünün» kaskad modeli*

Əsas mərhələlərin həyata keçirilməsində iştirak edən şəxslər şək.3.-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 3. *Dialoq sisteminin «həyat dövrünün» iştirakçıları*

Əsas iştirakçılar şərti olaraq iki hissəyə bölünür:

- İşləyib hazırlayanlar;
- İstifadəçilər.

Şərtilik biliklər bazasının formalaşdırılmasında əsas rol oynayan ekspert və məşqçilər arasındakı münasibətdən doğur. Əgər sistem əsasən ekspert məsləhətlərinin verilməsi ilə bağlıdırsa, məşqçi özü də sistemin yaradılmasının müəyyən fazalarında ekspert rolunu oynayır.

Sistemin əsas istifadəçiləri məşqçi və samboçulardır. Sistemin əsas məqsədi samboçunun psixofizioloji vəziyyətinin optimallaşdırılmasında yardımçı olduğundan o yalnız sistemin tətbiq mərhələsində iştirak edir. Burada o, məsləhət informasiyasını sistemdən istifadəyə görə iki formada ala bilər:

•Sərbəst formada, yəni sistemdən bilavasitə istifadə etməklə məsləhəti kompüterdən almaq;

•Məşqçi vasitəsi ilə, dolayısı yolla.

Biliklər üzrə mühəndis ekspertlə paralel olaraq sistemin «həyat döv-

rünün» təhlil, layihələndirmə, realizasiyada bilavasitə iştirak edir.

Müşaiət mərhələsi sistemə adaptivlik xüsusiyyəti vasitəsi ilə özünü-təşkil keyfiyyətini bəxş edir. Burada əsasən məşqçi və ekspertin xüsusi rolunu nəzərə almaq lazımdır.

Əsasən onu da qeyd etmək lazımdır ki, idman sahəsindəki məsləhət dialoq sistemlərinin yaradılıb tətbiq edilməsi nə qədər perspektivli olsa da, «insan amili» ilə əlaqədar bir çox çətinliklərlə müşaiət olunur:

- klassik «məşqçi-idmançı» cütli-yünə yeni bir düyün də daxil olur;

- əsasən öz təcrübəsinə, intuisiyasına əsaslanan peşəkar məşqçilər texniki sistemin məsləhətini lazımsız hesab edir;

- proqramçı-mühəndislər idman sahəsindəki biliklərinin qeyri-mükəm-

məl olmasından məsələyə formal yanaşmaları;

- texniki və humanitar sahə mütəxəssislərinin birgə fəaliyyətlərinin yetərincə olmaması.

Uyğun sahələrdəki problemləri aradan qaldırmaq üçün aşağıda sadalanan mövzular ətrafında fənlərarası seminarların keçirilməsi tövsiyə olunur:

- ekspert sistemlərin idman sahəsindəki rolu;

- idman kollektivlərində işgüzar münasibətlər psixologiyasının tətbiqi;

- idman fəaliyyətinin modelləşdirilməsi;

- kollektivçilik və mentalitet və s.

Təklif olunan ekspert sistemi samboçular üzərində qurulmasına baxmayaraq, digər idman növlərində də tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Y.B. Samboçuların integrativ psixofizioloji göstəricilərinin korrelyativ əlaqələrinə dair. // Bədən tərbiyəsi və idmanın aktual problemlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, 2006. s. 83-85.

2. İsmayilov T., Məmmədov C. İdman psixologiyası, Bakı, 2002. 274 s.

3. Петров П.К. Новые информационные технологии обучения

в профессионально-педагогической подготовке студентов педагогического факультета физической культуры // Программированное обучение и компьютеризация в учебно-тренировочном процессе. Ижевск, 1996. С.46-53.

4. Pashayev A.M., Dadashov F.G., Abdullaev Y.B., Dadasheva K.G.

To optimization of psychophysiological conditions of sportsman in a

consulting program, // 2nd International Conference on Mathematics in Sport // IMA Sport 2009, Groningen, The Netherlands, 17-19 June 2009, p. 32-33.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР В ДИАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ НАПРАВЛЕННОЙ НА ОПТИМИЗАЦИЮ УЧЕБНО- ТРЕНИРОВОЧНЫХ ПРОЦЕССОВ САМБИСТОВ

Статья посвящена анализу человеческого фактора как при проектировании, так и функционировании диалоговой системы, целью которого является оптимизация учебно-тренировочного процесса самбистов посредством выдачи консультации тренерам. В основе анализа лежит роль и взаимоотношение лиц, участвующих в различных этапах «жизненного цикла» проектирования данной системы.

THE HUMAN FACTOR IN DIALOGUE SYSTEM DIRECTED ON OPTIMIZATION OF EDUCATIONAL-TRAINING PROCESSES OF SAMBISTS

Article is devoted the analysis of the human factor as at designing, and functioning of the dialogue system which purpose is optimization of educational-training process of sambists by means of delivery of consultation to trainers. There is a role and mutual relation of the persons participating in various stages of «life cycle» of designing of given system at the heart of the analysis.

6 YAŞDAN 8 YAŞADƏK OLAN UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənli Nəstərən,

Bakı Dövlət Universiteti,

psixologiya kafedrasının aspirantı

Altı yaşlı uşaqlar 2,5 yaşında olan uşaqlar kimi sırtıq və şiltaq olurlar. Lakin bu dəyişiklik təqribən 6,5 yaşında başa çatır. Bu yaşda uşaqlar çox emosional olurlar. Uşaqların emosionallığı iki cür olur – yəni bir anda bir şəxsi sevirilər, bir anda onlardan bezar olurlar. Bir vaxt analarını qucaqlayır və deyirlər ki, onu çox sevirilər və bir dəqiqə sonra deyirlər ki, mən heç anamı sevmirəm. Eyni zamanda çox cəld və fəal olurlar, ramsız olur, özlərinə yer tapa bilmirlər. Oynayan zaman dalaşırlar, qaçırlar. Lakin sonra öz hərəkətlərini xoşluqla, yaxşıluqla sona çatdırırlar. Onun üçün iki şeydən birini seçmək çox çətin olur. Belə ki, bir işə əl atdılda anlayırlar. Danışığıları kobud olur. Zamanla əlaqədar şəkildə şüurlanırlar. Əvvəlcə istəyirlər ki, onunla hesablaşsınlar, onu sevsinlər, daha çox onunla məşğul olsunlar. Başqalarının sözüne baxmırlar dağallıq edir, tərs olurlar. Çox şey istəyirlər və öz istəklərində inadçı olurlar. Ətrafda baş verənlərə qarşı həssas olurlar [bax 3,6].

Uşaqların 7 yaşda malik olduqları xüsusiyyətlər: uşaq bu yaşda sakit olur və özünə qapanır, halbuki coşub qaynayırlar, amma bu anlar sakitlik və şadlıqla müşayiət olunur. Onun diqqəti 6 yaşdakı uşaqdan çoxdur. Onda müvazinət və bərabərlik hissi tam olur. Başqaların həm pis, həm də yaxşı əməllərini mühakimə edir, aşkar şəkildə ağlamır. Amma ağlaması ürəkdən və yandırıcı olur. İkili psixologiyaya malik olur. Bəzi günlər problemləri çox yaxşı anlayır, bir şey öyrənirlər, bəzi günlər isə, əksinə, hər şeyi unudurlar, özlərini axmaq kimi göstərirlər. Bəzi vaxtlar elə düşünürlər ki, hamı ona qarşı müxalifdir, heç kəs onu sevmir. Hətta güman edir ki, atası, anası da onu sevmir, ona qarşı düşməndir və ədalətli rəftar etmir [bax 3,5].

8 yaşında uşaq ətraf dünyaya diqqət edir. Onun nəzərində heç bir iş çətin deyil. Çətin işlər, problemlər qarşında müqavimət göstərməyə meyil edir. Onda mübarizlik hissi yaranır, qüvvətlənir. Onda yaranan təsəvvür bacarığından çox olur. Adi danışq kəlmələri işlədir. Bu onu

göstərir ki, ictimai cəhətdən yeni təmaslar yaratmışdır. Şəxslər və əşyalar arasında olan ixtilafı dərək edir. 7 yaşında olan şübhələr bu yaşda olmur. Təsəvvürlərlə həqiqət arasında fərq qoyur. Onun mühakiməlik və dəyərləndirmə qabiliyyəti inkişaf etmiş olur. Ehtimalən öz məğlubiyyətini anlayır, etiraf edir. Uşaq bu yaşda həssas olur, onu ciddi təhlüklərdən qorumaq lazımdır. Birincisi, gərək onu öz imkanından artıq cürbəcür işlərə atmağa qoymayasan. Onun ətraf mühitlə əlaqəsini kəsmək çətinidir. Daim aşibçoxur, qaynayır, çox fəal olur. Başqa bir təhlükə isə uşağın öz fəaliyyətində məğlub olmasıdır. Onun başladığı iş ola bilsin ki, məğlubiyyətə düçar olsun, uğursuz olsun və onun əlini işdən soyutsun. Onda uşaq özünü çox danlamalı olur. Ona öhdəsindən gələ bilmədiyi ehtimal olunan işləri yerinə yetirməkdə kömək etmək lazımdır ki, onun qorxusu aradan qalxsın. 8 yaşlı uşaq əsassız qorxuya düçar olur, vahimələnir. Xüsusilə, o qaranlıqdan və heyvandan qorxur. Ana uşaqdan bu qorxuluqları götürmək üçün ən yaxşı şəxsdir və ona kömək edir. Uşaq bu yaşda başqalarına qarşı çox əlaqə yaradır. O ikitərəfli dostluq yaratmağa hazırdır. Böyüklər arasında olmağı xoşlayır. Cavabını bildiyi sualları verir. Halbuki, başqaları ona cavab verməyə qadir deyillər. Bu

dövrə güman edir ki, əşyalar da heyvanlar kimi ruha malikdirlər, fikrindən uşaqlaşır [1, s.78-80].

Uşaqların tərbiyə edilməsinin bütün üsulları onun mədəni sahədə həyatda öhdəsinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyə hazırlamaqdan ibarətdir. Uşaqlar elə tərbiyə olunurlar ki, onlar valideynlərinin keçdiyi həyat yolunu keçə bilsinlər. Valideyn və müəllimlər sosial mədəni amalları uşaqlara verirlər. Valideyn öz mədəni amal və nümunələrinə əsasən uşaqlarını müxtəlif üsullarla tərbiyə edirlər.

Uşaqların tərbiyə üsulları yüz illər keçdikcə dəyişmişdir. Keçmişdə uşaqlara təhmil olunan inzibati çətinliklər müqabilində onların ehtiyaclarına diqqət yetirilməsi tərbiyə üsulunun əsasə-məhvərini təşkil edirdi. Belə bir inam var idi ki, böyük yaşlılar uşaqların ehtiyaclarını yerinə yetirməlidir. Adəti uzrə valideyn öz uşağının tərbiyəsində tətbiq olunmuş usullardan bəhrələnməli idi. Belə ki, ata, ana eyni qaydada tərbiyə olunmuş olsalar, öz uşaqlarının tərbiyə olunması üçün tərbiyə üsulu seçmək çətin olmayacaqdı. Amma, onların tərbiyə üsulu eyni olmazsa, uşaqlar üçün tərbiyə üsulu seçməkdə ixtilafa düçar olacaqlar və öz baxışlarını nizamlaya bilməyəcəklər.

Psixologiya elmi yeni həyat ehtiyaclarını uşaqların tərbiyə üsulu

haqqında mövcud olan çoxlu rəngarəngliyi, dəyişikliyi öyrənir. Bu rəngarənglik, müxtəliflik keçmiş nəsillə indiki nəslin tərbiyə üsulunun arasındakı ziddiyyətlər əsasında bürüzə etmişdir. Əgər böyük ailələrdə baba, nənə öz nəvələri ilə yaşayırsa, baxışlarda olan bu ziddiyyətlər uşaqlar üçün bir böhrana, niganəçılığa çevrilir. Uşaqların tərbiyə üsulu bir neçə növə bölünür. Müstəbid üsul, ümumi şəkildə ciddi qaydalarla, qeydsiz-şərtsiz şəkildə qayda, qanunlara, davranışlar əməl edilməsini tələb edir və də səhvlər buraxılan zaman ciddi tənbehlər üzərində qurulmuşdur. Amma azad üsul dostcasına söhbət, izahat, dəlillər və mülayim şəkildə aparılan tənbehlərə əsaslanır. Hər iki növdə valideynin bu üsullardan birinə bağlı olmasına əsasən əlavə tərbiyə üsullarını müşahidə etmək olar. Nümunə üçün müstəbidcəsinə aparılan tərbiyə üsuluna əsasən ciddi qarşısını alma bir çox məntiqi məhdudiyyət əməllərinin yaranmasına səbəb olur. Azad tərbiyə üsulunda isə dəqiq, dərin proqram və layihəni, mülayimliyə və səhlənkarlığa qədər əməlləri müşahidə etmək olar. Uşağa nəzarət məsələsini valideynlərdən biri və ya hər ikisi öhdəsinə götürə bilər [bax 4,6].

Özləri yaxşı tərbiyə və təhsil almış valideynlərin uşaqları ciddi nəzarətdə saxlaması az müşahidə olu-

nur. Müxtəlif ictimai qrupların uşaqların tərbiyəsi üçün tərbiyə üsulları da müxtəlifdir. Müstəbid tərbiyə üsulu kəndlilər arasında şəhərlilərə nisbətən daha çox yayılmışdır. Ümumiyyətlə, analar atalara nisbətən daha az tələbkar olurlar və cavan valideyn yaşlı valideynə nisbətən öz uşaqlarına azadlıq verirlər. İctimai təbəqə fərqləri də tərbiyə üsulunun seçilməsinə təsir göstərir. Daha geniş imkana malik olan və orta ictimai təbəqələr aşağı ictimai təbəqələrə nisbətən uşaqlarına nəzarəti daha dəqiq olur, uşaqlara nəzarət olunmasını və onun təhsilini daha tez başlayırlar. Daha geniş imkanlara malik olan təbəqələr və orta təbəqə uşaqların fəaliyyətini daha çox say göstərməklə idarə edirlər və uşaqlarının uğur qazanmasına daha çox diqqət yetirirlər, uşaqların tərbiyəsində diqqətli olur, onların təlim almasına azadlıq verir və bəzən də mülayimlik göstərirlər. Uşaqların tərbiyə olunmasında həddən artıq mülayimliyi isə imkanı məhdud olan təbəqələr göstərir. Valideyn nə qədər mühafizəkar olarsa tərbiyə üsulunun yeniləşməsi də az olacaqdır [1, s. 88-90].

Qüdrətli valideynlər uşaqları milli və mütləq dəyərlər əsasında öz rəftarlarını formalaşdırmağa say göstərirlər, uşaqları nəzarət altında saxlayır, onların tərbiyəsini dəyərləndirir və onlardan daha çox uğurlar

gözləyirlər. Hakimiyyət, qüdrət üsulu seçən valideynlər adətən özlərinə əsas olan ehtiyacları nəzərdə tutur, uşaqların ehtiyaclarını nəzərdə tutmurlar. Bu valideynlər uşaqların itaət etməsini tələb edirlər. Mübahisə etməyə qadağan edirlər, nizam intizamla ciddi tənbeh etməyə üstünlük verirlər. Hakimiyyət tərəfdarı olan valideynlə uşaqlar arasında olan əlaqə birtərəflidir. Azad tərbiyə üsulu tərəfdarı olan valideyn övladlarının bütün fəaliyyətlərini istiqamətləndirirlər. Amma onun üçün məntiqi məhdudiyyətlər daxilində azadlıqlar da verirlər. Bu cür valideynlər uşaqların ehtiyaclarına diqqət yetirirlər. Onların nəzarəti dəyişməz, icbari və məhdudlaşdırıcı deyildir. Onlar qayda-qanunların təhmil edilməsini izah edirlər. Öz övladları ilə mübahisə edirlər, onların arzu və ehtiyaclarını nəzərə alırlar. Yumşaq valideynlər qeyri-icbari, güzəştli, düzgün bir mühit yaratmağa səy göstərirlər. Elə bir mühit yaradırlar ki, uşaq öz rəftarına imkan daxilində nəzarət edə bilsin. Onlar uşaqları təzyiq altında saxlamadan onların ehtiyaclarına diqqət yetirirlər. Uşaq ailənin rəftarı və qərar qəbul etməsində məsləhət alır. Valideyn ailənin davranışı və ya rəftarı haqqında az tələbkər olur. Azad tərbiyə üsulu zamanı uşaqlar adətən yarımüstəqil, özünə hakim,

təşəbbüskar və özündən razı tərbiyə alırlar. Əksinə, hakimiyyət tələb edən valideynlərin uşaqları adətən narazı, özünə qapanmış, etimadsız olurlar. Yarım mustəqil, təşəbbüskar, özünə hakim olan uşaqlardan zəif olurlar. Martin Massobi başqa cür tərbiyə üsulunu tapmışdır - məsuliyyətsiz üsulu. Məsuliyyətsiz valideyn övladından heç nə tələb etmir. Onları yumşaq xasiyyətli valideynlərdən fərqləndirən cəhət - uşağa daha az diqqət yetirirlər, daha çox öz ehtiyaclarına yetişirlər. Uşaqlar məsuliyyətsiz valideynlərin ixtiyarında olmur, bəzi müəlliflərin fikrincə, bu cür tərbiyə üsulu övladların pozğun olmasına, hətta ailədə dava-dalaşa səbəb olur. Doğrudanda, valideyn – uşaq inzibati əlaqələri elə bir əsil toxuma təşkil edir ki, uşaqlar özlərini və başqalarını yoxlamaq usullarını öyrənirlər. Buna görə də təsirli metodlardan istifadə edən valideyn başqalarına nisbətən daha çox şansa malik olur və uşaqları da ictimai cəhətdən ləyaqətli olurlar, öz uşaqlarını daha çox itaətə vadar edən valideynlər öz məqsədlərini açıq şəkildə dillərinə gətirirlər. Digər bir tərəfdən isə, onlar həmişə kiçik bir tənqiddə belə qulaq asmağa hazır olur, öz rəftarlarında elə dəyişiklik yaradırlar ki, fərdə və uşaqlarının yarım müstəqilliyinə hörmət edirlər. Bəzi vaxtlar uşaqların itaət etməsini əldə

etmək üçün vaxt tələb olunur. Valideyn izah etməlidir, əsas gətirməlidir, uşağı qane etməli və ona təlqin etməlidir. Verdiyi vədləri dəyişdirməli, yeni vədlər verməlidir.

Bu cür rəftarlar uşaqda ictimai əlaqələr yaratmaq üçün ləyaqətli olmağa kömək edir. Valideynin göstərişlərini dərk etmək üçün uşağın mövqeyi və bacarığı da mühüm rol oynayır [2, s.154-155].

Öz övladları ilə dostcasına və azadcasına rəftarı olan valideynlərin rəftarında uşaqların mehri-məhəbbəti tamamilə aydın görünür. Bu cür valideynlərin rəftarı uşaq tərəfindən qəbul olunur. Çətin hesab etmir. Onlar ailədə uşaqları üçün çox əhəmiyyətli mövqe yaradırlar, onlarla övladları arasında səmimi, isti münasibətlər yaranır. Azadfikirli, övladını sevən valideynin rəftarını müşahidə etməklə aşağıdakı xüsusiyyətləri aşkar olunur:

1. Övladlarının hisslərini möhtərəm və rəsmi sanmaq, bu hisslərin ifadə olunmasına haqq vermək.

2. Övladlarda mənfi hisslərin baş qaldıracağından nigarancılıq olmur və onlarda müsbət hisslərin təhrik olunmasına səy göstərilir.

3. Uşaqlar öz hisslərini və mənaviyyətlərini bəyan etməyə təşviq olunur.

4. Övladların sözlərini eşitməyə əlaqəsi və hazır olmaq. İxtilaflar ya-

ranan zaman agahcasına və səbirlə onu həll etmək.

5. Övladların fərdiliyini və şəxsiyyətini rəsmi tanımaq və ona hörmət etmək. Ağlasığan həddə bu fərdiyyəti qorumağa səy göstərmək.

6. Uşağın müstəqil rəftar etməsi meyindən xəbərdar olmaq.

7. Övlada qarşı qeydsiz-şərtsiz məhəbbət göstərmək [bax 3].

Valideyn öz ictimai və mənəvi təkamülünə uyğun olaraq öz övladı ilə azadcasına və dostcasına rəftar etmək üçün müxtəlif metodlar seçir. Tələb olunan ictimai, mənəvi təkamülə malik olan valideynlər öz övladlarının müstəqilliyini, asılı olmamalarını istəyirlər və bu məqsədə çatmaq üçün özlərinin bütün insani imkanlarını sərf edirlər. Amma ictimai, və mənəvi cəhətdən bişməyən valideynlər xəstə kimi öz övladlarına bağlılıq göstərirlər, özlərinin təbirincə desək, həddən artıq azadlıq ixtiyar verməklə, özlərini azad fikirli göstərməyə çalışırlar, özlərinin inanmadıqları dəyərləri uşaqlara təhmil etməyə çalışırlar. Valideynlərin bu dostcasına rəftarı səhlənkərliyə qovuşduqda öz mövcudluğunu nəzərə almır və qəflətən övladlarının istəklərinə təslim olurlar. Valideynləri ilə azadcasına və dostcasına əlaqəsi olan uşaqlar ictimai, güləruz, başqaları ilə əməkdaşlıq göstərməyə səy göstərir, məsuliyyət qəbul edir, öz

mallarının, başqalarının mallarının qədrini bilir, etimadlı olur, öz zəif və qüvvətli cəhətlərini yaxşıca bilirlər. Psixoloqlardan biri övladlarını rədd edən azad fikirli və övladlarını sevən bir qrup valideynin rəftarını analiz etməyə başlamışdır. Bu analizin nəticələri göstərmişdir ki, azad-fikirli və övladını sevən atanın özünün mehriban, düşüncəli və sevilməli atası olmuşdur. Onların ailəsində davadalaş olmamışdır. Azad fikirli anaların da mehriban və diqqətçil ataları olmuşdur. Onların anaları, qardaşları, bacıları ilə münasibəti dostcasına və layiqli, xoşagələnməmişdir. Onlara təslim olmamış, böyük yaşlarında ata, anaları kimi övladları üzərində hakim olmaq istəmişlər. Müstəbid ailələrin uşaqları utancaq, müti və həssas olmuşlar. Bu cür uşaqlar ataları tərəfindən asanlıqla idarə olunur, amma öz yaşlıları tərəfindən az təlqin olunurlar. Azyaşlı uşaqlar bütünlüklə çox ümidvar olurlar. Azyaşlılar xüsusilə başqa uşaqların yanında böyük yaşlılardan kömək umur, muşayiət olunmaq istəyirlər, tam diqqətdə olmağa çalışırlar. Onlarda ürəyə yatan rəftarlar müşahidə olunur. Əgər valideyn öz səhlənkarlığı ilə uşağı ürəyəyatan rəftarlardan uzaqlaşdırarsa, o bu rəftara alışır və valideynin göstərişlərinə etinasız

olurlar, onların sözüne baxmırlar. Valideynin amiranə göstərişləri uşağın həddən artıq özünə etimad etməsinə səbəb olur, özünü mühüm şəxsiyyət hesab edir, boş sözlər danışır [1, s.106-107].

Ümumiyyətlə, azad fikirli ailə öz övladlarını tərbiyə edərkən azad üsullardan və övladlarının şəxsiyyətinə ehtiram etmək üsulundan istifadə edirlər. Belə ailələrdə valideynin dostcasına və təbii rəftarı ata, ana və övladlarla müştərək fikir və düşüncələrin, fəaliyyətin mübadiləsi üçün bir stimül olur. Belə ailələrin uşaqlarının maraq, təşəbbüs, yaradıcılıq üçün yaxşı stimulu olur. Azadcasına tərbiyə uşağı nəyisə kəşf etməyə, sınaqdan çıxarmağa təşviq və təhrik edir [yenə orada, s.106-108].

Ümumiyyətlə, azadfikirli ailələrin özü azadlıq və övladların şəxsiyyətinə ehtiram qoymaq üsulundan istifadə edirlər. Belə ailələrdə valideynin dostcasına və təbii rəftarları övladların, atalarla, analarla müştərək fəaliyyətlərini, baxışlarını mübadilə etmək üçün stimül yaradır.

Belə uşaqlar hər şeylə maraqlanmaq, təşəbbüskar və yaradıcı olmaq üçün zəruri stimullara malik olurlar. Azadfikirli tərbiyə uşağı nəyisə kəşf etməyə və nəyisə sınaqdan keçirməyi təşviq edir, həvəsləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Doktor Həsən Əhədi, Şokuh əs-Sadat Bəni Camali, Tehran, 1996 (fars dilində)
2. Ceyms Venderzenden, doktor Gəncinin tərcüməsi, Mütərcim nəşriyyatı, 2007, s.154-155 (fars dilində)
3. Hüseyn Nəcəti, Uşaq psixologiyası. Uşaqlarla rəftarın xüsusiyyətləri. Tehran, 2007, 8-ci çap (fars dilində)
4. Pərvin Kədivər. Əxlaq psixologiyası. Tehran, 1999 (fars dilində)
5. Murtuza Məntiqi. Təlim-tərbiyə psixologiyası. Tehran, 1993 (fars dilində)
6. Seyf Süsən və başqaları. İnkişaf psixologiyası. Tehran, 1999 (fars dilində)

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ДЕТЕЙ ОТ 6 ДО 8 ЛЕТ**

В данной статье раскрываются психологические особенности развития и формирования как личности детей 6-8 лет в различных семьях. На основе анализа различных исследований делаются выводы о необходимости учета социально-психологических, генетических, физиологических и социальных условий развития детей указанного возраста. Особое внимание уделяется характеристике родителей, их социальному статусу и внутрисемейному положению.

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN
FROM 6 TILL 8 YEARS**

In given article psychological features of development and formation as persons of children of 6-8 years in various families reveal. On the basis of the analysis of various researches conclusions about necessity of the account of socially-psychological, genetic, physiological and social conditions of development of children of the specified age become. The special attention is given to the characteristic of parents, their social status and the intramarital status.

AİLƏDAXİLİ KONFLİKTLƏRİN UŞAĞIN PSIXİ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Əlizadə S.H.

BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrantı

Ailədaxili münasibətlər bütün dövrlərdə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş, bu münasibətlər çərçivəsində mövcud olan konfliktlərin aradan qaldırılması və ailədaxili münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi üçün çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bu təsadüfi deyildir. Belə ki, insanların öz həyat fəaliyyətində qazandıqları uğur və uğursuzluqlar, o cümlədən cəmiyyətin düzgün inkişafı, ailədaxili münasibətlərin sağlamlığından birbaşa asılıdır. Bu fikir ailə problemi ilə məşğul olan alimlər tərəfindən bir-mənalı qəbul edilir və riyazi terminlə desək, “aksioma” kimi qəbul edilir.

Ailə- insanların qan qohumluğuna və ya nigaha əsaslanan birliyidir ki, burada insanların məişət ortaqlığı vardır. Onlar bir-birləri ilə münasibətdə qarşılıqlı məsuliyyət daşıyırlar(1). Ailənin hər bir üzvünün öz xarakter xüsusiyyətləri, öz “dünyası” vardır. Onlar bir-birləri ilə bütün ömürləri boyu ünsiyyətdə olurlar. Bu ünsiyyət forması ailədaxili münasibətlər adlanır. Ailə münasibətlərinin kökünü vəhdətdə olan ər-arvad və valideyn-uşaq (uşaqlar)

arasındakı münasibətlər təşkil edir (1).

Ailədə sağlam mühitin olması bilavasitə ailədaxili münasibətlərin necə qurulmasından asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ailədə başçıları olan ər və arvadın öhdəsinə düşür, onlar, ilk növbədə, öz aralarında, sonra isə həm uşaqları ilə öz aralarında, həm də uşaqlar arasındakı münasibətlərin düzgün qurulmasını tənzimləməlidirlər. Valideynlər nəzərə almalıdırlar ki, uşaqlar arasındakı sağlam qarşılıqlı münasibətlər öz-özünə yaranmır. O, ailə tərbiyəsinin zəruri nəticəsi kimi meydana çıxır (2).

Əgər tərəflər bir-birləri ilə “dost”durlarsa, bir-birlərinin qayğısına qalırlarsa, bir-birlərilə maraqlanırlarsa, bir-birlərindən heç nə gizlətmirlərsə, ailənin məsuliyyətini rollara uyğun olaraq bölüşdürürlərsə, ailənin problemləri ilə maraqlanırlarsa, uşaqların düzgün böyüməsində, tərbiyəsində, təhsilində birgə çalışırlarsa ailədə hökm sürən münasibətlərin sağlam olduğunu demək olar. Lakin tərəflər ailədə öz üzərlərinə düşən məsuliyyəti yerinə

yetirmirlərsə, bir-birləri ilə hesablaşmırlarsa, sirrlərini bölüşməzlərsə, istirahətlərini birlikdə təşkil etmirlərsə, ailə üzvləri bir-birlərinə qarşı laqeyddirlərsə, uşaqların problemlərinin həlli zamanı səfərbər olmur-larsa, onda nəinki normal ailədaxili münasibətlərin olduğundan danışmaq olmaz, həm də ailə üzvlərinin yalnız fiziki məkan baxımından birlikdə olduğunu demək olar. Bu isə ailənin yaşaması, uzunömürlü olması üçün kifayət deyildir. Ailənin əsas tərəfi onun üzvlərinin mənəvi həyatının vəhdət təşkil etməsində təzahür edir.

Ailə müasir dövrdə uşaqların böyüməsində, formalaşmasında əvəzsiz xidmətə malik olan bir tərbiyə institutu kimi qiymətləndirilir. Çünki uşağın ilkin olaraq məruz qaldığı təsirlər ailə çərçivəsində baş verir. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bu təsirlər həm pozitiv, həm də neqativ xarakter daşıya bilər (3). Uşağa təsirlərin xarakterinin necə olması ailədaxili münasibətlərdən birbaşa asılıdır. Başqa sözlə desək, ailədaxili münasibətlər uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında, sosiallaşmasında və tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Keçən əsrin ortalarından etibarən aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, uşağın normal psixi inkişafında da ailədaxili münasibətlərin rolu az deyil. (bax: V.K.Mya-

qer, T.M.Mişinoy, V.M.Volovika, A.M.Zaxarova, A.S.Spivakovski, U.M.Markovski, V.Satir, R.Rays, N.Akkurman, S.Muxina və b. tədqiqatları). Məqalədə ailədaxili münasibətlərin, daha dəqiq desək, bu münasibətlər çərçivəsində baş verən konfliktlərin uşağın psixi inkişafına təsiri problemi nəzərdən keçirilir.

İnsan doğulduğu andan ömrünün sonuna kimi mürəkkəb psixi inkişaf dövrü keçir. Çağalıq dövrü ilə insanın sonrakı yaş dövrlərini müqayisə etsək, görərik ki, illər keçdikcə onun psixi inkişafında nəzərəcarpacaq fərqlər yaranır. Başqa sözlə desək, psixi inkişaf ilkin formadan daha ali formalara doğru gedir. Əgər körpəlik yaş dövründə uşağın diqqəti, hafizəsi, nitqi və s. psixi prosesləri ən bəsit formada olursa, sonrakı illərdə bunlar getdikcə inkişaf edir. Təlim, tərbiyə prosesində onlar daha da aktivləşir. Əgər nəzərə alsaq ki, uşağın psixi inkişafı hər yaş dövrünə uyğun olaraq müəyyən psixi keyfiyyətlərin formalaşması ilə səciyyələnir və bu proses ətrafdakıların təsirindən asılı olaraq ləngiyə və ya düzgün inkişaf edə bilər (8), onda belə qənaətə gəlmək olar ki, ailədə olan münasibətlər də öz növbəsində uşağın psixi inkişafında, onun şərtlənməsində vacib rol oynayır. Əgər ailədə konfliktlər hökm sürərsə, yəni konfliktli situasiyada uşağın psixi

inkişafında bəzi neqativ xarakter daşıyan faktlar müşahidə olunur.

Məlum olduğu kimi, uşağın, doğulduğu andan etibarən başqaları ilə ünsiyyətə ehtiyacı olur. Ünsiyyət uşağın psixi inkişafını şərtləndirən vacib amillərdən biridir. Bu tələbatı ödəmək, ilk növbədə, ailənin üzünə düşür. Ailə üzvlərinin uşaqla ünsiyyəti zamanı onun psixi inkişafına bilavasitə təsir etmək, onu istiqamətləndirmək mümkündür. Bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, uşaqların başqaları ilə ünsiyyəti əvəz olunmazdır, amma bu ünsiyyət dairəsinin mərkəzində uşaqların valideynləri ilə ünsiyyəti məxsusi yer tutur. Çünki valideynlər onların həyatında xüsusi rol oynayan şəxsiyyətlərdir, onlar uşaqları tərəfindən “ideal şəxsiyyətlər” kimi qəbul olunurlar və onlara oxşamağı arzulayırlar. Uşaqların valideynlərlə münasibəti prosesində onlar şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin əhəmiyyətini dərk edir ki, bu da ali psixi funksiyaların inkişafına gətirib çıxarır. Bir sözlə demək olar ki, ailə uşağın psixi cəhətdən formalaşmasında əvəzolunmaz rol oynayır. Bu rol həm uğurla yerinə yetirilə bilər, həm də heç bir sosial institutun uşağın psixikasına, onun psixi inkişafına vura bilməyəcəyi dərəcədə zədə vura bilər. Bu əsasən konfliktli ailələrdə baş verir. Təbii ki, konfliktli ailələrdə uşağın normal psixi inki-

şafından danışmaq qeyri-mümkündür.

Hansı ailələri konfliktli ailə hesab etmək olar? Bu məsələni izah edək. İlk öncə konflikt anlayışının mahiyyətinə nəzər salaq.

İnsan həyatının heç bir tərəfi konfliktlərdən xali deyildir, onlar bəzən qaçılmaz olurlar. O cümlədən də ailə həyatında konfliktlər qaçılmazdır (5). İnsan daxilən mənfi hiss və həyəcanlarla yaşadığında, kimsə tərəfindən cüzi də olsa fikir ayrılığı ilə qarşılaşdıqda konflikt yarana bilər. Müasir metodik-alimlər belə hesab edirlər ki, hal-hazırda konfliktlərin əsasında stresslər durur. Psixoloji ədəbiyyatda konfliktlərin nəzərdən keçirilən aşağıdakı növlərini ayırd edirlər:

- Konfliktlər daxili (özün-özünə konflikt) və xarici (başqa insanlarla konflikt) olurlar. Daxili konflikt zamanı xarici opponent olmur. Lakin bu o demək deyildir ki, daxili konflikti əhəmiyyətsiz hesab etmək olar və bu qərar qəbulu üçün heç bir məna kəsb etmir. Daxili konflikt bizim dəyərlər sistemimizi müəyyən edir və “olar” -“olmaz” və “düzdür” -“səhvdir” tərəddüdü zamanı yaranır. Bu, “vicdan” anlayışına yaxındır. Xarici konfliktlərdə isə qarşı tərəf də olur. Bu növ konflikti şəxsiyyətlərarası konflikt də adlandırırlar.

- Konfliktlər həm də açıq və gizli ola bilər. Açıq konfliktlər mübahisə,

dava, və s. şəklində olur. Gizli konfliktlərin xarici təzahürü olmur, həm də bu konfliktin ər-arvad münasibətlərinə mənfi təsiri demək olar ki, yoxdur.

- Konfliktlər həll olunmaq dərəcəsinə görə asan həll olunan və çətin həll oluna bilən ola bilər. Asan həll oluna bilən konfliktlərin səbəbləri asanlıqla aradan qaldırıla bilər və münasibətlər qısa müddətdə normal vəziyyətinə qaytarıla bilər. İkincidə isə konflikt aradan qaldırıldıqda da belə münasibətlərdə soyuqlaşma hiss oluna bilər. Münasibətləri soyuqlaşdıran səbəblər tezliklə aradan qaldırılmalıdır.

- Konfliktlərin konstruktiv və destruktiv növləri də vardır. Konstruktiv konflikt problemlə situasiyaların öz həllini tapdığı zaman özünü göstərir. Destruktiv konflikt zamanı isə problemlə situasiyanın həllinə yönəlmir. Bu o deməkdir ki, destruktiv konfliktlər zamanı ailədə olan konflikt öz həllini tapmır və konflikt daha da dərinləşir.

- Konfliktlərin uzunmüddətli və qısamüddətli (ayırma mənimdir-S.Ə.) növlərini də nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Uzunmüddətli konflikt zamanı davam edən konflikt daha da gərginləşir və dərinləşir. Qısamüddətli konflikt az müddət davam edir və konflikt tezliklə unudulur.

- Konfliktlərin aradan götürülə bilən və aradan götürülə bilməyən formalarına da diqqət yetirmək zəruridir. (ayırma mənimdir - S.Ə.) Aradan götürülə bilən konfliktin səbəbləri yüngül olur və həll oluna bilər. Həll oluna bilməyən konflikt o zaman baş verir ki, tərəflər bir-birinə kompromisə getmir və bu zaman ailənin dağılması şübhəsizdir.

Ailə unikal bir sistemdir. Onun unikallığı ondan ibarətdir ki, müxtəlif insanlar, yəni, müxtəlif tərbiyə almış, müxtəlif mədəni və inkişaf səviyyəsinə, fərqli ailə dəyərlərinə malik olan insanlar bir məkanda yaşayırlar. Ailədaxili münasibətlərdə yaranan konfliktlərin səbəblərindən biri də budur. Belə olduğu halda, hər bir ailədə mübahisə, anlaşılmazlıq və konfliktlərin yaranmasını normal və təbii qəbul etmək olar. Lakin konfliktlərin daimi olaraq davam etməsi və konflikti yaradan problemlərin aradan qaldırılmaması normal qiymətləndirilə bilməz. Əslində bu hal ailənin sütunlarını laxlada bilər.

Ailədə ər və arvad arasında bir çox çətinliklər olur. Bu əksər hallarda ailədə uşaq doğulduqdan sonra və ya uşaqların sayı artdıqca daha da çoxala bilər. Çox zaman konfliktlərin həll olunması o zaman baş verir ki, hər iki tərəf üçün qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətlər əhəmiyyət daşıyır və onlar bu münasibətləri

dəyərləndirərək konfliktə həll etməyə çalışırlar. Əgər tərəflər üçün bu münasibətlərin saxlanılması maraqlı deyildirsə, onda konfliktə həll etmək üçün heç bir səy göstərilmirlər.

Ailədə konfliktlərin yaranma səbəblərindən biri kimi onu da qeyd etmək olar ki, ailənin bir üzvü digər üzvlərinin maraqlarını nəzərə almadan, onların iradələrinin əksinə olan hallarda ailənin digər üzvlərinin yerinə qərar qəbul edir, onlarla məsləhətləşmirlər.

Konfliktlər ailədə olduğu zaman ailənin psixoloji sferasında stressogen vəziyyət yaranır və bu vəziyyətdən ən çox uşaqlar zərər çəkirlər. Əgər nəzərə alsaq ki, ailədə uşaqlar hələ şəxsiyyət kimi formalaşma mərhələsini keçirlər və ya onların bir şəxsiyyət kimi formalaşma prosesi gedir, onda uşaqların valideynlərə nisbətən daha çox travma aldığı aydın görmək olar.

Konfliktlər həll olunmadığı təqdirdə hər iki tərəf öz rahatlığını, istirahətini, artıq konfliktli ailədə tapa bilmədikləri üçün, onun həddlərində axtarırlar (2). Bu zaman isə uşaqlarla valideynləri az maraqlanırlar və onlarla ünsiyyətə az vaxt ayırırlar. Uşaqların valideynləri ilə ünsiyyətə ehtiyaclarının çox olduğu təqdirdə bunu ödəyə bilmirlər. Nəticədə uşağın emosional və psixi sferasında problemlər yaranmağa başlayır.

Təəssüf ki, belə hallarda valideynlər dərk etməzlər ki, onların özlərini aparmasından, davranışından, dəyərlərindən, bir sözlə, ailə mühitindən uşağın psixi inkişafı birbaşa asılıdır.

Uşaq valideynlərin konfliktli situasiyasına düşərək ər və arvadın konfliktli münasibətlərinin “qurbanına” çevrilir. Uşaq ailə münasibətlərində olan dəyişiklikləri hiss edərək onların öhdəsindən gəlmək istəyir. Lakin o, burada öz gücsüzlüyünü dərk edərək müxtəlif yollarla yeni münasibətlərə uyğunlaşmağa çalışır. Uşaq bir o qədər kamilləşsə də deyildir ki, böyüklərin münasibətlərindən baş açsın. Onlar valideynlərin nöqsanlarını əksər hallarda öz üzərlərinə götürürlər. Elə bilirlər ki, ailədə baş verənlərin və valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərinin səbəbkarı onlardır. Belə ki, valideynləri mübahisə etdikdə uşaqlar əksər hallarda həm günahkarlıq, həm də həyəcan hissi yaşayırlar. Ona görə günahkarlıq hissi keçirirlər ki, konfliktli situasiyanın onların ucbatından baş verdiyini güman edirlər. Ona görə həyəcan hissi keçirirlər ki, ailədə də olan qeyri-stabillikdən, təhlükədən qorxurlar. Valideynlər isə belə hallarda uşaqları başa düşmək-dən uzaq olurlar.

Valideynlər əksər hallarda uşağın tərbiyəsi, təhsili, böyüdülməsində

olan fikirlərinin toqquşmasına görə konflikt yaratmış olurlar. Heç biri uşaqla ünsiyyətdə öz tərbiyə metodikasında güzəştə getmək istəmir. Valideynlərin öz fərqli üsullarından istifadə etməsi nəticəsində isə uşağın tərbiyəsində ikitirəlik yarana bilər ki, bu da uşaqlarda psixi ləngimə yarada bilər.

Konfliktlər zamanı ailədə mövcud olan çatışmazlıqlardan biri də ondan ibarətdir ki, valideynlər çox vaxt uşaqları öz tərəfinə çəkməyə çalışırlar. Bunu valideynlərin nəinki düzgün addımı kimi deyil, ən böyük günahı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki onsuz da uşaq konfliktlərin passiv iştirakçısı olaraq az psixi gərginlik keçirmir. Özü istəməyərək isə konfliktlərin aktiv iştirakçısı olaraq həm də valideynlər tərəfindən təzyiqə məruz qalmış olur ki, nəticədə əlavə travma almış olur.

Ailədə baş verən konfliktlərin növlərindən asılı olaraq, onların uşağa təsiri də fərqli ola bilər. Lakin demək olmaz ki, uşağın konfliktə münasibəti, reaksiyası gözlənilməz olmaya bilər. Məsələn, çətin həll olunan, destruktiv, uzunmüddətli, aradan götürülə bilməyən konfliktlər zamanı uşaqların valideynlərlə münasibətləri daha da pisləşir və onun düzəlməsinə ümidləri itir. Bu konfliktlər boşanma ilə nəticələndə isə uşaqlar stress keçirir və bu hadisə

onlar üçün böyük psixoloji travmaya səbəb olur. Bu zaman isə uşaqlarda müxtəlif xəstəliklər, davranış pozuntusu və s. bu kimi hadisələr yaranır. Lakin çox vaxt valideynlər bunun müvəqqəti olduğunu düşünür və buna bir o qədər də fikir vermirlər. Nəticədə uşağın psixi durumu daha da kəskinləşməyə başlayır. Ola bilər ki, uşağın psixi halətində baş verən bu dəyişiklikləri heç də bütün valideynlər hiss etməsinlər.

Çox zaman valideynlər öz mənfi emosiyalarını uşaqlarına ötürürlər. Uşaq bir növ onlar üçün “stress ötürmə” obyektinə çevrilirlər. Onlar uşağın ən xırda səhvini görür, onları cəzalandırırlar. Uşaqlar hər dəfə cəzalandıqda isə onlarda qorxu, gərginlik, özünəqapanma, yüksək həyəcanlılıq, ətrafdakılarla ünsiyyətdə çətinlik yaranmış olur. Bəzi valideynlər isə əksinə olaraq, ər-arvad münasibətlərində yaranan uğursuzluğu öz uşağına olan qayğı ilə kompensasiya etməyə çalışırlar.

Belə mühitdə yaşayan uşaqlarda da bir sıra düzgün olmayan psixi keyfiyyətlər yarana bilər. Onlarda özü haqqında olan təsəvvürlərin, o cümlədən “mən”inin formalaşması prosesi düzgün getmir.

Uşaqlar əksər hallarda ətrafında baş verənlərin səbəblərini anlamırlar. O, konfliktlərin niyə baş verdiyini dərk etmir. Valideynlər isə uşağa heç

nədən narahat olmamağı, hər şeyin yaxşı olduğunu dedikdə, uşaqda bir azda çəşqınlıq yaranır. Valideynlərinin onun tələbatlarını ödəməməsi, ona vaxtın, diqqətin ayrılmamasından əziyyət çəkir və necə olursa olsun öz tələbatlarını ödəməyə çalışırlar. Belə hallarda uşaqlar hər cür davranış pozuntuları ilə böyüklərin diqqətini cəlb etməyə çalışırlar.

Konfliktli ailələrdə böyüyən uşaqlarda aşağı özünüqıymətləndirmə də özünü göstərir. Bunun səbəbi odur ki, uşaqlar valideynlərin konfliktlərində daha çox özlərini günahlandırırırlar. Belə ailələrdə böyüyən uşaqlarda ailə üzvlərinin düzgün davranışı haqqında informasiyaları olmur ki, bu da onun gələcək həyatında problemlər yaratmış olur.

Uşaqda normal psixi inkişafın qanunauyğunluğuna görə müstəqillik yarandıqda o, ilk olaraq gördüklərini yəni valideynlərindən gördüklərini, ailədə mənimsədiklərinin düzgün olduğunu düşünüb cəmiyyətdə tətbiq etməyə, onları təkrar etməyə başlayır. Atalar misalında deyildiyi kimi: “Aşıq gördüyün çalar”. Başqa sözlə desək, uşaq ilk olaraq bağçaya, uşaq mühitinə düşdükdə, uşaqlarla ünsiyyət zamanı onun ünsiyyət çətinlikləri yaranacaqdır. O bilavasitə ailənin ünsiyyət tərzini tətbiq edəcəkdir. Nəticədə uşağın düzgün olmayan ünsiyyəti onun uşaqlar tərəfindən

qəbul olunmamasına, əksər hallarda isə hətta qrupun təcrid olunmuş şəxsinə çevrilməsinə səbəb olur ki, bu da onun yaşıdları ilə ünsiyyət tələbatından da məhrum olmasına gətirib çıxarır. Bu isə ona olan növbəti psixi zərbədir. O nə ailədə, nə də uşaq mühitində ünsiyyət tələbatını ödəyə bilmir. Ünsiyyət isə uşağın psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

Valideynlər arasında konflikt olduqda ər-arvad arasında, həm də uşaqla valideyn arasında soyuqluq yaranır. Əgər ər-arvad öz problemlərini həll edə bilmirlərsə, düzgün münasibətlər qura bilmirlərsə, onlar uşaqları üçün necə nümunə ola bilərlər, uşaq öz problemlərini onlara necə etibar edə bilər, lazım olduqda onlardan necə məsləhət ala bilərlər? Axı onlar özləri öz münasibətlərindən baş açə bilmirlər. Məhz buna görədir ki, uşaq valideynlərin gözü qarşısında onlardan uzaqlaşmağa, öz rahatlığını ailədən kənarda axtarmağa başlayır. Çünki ailədə müsbət psixoloji iqlim yoxdur ki, onu ailəyə bağlasın. Əslində uşaq üçün ailə bütün sosial institutlardan daha vacibdir. Ancaq orada konfliktli mühit uşağı bu mühitdən uzaqlaşmağa sövq edir. Nəticədə uşaq valideynlərinin təsiri altında deyil, “başqalarının” təsiri altında “böyüməyə başlayır”. Artıq uşağın gözündə valideyn deyil, “başqaları” ideal olmağa başlayır.

Validənlərin uşağın psixi inkişafında əvəzolunmaz rolu vardır. Onlar uşağın psixi inkişafı üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etməlidirlər ki, bu da psixi inkişafı sürətləndirir. Buraya duyğunun, qavrayışın, təfəkkürün, nitqin, diqqətin, hafizənin inkişafı üçün olan oyunları qeyd etmək olar. Uşaq öz “uşaqlığını” yaşamalıdır. Fikri başqa cür ifadə etsək, uşağın öz uşaqlığından uzaq düşməsi onun inkişaf tsiklini pozar.

Biz müxtəlif psixoloji ədəbiyyatlara əsasən ailədaxili münasibətlərin uşağın psixi inkişafına təsirini xarakterizə edən ümumi müddəaları ifadə etdik. Bəs görəsən, valideynlər nə et-

məlidirlər ki, ailədaxili münasibətlərin uşağın psixi inkişafına mənfi təsirini aradan qaldırsınlar. Fikrimizcə, ilk növbədə, valideynlər ailə konfliktlərini uşaqdan gizlətməlidirlər. Təbii ki yaxşı olardı ki, ailədə konfliktlər olmasın, əgər bu qaçılmazdırsa, uşağı bu konfliktlərdən bacardıqları qədər uzaq tutsunlar. Əgər valideynlər uşaqlarının xoşbəxt gələcəklərini arzulayırlarsa, yaxşı yedirdib geyindirməkdən daha çox onları daha az travmaya məruz qalmalarına çalışmalı, mənəvi psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına və psixi inkişafının sürətli getməsinə çalışmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 1995

2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. Bakı, Maarif, 1989

3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Bakı, Maarif, 1993

4. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. М., 1988

5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М., Гардарики, 2005

6. Психология семейных отношений под ред. О.А.Шаграевой и А.И.Сергеева. М., Академия, 2008

7. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. Под ред. Е.Г.Силяевой М., Академия, 2005

8. Сиволов В. Семья. Вступление в брак. Развод и его последствия. СПб, Слово и дело, 2004

9. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. М., 1989

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА

Статья посвящена проблеме воздействия внутрисемейных отношений на психическое развитие ребенка. Автор, основываясь на соответствующей психологической литературе, рассматривает возможные конфликты во внутрисемейных отношениях, их разновидности, негативное воздействие конфликтной ситуаций на психическое развитие ребенка и его педагогические последствия.

THE INFLUENCE OF INFAMILY CONFLICTS TO THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF A CHILD

The article has been devoted to the problem of the influence of the infamily relations to the psychological development of a child. Referring to the available psychological literature, the autor has determined the existing conflicts and their kinds in infamily relations and paid attention to the impact disputable situation to the psychological development of a child and its pedagogical results.

KLİYENTLƏ SOSIAL İŞDƏ KOMMUNİKATİV VƏ İTERAKTİV BACARIQLAR

Musayeva T.M.,

dosent

Əhmədova Z.,

dosent

Sosial iş mürəkkəb həyati situasiyalarla əlaqədar, emosional gərgin, həssas bir professional fəaliyyət sahəsi olaraq mütəxəssislərin qarşısında xüsusi tələblər qoyur. Yəni hər bir sosial işçinin təməl bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi vacibdir. Tələblərə mütləq şəkildə əməl olunması vasitəsilə sosial işçilər professional ustalıq qazanaraq işlərində məhsuldarlığı və effektivliyi təmin edə bilirlər. Nəticə olaraq isə sosial işçi təcrübəsində rastlaşdığı əksər problemlərin müvəfəqqiyyətli həllinə nail olmaq və professional səriştəlilik qazanmaq imkanı əldə etmiş olur. Tədqiqatların nəticələri sosial işçinin professional səriştəliliyinə aid olduqca vacib bir məqamın - sosial işçinin kommunikativ kompetentliyinin zəruriliyini üzə çıxarırlar. Müəyyən tədqiqatçılar kommunikativ kompetentliyi professional kompetentliyin bir növü (Y.Bondarevskaya, Y. Yurina), digərləri isə professional kompetentliyin struktur hissəsi kimi nəzərdən keçirirlər (C.Yul, İ.Stevik).

Kliyənlə ünsiyyət və qarşılıqlı təsir prosesində sosial işçinin kommunikativ kompetentliyini təmin edən bacarıqlar rəngarəng və çox funksiyalıdırlar. Sosial işçilər, sözsüz ki, insan davranışına aid nəzəriyyələr və mümkün müdaxilə metodları barədə geniş bilgilərə malik olmalıdır ki, kliyənlərin problemlərinin həllinə yardımını yerinə yetirə bilsinlər. Lakin yardım işində vacib elementlərdən biri, bəlkə də ən ilkin tələb olunanı sosial işçinin ünsiyyət qabiliyyətidir. Çünki, sosial işçi təmas qura, etibar mühiti yarada, diqqətlə dinləyə və uyğun cavablar verə bilmədiyi təqdirdə onun malik olduğu biliklər faydasız informasiyadan başqa bir şey olmur. Kliyənlə bilavasitə şifahi ünsiyyət situasiyası bu bacarıqların bütün spektrinin təzahürünə səbəb olur. Lakin kontaktın yazılı ünsiyyət tərəfi də eyni məsuliyyət və həssaslıq tələb edir. Ünsiyyət bacarıqları həm ilkin intervyu, intervyu, həm də konsultasiya işində sosial işçinin istifadə etdiyi başlıca professional alət və texnikalardır. Bu bacarıqlar mütəxəssislər

tərəfindən yalnız fərdi səviyyədə deyil qrup səviyyəli sosial iş zamanı da müvəffəqiyyətlə tətbiq olunurlar.

Fərdi işlərdə kommunikasiya sosial işçinin ofisində və ya servis iştirakçısının evində əksər hallarda iki şəxs arasında qarşılıqlı təsir prosesi çərçivəsində cərəyan edən intervyü formasında təzahür edir. Eyni zamanda, intervyüyə aid olan prinsip və qabiliyyətlər ailələrlə, qruplarla və icmalarla işdə də tətbiq olunurlar. Çünki sadalanan situasiyalarda sosial işçilər insanlara öz ehtiyaclarını müəyyənləşdirməkdə, formulə etməkdə və bunların eşidilməli və diqqət yetirilməli ehtiyaclar olduğunu təsdiq etməkdə yardımçı olmalıdırlar.

Sosial işdə kommunikasiya sponstan baş verən bir hadisə deyildir. Sosial işçinin kliyentlə olan söhbətinin başlıca xarakteristikası onun məqsədli olmasıdır. Məqsəd isə kliyentə yardım üçün zəruri olan informasiyanı ilk növbədə onun özündən toplamaqdan və ya itkisi olan insana öz kədəri barədə söhbət açmağa yardım etməkdən ibarətdir. Söhbətin məzmunu servis iştirakçısının indiki durumunun kontekstinə uyğun olmalıdır. Məqsədin əldə olunması üçün kliyentlə söhbət hökmən müəyyən struktura salınmalıdır.

Sosial işçinin kliyentlə kommunikasiyası sosial-psixoloji və sosioloji xarakteristikaların kombinasiyasın-

dan ibarət bir prosesdir. Bu prosesdə nəzəri biliklər və insanların sosial situasiyalarındakı vəziyyətləri, onların motivasiyaları barədə məlumatlar və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə onların cavabları sosial işçiyə kliyentin situasiyasını anlamağa, zəruri məlumatı əldə etməyə və başqa uyğun dəstək atributlarını toplamağa kömək edir.

Sosial işçinin kliyentlə qarşılıqlı əlaqəsi ilkin intervyüdən başlayır. İlkin intervyü zamanı sosial işçi ünsiyyət aktını dörd başlıca məqsəddən çıxış edərək qurur. İlk məqsəd çətinliklərin mahiyyətini anlamaq və müdaxilə metodunu müəyyənləşdirmək üçün zəruri olan informasiyanı əldə etməkdən ibarətdir. İkincisi, «kliyentlə iş birliyi» nin yaradılması və qorunub saxlanılmasına çalışmaqdır. Çünki bu yolla sosial işçi başqasının fikir və hislərini anlamaq arzusunu reallaşdırmağa bilər. Üçüncü məqsəd kliyentdə mövcud şəraitin öhdəsindən gələ bilmək üçün lazımi qabiliyyətinin olması barədə ümid yaratmaqdır. Nəhayət, bu, kliyentlərə sosial işçinin və xidmətin işdə istifadə etdikləri müəyyən metodları nümayiş etdirir.

İlkin intervyü (və ya telefon zəngi) ümumi məqsəd yolunda sosial işçi-kliyent birliyi üçün lazımi mühitin yaradılması məqsədilə fərqli şəkildə keçirilə bilər. Buraya eyni zamanda

kliyəntin gözləntiləri ilə əlaqədar mümkün yardım haqqında sosial işçi ilə kliyənt arasında razılaşma və mümkün olmayanlar barədə isə açıq və səmimi məlumat da daxilədr. Başlanğıcdan bütün iştirakçılarda nə üçün görüşdükləri və ya nə üçün söhbət etdikləri barədə aydın təsəvvür olmalıdır. İlk intervyü üçün vacib olan şərt ondan ibarətdir ki, 1) kliyənt sosial işçini onun qayğılarını anlayan, çətinliklərinə qarşı həssas bir insan kimi qavrasın; 2) kliyənt həm xidmət apentliyinə, həm də onun daxilində sosial işçinin roluna qarşı açıq olsun; 3) sosial işçi sosial işin təməl dəyərlərini (o cümlədən, qəbul etmək və ittiham etməmək kimi dəyərləri) nümayiş etdirdirsin.

Sosial işdə intervyü aparma qabiliyyətləri dəyərləndirilərkən buraya əsasən, on prinsipi daxil edirlər:

1. İntervyü verən insana zaman limiti barədə məlumat vermək.

2. Söhbətə kliyəntin situasiyanı anladığı yerdən başlamaq.

3. Kliyənt üçün rahat atmosferin yaranması üçün anlayışlı olmağa çalışmaq.

4. Hadisələrə başqa insanın gözü ilə baxmağa can atmaq.

5. Qınaq və ittihamın təhlükəli olmasını bilmək.

6. Söhbətə başlayarkən sosial qabiliyyətlər (məsələn, gülümsəmək) nümayiş etdirmək.

7. «Hə» və «yox» cavabını tələb edən suallar verməkdən qaçmaq.

8. Cavabı hazır şəkildə kliyəntin «ağzına qoymamaq».

9. «Nə qədər dərinə getsəm, o qədər tez olar» məntiqindən uzaqlaşmaq.

10. İntervyü zamanı sükut anlarından bəhrələnməyi bacarmaq (xüsusilə, kliyənt düşünən zamanlar).

(Davies, 1985)

Yuxarıda sadalanan prinsiplər, sözsüz ki, sosial iş dəyərlərinə (məsələn, kliyəntə hörmət, «kliyəntin olduğu yerdən başlamaq») söykənir. İntervyüdə tələb olunan əsas qabiliyyət intervyünün məzmunundan və ya şəraitindən asılı olmayaraq kommunikasiyada hörmət amilinin qorunub saxlanmasıdır. Hörmət həm də kliyəntin sosial işçi üçün kifayət qədər əhəmiyyət kəsb etməsi anlamındadır. Sosial işçi intervyüə hazırlaşır. Hazırlığa intervyüdə baş verənləri anlamaq da daxildir.

Hər bir intervyünün fokusu olur (məsələn, kliyəntin maliyyə ehtiyaclarının, xəstəliyinin, davranışının, əlaqələrinin və s.-nin təhlili). Eyni zamanda hər bir intervyü struktura malik olmalıdır (başlanğıc, orta və son). İntervyüə müəyyən bir problemlə və ya məsələ ilə əlaqədar gələn insan söhbətə cari məsələ ilə başlayır, lakin sosial işçi kommunikativ texnikalardan istifadə etməklə mövzunu inkişaf etdirir və yeni informasiya və tədqiqlər üçün yol açır.

İntervyü prosesində dinləmə sosial işçinin kliyentlə bilavasitə qarşılıqlı əlaqəsinin effektivliyini təmin edən özək bacarıqdır. Ümumiyyətlə, mükəmməl dinləmənin dörd komponentini müəyyənləşdirmişlər: 1) kliyentin qeyri-verbal (nitq ətrafı) dilindəki işarələrin: poza, mimika, yerləş, səsin tonu və s. nəzərə alınması; 2) nitq vasitəsilə məlumatı dinləmə və anlama; 3) kliyentin məlumatındakı konteksti qavramaq və dərk etmək 4) kliyentin nitqində mübahisəli və ya tənqid oluna biləcək məqamları sezmək. (Sosial işin əsasları). Dinləmə aktiv bir prosesdir. Sosial işçilər xüsusi situasiyalarda diqqətlə susmaq, müdaxilə etməmək, sual və cavabların minimizasiyası vasitəsilə qeyri-refleksiv dinləmədən istifadə edirlər. İntervyüdə kliyentin sosial şəraitinin tam qavranılması baxımından bu dinləmə növü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kliyentin nöqteyi-nəzərini öyrənmək, onun şikayətlərinin arxasında gizlənənləri aydınlaşdırmaq məqsədi güdən və utancaq, özünə inamsız, emosional gərgin kliyentlərlə işləyən sosial işçi qeyri-refleksiv dinləmə vasitəsilə daha effektiv nəticə əldə edə bilər. Bu zaman sosial işçi kliyentə «Sizi nə isə narahat edir?», və ya «Sizi kədərləndirən bir şeymi vardır?» sualından sonra «hə» cavabı alarkən, «Elə isə mən sizi dinləyirəm» cümləsindən sonra

diqqətlə, mane olmadan dinləməyə başlayır.

Tələbat olduğu halda isə, yəni kliyentlə qarşılıqlı əlaqə prosesində qeyri-refleksiv dinləmə kifayət olmadığı təqdirdə sosial işçi kliyentin verdiyi informasiyanı düzgün qavradığını dəqiqləşdirmək məqsədilə kliyentlə əks-əlaqə yaradaraq refleksiv dinləmə üsuluna əl atır. Bu dinləmə növündə sosial işçi kliyentin ötürdüyü məlumatları yerində işləyən sözlü müdaxilələr vasitəsilə təsdiq edir. Sosial işçinin fəal, diqqətlə dinləmə aktında onun həm sosial, həm də emosional iştirakı vacib şərtidir.

Hər bir sosial işçi dinləmə stillərindən yerinə uyğun istifadə etməlidir. Ümumiyyətlə, beş dinləmə stili mövcuddur: kateqorik, düşüncəli, həssas, analitik və xeyirxah dinləmə. Kateqorik dinləyici hadisələri «bu yaxşıdır, bu isə pisdir» mühakiməsindən çıxış edərək dəyərləndirir. Sosial işdə bu dinləmə stili məqbul deyil. Düşüncəli dinləyici «indi mənə aydın oldu siz nə üçün belə dediniz» şəklində reaksiya verir. Həssas dinləyici «Siz tamamilə haqlısınız» deməklə kliyentin nöqteyi-nəzərinin doğru olduğunu qeyd edir, yəni, onunla razılaşır. Analitik dinləyici daha çox aydınlaşdırıcı suallar verməyə meyillidir: «nə üçün?», «nə vaxt?», «konkret nümunə göstərə bilərsinizmi?». Sadalanan dörd

dinləmə stilləri müəyyən situasiyalarda sosial işçinin kliyentlə ünsiyyətində maneə rolunu oynaya bilər. Bu səbəbdən sosial işçi həmin dinləmə stillərinə müraciət edərkən ehtiyatlı olmalıdır. Sosial işdə ən effektiv dinləmə stili xeyirxah dinləmədir. Çünki məhz bu dinləmə aktiv susmanı, refleksi və empatik reaksiyaları təmin edir.

Sosial işçinin dinləmə stilini müəyyən edən amillərdən biri də kliyentin kişi və ya qadın olmasıdır. Söhbətlərin audio yazılarının təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, iki kişi və ya iki qadın söhbət edərkən bir-birinin sözlərini eyni tezliklə kəsirlər. Kişinin həmsöhbəti qadın olduqda isə o, qadının sözünü iki dəfə tez kəsir. Qadın təxminən söhbətin üçdə bir hissəsində fikrini toplayır, söhbətin sözü kəsilən anda qırılan istiqamətini bərpa etməyə çalışır. Kişilər daha çox söhbətin məzmunu üzərində mərkəzləşdikləri halda, qadınlar ünsiyyət prosesinin özündə maraqlı olurlar. Öz-özünü dinləmək kişilərə xas vərdişdir. Onlar daha çox hazır cavablar verməyə meyillidirlər, söhbətdə müsbət deyimlərə diqqət verməkdənsə səhv axtarışında olurlar. Əksər qadınlar isə tərəf – müqabilərinə şəxsiyyət kimi yanaşırlar, onun hislərini anlamağa çalışırlar. Sosial işçi dinləmə zamanı həm kişi, həm də qadın yaşamasını nəzərə

almalı və intervyüdə kişi və qadın ünsiyyətinin uyğun priyomlarını kombinə etməlidir.

Beləliklə, sosial işçi yalnız diqqət və qayğıkeş dinləmə yolu ilə qarşılıqlı mübadiləni bərqərar edir, kliyentin açıq və gizli ismarıclarının qəbulunu və onları dəqiq dekodlaşdırılmasını, söhbətin fərqli səviyyələrində düzgün davranışı təmin edə bilər. İnsanlar bir şey söyləyərkən, lakin onların davranışları tamamilə əks şeylər təzahür edə bilər. Təcrübəli sosial işçilər, məsələn, ailə terapiyası ilə məşğul olanlar sözlü informasiya ilə qeyri-verbal informasiyanı tutuşdurur, konkret hallarda isə onlar arasında uyğunsuzluğu müəyyən edə bilirlər. Bu, heç də o demək deyildir ki, biz insanların söylədiklərinə inanmamalıyıq, əksinə, söylənilənlərin mürəkkəb mənaya malik olduğunu dərk etməliyik. Sosial işçinin öz təcrübəsində tez-tez rastlaşdığı situasiyalardan biri kliyentin «Mən bilmirəm bunu sözlərlə necə ifadə edirəm» deyimidir. Bu halda sosial işçi kliyentin mürəkkəb hislərinin digər ötürücüləri olan mimika, baxış, səs intonasiya və tembr, poza və jestləri dəyərləndirmək bacarığı vasitəsilə daha geniş informasiya əldə etmək imkanı qazanmış olur. Məhz qeyri-verbal dil vasitəsilə kliyentin məsələyə real münasibətini aydınlaşdırmaq cəhdi uğurla nəticələnir. Çünki,

bu dil spontan və qeyri-şüuridir və sözlərinə şüurlu nəzarət edə bilən kliyentin gizlətmək istədiklərini qeyri-verbal elementlər üzə çıxara bilər. Sosial xidmətə həvəssiz cəlb olunmuş iştirakçılar, məsələn, cina-yətkarlar, və ya öz uşaqlarına qarşı zorakılıqda şübhəli bilinən valideynlərlə işdə bu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra hallarda ki, aparıcı faktor kimi cinayət məsuliyyətindən qaçmaq arzusu çıxış edir və aldatma, yalan danışma cəhdləri olur.

Kliyentin qeyri-verbal ünsiyyət elementlərini dəyərləndirən sosial işçi bu məsələdə regional və mədəni fərqləri də nəzərdən qaçırmamalıdır. Məsələn, gülümsəmə fərqli motivləri əks etdirə bilər: bəzi regionlarda söhbət zamanı gülümsəmə nəzakətliklik əlamətidir. Deməli həmin regiondan olan kliyentin tez-tez gülümsəməsi heç də verdiyi informasiyanın onun üçün az ağırlı olduğu deyilə bilər. Bəzən isə kliyent gülümsəməklə sosial işçidən onunla razı olduğunu bildirməyi istəyir.

Vizual kontakt (göz kontaktı) sosial işdə ünsiyyətin vacib elementidir. Sosial işçi kliyentə diqqətlə baxaraq, həm kliyentin problemi ilə olduqca maraqlandığını bildirir, həm də söylənilənlər üzərində diqqətini cəmləmək imkanı qazanmış olur. Lakin burada balanslı gözləmək işin xeyrinə olur. Məsələn, sosial məqbul

olmayan davranışı barədə informasiya verən kliyentə gözüni qırpmadan israrla baxmağı kliyent özünə qarşı düşmən münasibət kimi və ya onun yaşantılarına müdaxilə kimi anlama bilər.

Kliyentin səsinin tonu, intonasiyası, qüvvəsi və yüksəkliyi kliyentin informasiyasının açıqlanması baxımından sosial işçi üçün çox faydalı siqnallardır. Kliyent həyəcanlı vəziyyətdə olarkən və ya yalan danışmağa cəhd edərkən nitqində müəyyən yanlışlıqlara yol verir: sözləri tez-tez təkrar edir, onları yerində işlətmirlər. Bəzən bu halda kliyent ah çəkir, öskürür və s.

Kliyentin söhbətindəki uyğunsuzluqlar, razılaşmamaq anları, boşluqlar nəzəri alına bilər. Məsələn, intervyü ərzində valideynlərdən yalnız birinin tez-tez xatırlanması, o birisinin isə adının belə dilə gətirilməməsi, gizlədilmiş şeylər (seksual təcavüzə məruz qalmış insanların bu məsələyə müdaxilədən qorxduqları kimi). Eləcə də, söhbətin mövzusunun kliyent tərəfindən qəflətən dəyişdirilməsi onun üçün ağırlı olan materialı üzə çıxara bilər və ya bir ideyanı digəri ilə əlaqələndirər ki, bunlar da sosial işçinin nəzər yetirməli olduğu məqamlardır.

Sosial işçi kliyentin ustanovkasını və hislərini onun motorikasından: oturduğundan, jestlərindən, hərəkət-

lərindən də müəyyən edir. Əlbəttəki, canlı üz ifadəsi və ekspressiv motorikası olan kliyent bu nöqteyi-nəzərdən daha informativ olur.

Sosial işçi kliyentlə qarşılıqlı əlaqədə olarkən ünsiyyətin məkani faktorlarını da nəzərə alır. İntervyü və ya konsultasiya keçirilən otağın işıqlandırılması, akustik imkanı, divarların rəngi, oturmaqların rahatlığı ünsiyyətin məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərilir. Sosial işçinin kliyentlə ünsiyyəti zamanı şəxsiyyətlərarası məsafənin isə sosial məsafə (1,2 m) şəklində olması daha məqbuldur. Lakin burada da sosio-kultur fərqlər nəzərə alınır: cənub xalqları həmsöhbəti ilə daha yaxın məsafədə olmağa üstünlük verirlər.

Bütün hallarda sosial işçinin vəzifəsi ondan ibarət olmalıdır ki, kliyentə öz vəziyyətinin özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaqda kömək etsin. (Sosial işin əsasları, s.317)

Bütün deyilənlərlə yanaşı, sosial işçi kliyentlə işdə onun sözlü informasiyasının dəyərləndirilməsi üzərində vurğu edir. İstənilən görüşün başlanğıcında deyilən ilk sözün əhəmiyyəti böyük olur. Məsələn, «arvadım düşünür ki, siz mənə kömək edə bilərsiniz» kimi ifadələr kliyentdə agentliyə müraciət etsə belə müqavimətin olduğunu göstərir. Eynilə, söylənilən son sözlər kliyentin agentliyi hansı yönəliş ilə tərk etdiyini

aşkar edir. Məsələn, «Düşünürəm ki, artıq kifayət qədər məlumatlı olduğum üçün problemimin öhdəsindən gələ bilərəm» cümləsi insanın sosial işçi ilə görüşlərdən sonra əldə etdiyi informasiya onda özünə inamın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Sosial işçilərin tənqid olunduqları məsələlərdən biri də budur ki, bəzən sosial işçi söylənilənləri şərh etmək qabiliyyətindən yardıma gəlmiş istifadəçini «ifşa etmək» üçün istifadə edir. Xüsusilə, feminist və radikalılar bu şəkildə davranan sosial işçilərin intervyü zamanı işlətdikləri «Sizin əslində demək istədiyiniz budur...» mühakiməsinə qarşı çıxırlar. Belə bir təsəvvür yaranır ki, sosial işçi daha düzgün variantı bilir və kliyentin söylədiklərini inkar edərək kontekstə öz mənasını daxil edir. Bu, sosial işin psixoloji yanaşmadan olduqca yüksək səviyyədə asılı olduğu və kliyent tərəfindən söylənilənlərin şüuraltı mənaya malik fikirlər kimi şərh olunduğu xüsusi bir haldır. Sosial işçi tərəfindən belə davranış (xüsusilə ilk görüşlərdə) sosial iş xidmətinə problem və qayğılarla müraciət etmiş insanları çaşıdır bilər. Eyni zamanda onlarda söylədiklərinin eşidilmədiyi fikri yarana bilər və ya kliyentin haqqında danışdığı onun daha mürəkkəb bir problemi ilə əlaqədar ola bilər. O isə hələ ki, bütün problemlərini sosial işçi ilə bölüşməyə hazır olma-

ya bilər. Erkən interpretasiya yanaşmasını kliyent onun şəxsi dünyasına müdaxilə kimi dəyərləndirər və bu hala qarşı müqavimət reaksiyası göstərir. Beləliklə, bu şəkildə ortaya çıxan vəziyyətlərin təhlili aşağıdakı nəticəni ortaya qoyur: İntervyünün başlanğıcında sosial işçi situasiya barədə yalnız kliyentin arzu etdiyi qədər (artıq deyil !!!) danışmasına yardım etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, sosial işdə ilkin kontaktlar əksər hallarda filtrasiya prosesi xarakterli daşıyırlar. Məhz onlar kontaktların davam etdirilib - etdirilməməsi qərarının verilməsi, gələcək yardım növlərinin müəyyənləşdirilməsi və eləcə də, kömək arayan insanla ilkin qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Təsəvvür edək ki, bir qız sosial xidmət ofisinə nənəsi üçün gündəlik qayğı yardımını ilə əlaqədar müraciət edir. Bu zaman sosial işçi həm ehtiyacı, həm də mümkün resursları təhlil edib qiymətləndirməlidir. İşin gedişatında qız yaşlılara ailədə qayğı xidməti və onu narahat edən başqa məsələlər barədə suallarla müraciət edə bilər. Əlbəttə ki, maliyyə şərtləri barədə də suallar olacaqdır. Bütün bu informasiyalar elə şəkildə təqdim olunmalıdır ki, qız öz nənəsi qarşısında günahkarlıq hissi keçirməsin və ya özünün agentliyin kliyentinə çevrildiyi fikrinə gəlməsin.

Sosial işdə az təcrübələri olanlar servis istifadəçiləri ilk görüşdən sonra gəlmədikləri halda əsəbiləşir və professional səhvə yol verdiklərini düşünərək həyəcanlanırlar. Əslində isə tədqiqatların göstərdiyinə görə yardım axtaranların 50%-i ikinci intervyüyə gəlmirlər. Bunun səbəbi yalnız ilkin söhbətin keyfiyyətində, onun müsbət cavablı xarakteristikasında deyil, davam etməməyin başqa səbəbləri də mövcuddur (Makzialı, 1988). Bir sıra insanlar ilk sessiyadan kifayət qədər yararlanırlar və sonrakı yardıma ehtiyac duymurlar. Başqaları müntəzəm müdaxilələrə hazır olurlar, insanların çoxu xüsusi hallarda kömək üçün müraciət etməyi rəqulyar görüşlər seriyasından üstün tuturlar. Nəhayət, bəzi insanlar intensiv və xroniki problemləri içərisində o dərəcədə «boğulurlar» ki, təklif olunan yardımdan adekvat şəkildə istifadə etməyə qabil olurlar.

Kliyətlə ünsiyyət situasiyasında verbalizasiya mühüm amildir. Çünki kliyətlə qarşılıqlı təsirdə ən ümumi və faydalı yol həm faktlar, həm də hislər barədə bol məlumat almağa yardım edən sosial işçi tərəfindən verilən suallardır. Fərqli məqsədlər üçün lazım olan informasiyanın yığılması istiqamətində öncədən hazırlanmış suallardan istifadə olunur. Sosial işçi uyğun suallar verməklə

informasiyanı zərif şəkildə almaq bacarığına malik olmalıdır. Sualları qayğıkeş və dostyana şəkildə deyil qınayıcı və şübhəedicə tərzdə verən sosial işçi qorxu və antaqonizmlə dolu bir psixoloji iqlim yaradacaq. Bu mənada sualın formulirovkası onun deyiliş tonundan və manerasından daha az vacibdir. Sualların həddən artıq çox verilməsi zəhlətökən olar. Çox az suallar isə vacib xarakteristikaların aşkar olunmamasına səbəb ola bilər. Sualların miqdarı və tempi kliyentə uyğunlaşdırılmalıdır, əks halda kliyentin nəzərdə tutduğundan çox şey açıqlana bilər ki, bu da kliyenti qıcıqlandırır və o, bir daha sosial iş xidmətinə müraciət etmək fikrinə düşməz.

Konkret situasiyalarda sosial işçi kliyentə istədiklərini söyləməyə yardım etmək üçün həvəsləndirmədən istifadə etməli olur, yəni kliyentə müəyyən əlavələrlə kömək edir. Məsələn, «Zəhmət olmasa, mənə bu haqda danışın » kimi müraciətlərlə kliyenti həvəsləndirmək mümkündür. Sonra kliyentdən söylədikləri barədə xüsusi bir misal çəkməyi xahiş etmək olar. Daha sonra isə həmin nümunə üzərində mərkəzləşərək bu hadisənin və ya təcrübənin yaşanma tezliyini yoxlamaq olar.

Kliyentin verdiyi informasiyanı dəqiqləşdirmək, qavrayışda və anlamadakı dürüstlüyü yoxlamaq, kli-

yentin düşüncə və yaşantılarına aydınlıq gətirmək baxımından kliyentin dediklərini təkrarlamaq effektiv nəticələr verir.

İnformasiyanı üzə çıxarmaq cəhdləri məhsuldar olmadığı təqdirdə sosial işçi onu əldə etmək üçün kliyentə suallarla müraciət edir. Sosial işin təşkilətmə mərhələsində açıq suallar əhmiyyət kəsb edir. İnformasiyanın bir hissəsinin sosial işçi tərəfindən müstəqil şəkildə yığılması, digər hissəsinin isə kliyentə açıq suallar verərək onun reaksiyaları əsasında əldə olunması sosial işin ümumi qaydalarından biridir. Açıq suallar «hə» və ya «yox» cavablarından daha geniş cavablar tələb edir. «Sizin övladlarınız varmı?» qapalı sualdır, çünki qısa - «hə» və ya «yox» cavabını çağırır. Qapalı suallara sosial işçi mümkün qədər az müraciət etməlidir. Çünki kliyent qısa cavablar verərkən özünü müstəntiq tərəfindən dindirilən və suçlandırılan adam kimi hiss edər və qıcıqlanar. «Sizin neçə övladınız var?» sualına isə kliyent nəinki uşaqların sayı, həm də onların cinsi və yaşı barədə məlumatla cavab verə bilər. Bu isə sosial işçini artıq suallar verməkdən xilas edər. Nə üçün, Nə, Kim, Harada, Nə vaxt, Necə kimi sözlər açıq sualları verməyə yardımcı olan sözlərdir. Bu Şəkildə tərtib olunmuş suallar bir-biri ilə uzlaşaraq

vacib informasiyanın əldə olunması ilə nəticələnir (Nə üçün bu problemdir?», «Bu, nə vaxt başladı?», «Kim sizə yardım edə bilər?», «Nə baş verməlidir?», «Sizcə biz sizə necə yardım edə bilərik?»). Əlbəttə ki, bütün bu suallar eyni anda verilmir və dərhal uğur gətirmirlər.

Açıq suallar nə dərəcədə yardımçı xarakterə malik olsalar da, sosial işçi onlardan düşünərək istifadə etməlidir. «Nə üçün» sualından sui istifadə nəticəsində kliyent davranışını izah etmək məcburiyyətində qalar. Bu isə onda müdafiə reaksiyasını çağırır, məsələn, o, tezliklə agentliyi tərk edir. «Nə» ilə başlayan sual daha məqbuldur. Məsələn, sosial işçi evindən çölə çıxmağa qorxan ahıl bir qadına «nə üçün evinizdən çıxmağa qorxursunuz?» əvəzinə «Sizcə evinizdən çıxsanız nə baş verə bilər?» sualını versə kliyentlə qarşılıqlı əlaqə prosesi daha məhsuldar keçə bilər.

Kliyentin probleminə dəyişmə mərhələsinin başlanması məqsədinə nail olmaq üçün tədqiqi sualların verilməsi məqsədəuyğundur. Sosial işçi savadlı sualvermə texnikası tətbiq etməklə başqalarına öz təcrübələrini dərk etməyə, davranışa şüurlu nəzarəti artırmağa, problemləri həll etməyə kömək etmiş olur. Dəyişikliyi inkişaf etdirmək üçün qarşı tərəfə «aşağıdan» yanaşaraq müraciət

etmək olar: «Ola bilsin ki, mən səhv deyirəm, lakin...», «Zəhmət olmasa mənə başa salın...» və ya «Bilmək istərdim...». Bu şəkildə verilən suallar insanların adət etdikləri sərhədləri aşmağa gətirib çıxarır, sosial işçinin işini xeyli yüngülləşdirir. Belə ki, informasiyanın alınması prosesi üzücü olmur, daha sürətlə cərəyan edir.

Sosial işçi – kliyent qarşılıqlı əlaqəsində istifadə olunan sual vermə üsullarında biri də dövrü suallar adlanır. Dövrü suallar ailə terapiyasında daha uğurla istifadə olunur. Bu zaman ailənin bir üzvünə digər iki üzvünün qarşılıqlı münasibətləri və ya davranışına aid suallar verilməklə ümumilikdə ailənin durumu və ailə üzvləri arasındakı əlaqələr dəyərləndirilir. Məsələn, «Ananız bacınızı danlamaq istəyərkən atanız nə edir?» və «Sizcə atanız kimə daha yaxındır, qardaşınıza, yoxsa bacınıza?» və s. Dövrü suallar müxtəlif nöqteyi-nəzərləri ortaya qoyur, iki nəfərin bağlantıları barədə üçüncü tərəfin fikrinin yeni informasiya qismində çıxış etməsi sayəsində hər bir iştirakçıya əks-əlaqə yaratmağa imkan verir, münasibətlər zəminində davranışı istiqamətləndirir.

Ehtimal sualları da sosial işçinin işində əhəmiyyətli yer tuturlar. İnsanlardan ideal saydıqları həll yolunu təsvir etməyi xahiş etmək və

bununla da onlara məqsəd yolunda «açar» verməklə sosial işçi, eyni zamanda, işin hansı istiqamətdə irəliləyəcəyini də müəyyən edir. Onlar, həm də, insanların məsələlərinə aid fərziyyələrinin də üzə çıxmasına səbəb olur. Məsələn, qəyyum ailə ilə konfliktdə olan yeniyetmə ailəni tərk edəcəyi barədə hədələyərkən sosial işçi onun bu fikrini təhlil etməyə dəvət edə bilər: «Əgər evi tərk etsəniz sizcə nə baş verə bilər?» Bu, qəyyum valideynlərin onun sonrakı taleyi barədə narahat olmayacaqları barədə yeniyetmənin qorxu və həyəcanının üzə çıxmasına və yeniyetmə tərəfindən izah olunmasına səbəb olar. Beləliklə, ehtimal sualları aşkar etmə funksiyası daşıyırlar.

Problem xarakterli suallar vasitəsilə sosial işçi kliyentin şəxsi ideyalarını üzə çıxarmağa nail ola bilər. Məsələn, sosial işçinin ümidlərini itirmiş «Biz onların siyasətlərini dəyişə bilmərik» deyən evsiz insanlar qrupuna verdiyi «Onlar kimdir və biz onların siyasətləri barədə nə bilirik?» sualı həmin insanları öz gücsüzlükləri üzərində düşünməyə vadar edir.

Beləliklə, sosial işçi suallar vasitəsi ilə problemi həm düzgün qiymətləndirə, həm də onun həlli yolunu tapa bilər. Düzgün verilmiş suallar zaman itkisinin qarşısını alan, ünsiyyət situasiyasını yaxşı istiqamətə yönəldən professional alətlərdir.

Cavablar da kliyentə və onun probleminə olan professional marağın göstəricisi olan bacarıqdır. Sosial işçi xidmət istifadəçisi ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində müsbət əhəmiyyət kəsb edən cavab növlərindən istifadə etməlidir. Məsələn, sosial işçi, hətta qarşı tərəf xahiş etsə belə, şərh cavabından çox ehtiyatla istifadə etməlidir. Çünki bu növ cavablar başqasının söylədiklərini təhlil etməkdən və eşidilənlərə yeni məna verməkdən ibarətdir. Bu, intellektual cavabdır və bəzən yeni başlayan sosial işçiləri öz nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə həvəsləndirir.

Empatik cavablar insanlar kədərli və ağırlı şeylər söylədikdə məqbuldur. Ümumiyyətlə, empatiya istənilən hissi – hiddəti, kədəri, sevinci anlamaq, başa düşməkdir. Empatik cavab vasitəsilə sosial işçi kliyentə və onun probleminə olan həssaslığını və onun halına yandığını ifadə etmiş olur. Bu növ cavab konfliktli situasiyanın həllində xüsusilə effektivdir.

Təhlili cavablar vasitəsilə sosial işçi deyilənləri detallarınadək incələyir. Bir çox hallarda belə cavablar dinləyicinin situasiyaya aid şərhinə və bu şərhin təsdiqinə əsaslanır. Təhlilin ən düzgün yolu kliyentlərin özlərini söylədiklərini təhlil etməyə həvəsləndirməkdir. Məhz bu yolla sosial işçi kliyentin təcrübəsini və

yaşantılarını anlamaq imkanı qazanar.

Anlayışlı cavabları yalnız yaxşı dinləyici olan sosial işçi verə bilər. Parafraz kliyentin söylədiklərinin başqa sözlərlə, mənaya xələl gətirmədən təkrarlanmasıdır. Yəni bu həmin sosial işçi söhbətin məzmunu üzərində vurğu edir. Parafrazın məqsədini məlumatın dəqiqliyinin sosial işçi tərəfindən formulirovkası vasitəsilə yoxlanılması təşkil edir. Bu cavab mürəkkəb hadisələr dəstinə xülasə verərkən və sosial işçinin şərh və qiymətləndirmədən uzaq olduğunu nümayiş etdirən zaman işlədilir. Parafrazı «Mən sizi başa düşdüyümə görə...», «Siz düşünürsünüz ki,...», «Başqa sözlə, siz hesab edirsiniz ki,...» kimi ifadələrlə başlamaq olar.

Əksetmə zamanı isə sosial işçi kliyentin hisləri, yönəlişləri, emosional halətləri üzərində dayanır. Bu növ cavab vasitəsilə sosial işçi, həm kliyenti məlumatının məzmunu ilə yaşadıkları arasındakı uyğunluğu müəyyənləşdirir, həm də kliyentə öz emosional vəziyyətini daha dolğun anlamağa yardım etmiş olur. Əksetməni «Mənə elə gəlir ki, siz..... hiss edirsiniz» şəklində başlamaq olar.

Əks-əlaqə sosial işçinin eşitdiyini düzgün anladığını təsdiq etmək, söylənilən informasiyadan və gördüyü emosional davranışdan asılı olma-

yaraq insanı qəbul etdiyini nümayiş etdirmək üçün işlədilir. Məsələn, itkisi olan kliyent doğmasının vəfat etdiyinə görə acıqlıdırsa, sosial işçi belə bir emosional yaşantının normal olduğunu söyləyir. Lakin sosial işçi daima kliyentlə birgə əks-əlaqənin düzgünlüyünü yoxlamalıdır.

Sosial işçi kliyentlə iş zamanı ortaya çıxa biləcək anlama, sosio-kultur, psixoloji və başqa tipli maneə və çətinlikləri də nəzərə almalıdır. Eyni zamanda, o, qeyri-adekvat dinləmə təhlükəsini də unutmamalıdır.

Sosial işçinin kliyentlə işində çətinlik yarada biləcək əhəmiyyətli məqamlardan biri sosial işçinin təcrübəsiziliyi faktıdır. Məsələn, bəzən az təcrübəli sosial işçilər kliyentlər daha çox narahat edən məsələlər ilə əlaqədar olaraq tədqiqi suallar verməkdən çəkinirlər. Kliyentlə ünsiyyət zamanı bəzi cəhətlərin sosial işçi tərəfindən izlənilməməsi sosial işçinin özünü müəyyən ağırlı məqamlardan qorumaq tələbatından və ya zədələyici, distresli materialın aşkar olunmasından irəli gələn qorxudan da doğa bilər. Aşırı sığortalanma və susmaq çətinliklər yarada bilər.

Əgər sosial işçi yalnız dinləmək üzərində mərkələşirsə, təcili müdaxilə etmərsə, yanlış təminat verirsə və real olmayan vədlər verirsə işin gedişatına çox böyük zərər vermiş olur.

Qəbul olunmaz, qeyri-leqal davranış və yönəlişlərin mövculuğu barədə şübhələr də sosial işçinin çəkinməsinə səbəb ola bilər. Bu, xüsusilə, sosial işçinin kliyentin davranışını monitorinq etmək məsuliyyətini daşdığı hallarda həssas bir məsələ olur və özünü büruzə verə bilər. Məsələn, kriminal işlərdə cinayətkar davranışı tədqiq etmək və ya uşaqlara qayğı ilə əlaqədar onların müdafiəsini təmin etmək işində sosial işçi açıq-aydın qəbul olunmaz davranış təzahürləri aşkar etdikdə onun kliyentlə işində bu qəbil çətinliklər yaranır. Belə vəziyyətlərdə bəzən kliyent sosial işçini məxfiliyə dəvət edir və ümid edir ki, sosial işçi həmin informasiya əsasında hərəkət etməyəcəkdir. Bu səbəbdən sosial işçinin davranış parametrləri barədə aydın təsəvvür olmalıdır: əgər kliyent informasiyanın açıqlanmasını qəbul etmişsə, bu təqdirdə bilməlidir ki, sosial işçi aldığı informasiyaya əsaslanaraq işini qurmalıdır.

Kliyentlə ünsiyyət prosesində çətinlik yaradan məsələlərdən biri də professional terminlərdən aşırı istifadədir. Bu, sosial işçi və kliyent arasındakı məsafəni uzadır. Kliyentin öz söz və ifadələrini işlətmək daha məqbuldur. Bu kliyentə yüksək diqqət və məsələyə onun baxışına olan hörməti, bir sözlə kliyenti qəbul etməni nümayiş etdirir.

Başqa maneələr qrupunu professional bacarıqlara malik olmayan sosial işçilərin münasibət və fəaliyyətləri təşkil edir. Məsələn, stereotipləşdirmə müəyyən təsəvvürlər dəstini yaradır ki, bu da kliyentin müdafiə reaksiyalarına səbəb olur. «İnsan qocadırsa və ya yoxsul təbəqəyə aiddirsə, deməli, o, həmin qrupa aid xarakteristikaları daşıyır» düşünülməmiş qərarını verən sosial işçi kommunikasiya prosesinə mənfi təsir göstərir. Bir tərəfdən kliyent aqressiv olduğu üçün ona ontoqonist mövqe tutmaq situasiyanı kəskinləşdirir. Belə vəziyyət servis iştirakçısı üçün heç də yardım xarakteri daşmır. (Brown, 1986). Başqa tərəfdən isə cazibədar, yaxşı nitq qabiliyyəti olan kliyentə müsbət münasibət göstərən sosial işçi bir sıra vacib faktorları nəzərdən qaçıdır, kliyentlə bir sıra məsələlərdə razılaşıır. Bu isə uşaq və ailə zorakılığı məsələlərində olduqca təhlükəli bir haldır.

Sosial işçinin qiymətləndirmə cavablarından istifadə etməsi sosial işdə çətinlik və maneəyə səbəb olan bir məqamdır. Çünki bu növ cavablar eşidilənlərin və ya söyləyən insanın dəyərləndirilməsi, ittiham olunması, qınanılmasından ibarət reaksiyalardır. Dəyərləndirmə xarakteristikası adi söhbətdə yalnız sözlü cavablarda deyil, nitqətrafi parametrlərdə də mövcud olur. Sosial işçi bu şəkildə

olan cavablardan qaçmalıdır. Yaxşı dinləyici insanları eşitdiklərinin onların dəyərləri ilə uzlaşmamasına rəğmən qəbul etməlidir.

Şərh cavabları da müəyyən situasiyalarda çətinlik yarada bilər. Çünki bütün hallarda şərh cavabları başqasının söylədiklərinə verdiyi mənanı nəzərə almır, özü məna sıırıyır.

Empatik cavabın təhlükəli tərəfi də vardır: başqasının halına yanmaqla sosial işçi əslində, eyni şəraitdə keçirə biləcəyi yaşantılara reaksiya verir. Əsl empatiya başqalarının təzahür etdiyi emosiyaları, onlar nə dərəcədə gözlənilməz görünsələr belə dinləməyi bacarmaqdır. Əgər sosial işçi tələsərək kliyentin emosiyasını adlandırırsa, kliyent real yaşantılarını ifadə etməkdən çəkinə bilər. Çünki o, keçirdiyi hissləri «uyğun» olmadığı fikrindədir.

Sosial işçi – kliyent ünsiyyət prosesində kommunikativ maneələr sırasına anlama maneələri də daxildir. Bu maneə fonetik (sürətli nitq, parazit səslər və s.), stilistik maneələr şəklində ola bilər. Bəzən sosial işçi ilə kliyentin məntiqinin uyğun gəlməməsi də maneəyə səbəb olur.

Sosio – mədəni fərqlər də (sosial, siyasi, dini, etnik) sosial işçinin kliyentlə işində ciddi əngəl törədə bilər. Müsəlman bir qadının əri tərəfindən zorakılığa məruz qalması faktını gizlətmək cəhdləri başqa dini

ənənəyə mənsub olan sosial işçi tərəfindən anlaşılmaya bilər.

Sosial işdə maneə yaradacaq səbəblərdən biri də psixoloji təzahürlərdir. Bəzən sosial işçilər görüşdükləri kliyentlərin kömək istədiklərini söyləmələrinə rəğmən onun baş tutmaması üçün hər şey etdiklərini gördükdə narahat olurlar. Əksər hallarda buna səbəb kimi utanacaq-lıq, aşırı gözləntilər, uğursuzluq və asılılıq hissi çıxış edir. Sosial işçi kliyentə aid olan bu cür daxili, intim, utanma və qorxu faktlarını ifşa etməli deyil. Çünki kliyentin nümayiş etdirdiyi müqavimət və əsəb durumları anlaşılandır və kliyentin keçmiş şəxsiyyətlərarası kontaktlarının uğursuzluğu ilə əlaqədar ola bilər.

Bir sıra tədqiqatlarda kommunikasiya maneələri kimi həm də eşitmə və görmə əngəlli kliyentlərlə işdə də özünü göstərməsini qeyd edirlər. (1)

Sosial işçi ilə kliyent qarşılıqlı əlaqəsinin müsbət nəticəsi kommunikasiya maneələrini dəf etmək cəhdlərindən asılıdır. Anlama, eşitmə və ya nitq qüsurları olan kliyentlər istisna olmaqla, kliyentlə söhbətdə hətta təcrübəli sosial işçilər belə verbal və qeyri-verbal şəkildə ötürülən informasiyanı yanlış şərh edə bilərlər. Bu səshvə yol verməmək üçün kliyentə öz söhbətində tam sərbəstlik vermək lazımdır. Bu deyilənləri öncədən şərh etmək meylini aradan qaldıra bilər.

İnsanların öz hekayətlərini özlərinə məxsus şəkildə söyləmək imkanları olduqda onlar təəccüb doğuracaq dərəcədə tez həll yolu tapa bilirlər.

Sosial işçi daima kliyentlə görüş sessiyaları ərzində eşitdikləri və dedikləri barədə düşünməli və bu əsasda növbəti görüşü qurmalıdır. Belə qayğıkeş və məhsuldar refleksiya vasitəsilə və etdiklərindən və dediklərindən hansının işə yaradığını, hansının isə yararsız və ya hətta, zərərli olduğunu təhlil etmək yolu ilə sosial işçi professional bacarıqlar əldə etmək imkanı qazanır.

Kliyentlə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət işində yeni başlayan sosial işçilər üçün müəyyən praktik məsləhətlər mövcuddur:

- Yadda saxlayın ki, empatiya tək-cə vəzifə borcumuzu yerinə yetirərkən kommunikasiya vərdişi kimi deyil, ideal olaraq bizim gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsidir.

- Kliyentə tam reallıqda, həm də psixoloji səviyyədə həssaslıq göstərin. Kliyentinizin nöqtəyi-nəzərini eşitməyə çalışın.

- Öz mülahəzələrinizi və tənqidi qeydlərinizi müəyyən vaxtadək kənara qoyun. Vəziyyəti öz kliyentinizin gözləri ilə görməyə çalışın.

- Birinci söhbət zamanı kliyentin demək istədiyi əsas fikri tutmağa çalışın.

- Kliyentin sizə sözlə və qeyri-verbal kontekstdə çatdırmaq istədiyini eşitməyə çalışın.

- Kliyentin hekayətində əsas məqamlara, özü də dəqiq və qısa şəkildə, mümkün qədər tez - tez reaksiya verməyə çalışın.

- Kliyentin öz vəziyyətini çarəsiz hiss etməməsi üçün çeviklik və dözümlü təzahür etdirin.

- Kliyentin onun özü üçün vacib və əsas olanda öz fikrini cəmləşdirməsi üçün empatiyadan istifadə edin.

- Kliyent üçün daha ağırlı olan məqamları və yaşantıları aydınlaşdırmağa tələsməyin.

- Empatik cavab verdikdən sonra onun dəqiqliyinə əmin olmaq üçün diqqətlə kliyentin reaksiyasını izləyin.

- Kliyent üçün fikrini ən vacib olan məqamlar üzərində mərkəzləşdirməyə sizin empatik reaksiyanızın nə dərəcədə kömək etdiyini müəyyənənləşdirin.

- Kliyent tərəfindən stress və ya müqavimət əlamətlərini görməyə çalışın. Bunun sizin diqqətsizliyinin nəticəsi, yaxud da hədsiz canfəşənliğinizi nəticəsi olduğunu özünüz müəyyənənləşdirməyə cəhd edin.

- Həmişə nəzərdə tutun ki, kommunikasiya vərdişi olan empatiyanı daim inkişaf etdirmək lazımdır. O, kliyentin özünü real olaraq görməsinə, daha səmərəli yolla öhdəsindən gəlmək üçün öz prolemlə situasiyasını dərk etməsinə kömək göstərmək vasitəsidir. (6)

Ədəbiyyat:

1. Coulshed, Veronika & Orme, Joan (2006), *Social Work Practice: Fourth edition*, MacMillan,
2. Maureen Jowitt and Steve O'Loughlin (2006), *Social Work with Children and Families: Bell and Bain Ltd, Glasgow*
3. Great Britain.
4. Parker, Jonatan & Bradley, Greta (2006), *Social Work Practice: Assessment, Planning, Intervention and Review*, LearningMatters, Great Britain.
5. Иствуд, Атватер (1988), *Я вас слушаю: Второе издание*, Москва.
6. *Sosial işin əsasları* (2006), müntəxəbat, Bakı.

THE COMMUNICATIVE AND INTERACTIVE SKILLS IN THE SOCIAL WORK WITH CLIENTS

This article has been devoted to a very important Social Work field problem, the problem of communicative and interactive skills in the work with clients. In this study the communicative competencies are shown as a determinant part of professional competency. The authors emphasise especially on the main important skills and their functions that provide the effectiveness and productivity of social work with clients and through which social workers gain the professional mastership in their work

КОММУНИКАТИВНЫЕ И ИНТЕРАКТИВНЫЕ НАВЫКИ В СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЕ С КЛИЕНТАМИ

Данная статья посвящена очень важной и актуальной на сегодняшний день проблеме в социальной работе – проблеме коммуникативных и интерактивных навыков в работе с клиентами. В статье коммуникативная компетенция представляется как определяющая часть профессиональной компетенции социального работника. В работе авторы акцентируют свое внимание на основных приемах общения и взаимодействия, которые обеспечивают эффективность и продуктивность социальной работы и с помощью которых социальные работники приобретают профессиональное мастерство.

QRUP FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qəhrəmanova Q.N.

Təhsil Problemləri İnstitutunun aspirantı

Insanlığın təşəkkül tapdığı və keçdiyi həyat yolu, inkişaf mərhələlərinin nəticəsində onların müxtəlif birlikləri yaranmışdır. İnsanlar məhz bu birliklərə daxil olmaqla, onun həyatında iştirak etməklə, birgə fəaliyyət, ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətlər sisteminə daxil olmaqla bioloji varlıqdan sosial varlığa, fərddən şəxsiyyətə çevrilir. İnsan bir şəxsiyyət kimi qrupda formalaşır və ya bilavasitə qrupdaxili münasibətlər sisteminə qoşulur.

Məşhur Amerika psixoloqu A.Adlerə görə insanlar daim başqalarına bənzəməyə çalışırlar. İnsanlar yalnız öz şəxsiyyətlərini təsdiqə deyil, sosiუმun ayrılmaz bir hissəsi olmağa can atırlar. Digər bir Amerika psixoloqu Floyd Olport isə yazır: «Biz mahiyyət etibarilə sosial varlıq olduğumuzdan, əlbəttə, hər hansı bir işi yerinə yetirərkən başqa adamların iştirakının nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyənləşdirməliyik. Onların iştirakı bizim davranışımıza fərqli şəkildə təsir edə bilər. Məsələn, hər hansı bir hərəkət üçün stimula ola bilər. Ola bilər ki, neytral qalınsın və ya yarış əhval-ruhiyyəsi yaratsın» (12 s. 129).

Göründüyü kimi insanların birgə fəaliyyəti qaçılmazdır. Lakin eksperimental tədqiqatlara əsasən sübut olunmuşdur ki, fəaliyyət növündən, işin məzmunundan, qrupun məqsədindən, qrup üzvlərinin uyğunluq dərəcəsindən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq birgə fəaliyyətin səmərəliliyi fərqli ola bilər. Hələ vaxtilə V.Myöde müəyyənləşirmişdi ki, kollektivə münasibətdə insanlar bir-birindən fərqlənirlər və həm də kollektiv insanların idrak sahəsinə az, emosional sahəyə isə daha çox təsir göstərir.

Qrup fəaliyyətinin fəaliyyət sahəsindən asılılığı da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. F.Olportun Harvard Universitetinin tələbələri ilə apardığı eksperiment bu baxımdan maraqlıdır. Təcrübə bir ümumi və beş təcrübə olunmuş otaqlarda keçirilmişdir. Üzərində təcrübə aparılan tələbələr həm ümumi, həm də təcrübə olunmuş otaqlarda müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirilə. Tapşırıqlar hərflərin pozulması, rəqəmlərin vurulması, toplanması, müxtəlif qeydlərin, əşyaların, şəkillərinin müəyyənləşdirilməsi, qədim yunan filosoflarının əsərlərindən parçaların oxunması

və onların təhlilindən ibarət olmuşdur. Beləliklə, təcrid və qrup şəraitində duyğular, diqqət və təfəkkürün təzahür xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. F.Olport aşağıdakı nəticələri almışdır: Təcrid şəraitində filosofların əsərlərindən parçalar keyfiyyətə daha yaxşı təhlil olunmuşdur. Lakin qrup halında təhlil zamanı sürət nisbətən aşağı olmuşdur. Eləcə də digər yoxlanılan tapşırıqlarda da fərqlər meydana çıxmışdır. Digər tədqiqatçıların (V.M.Bexterev, A.V.Petrovski, Q.M.Andreyeva, V.S.Aqeev və b.) aldıkları nəticələr göstərirdi ki, qrup fəaliyyəti üzvlərin bilik sahəsini genişləndirir, səhvləri düzəltmək imkanını artırır, onları çətinlikləri aradan qaldırmaqda daha dözümlü edir. Burada cins, təhsil, yaş, anadangəlmə xüsusiyyətlərlə bağlı fərqlər də özünü göstərir.

Qrup fəaliyyətinin səmərəliliyinin öyrənilməsində K.Levinin xidmətləri əvəzsizdir. O, çoxsaylı eksperimentlər vasitəsilə müxtəlif gərginlik yaranan sistemlərlə şəxsiyyətin davranış dinamikasını öyrənərək müəyyənləşdirdi ki, hər bir insan fəaliyyətinin yekununda tələbatının ödənilməsinə can atır. Tələbatları isə o, anadangəlmə (aclıq, susuzluq, cinsi meyl və s.) və sosial olmaqla iki yerə ayırırdı.

K.Levinə görə, bu tələbatların hansınsa ödənilməməsi, maneələrlə

üzləşməsi insanda gərginlik sistemi yaradır, onun davranış və psixikasını istiqamətləndirir. Əgər tələbatların ödənilməsi dayandırılırsa və ya problemin həlli istiqaməti dəyişdirilirsə, onda gərginlik yaranır və fərd prosesin tamamlanmasına cəhd göstərir. Aktın, fəaliyyətin tamamlanması, gərginliyin götürülməsi, insan fəaliyyəti və psixikasının funksiyasının əsas mahiyyəti bundan ibarətdir.

K.Levinə görə, davranışın istiqaməti, onun vektoru daxili sistemlə xarici təsirlərin nisbətindən asılıdır. Əgər daxili gərginlik yüksək deyilsə, xarici təsirlər o qədər də gərginlik yarada bilmir. Əksinə, daxili gərginlik yüksəkdirsə, ən kiçik xarici təsir belə yüksək gərginlik yarada bilər.

Göründüyü kimi, K.Levinin nəzəri baxışları sistemində daxili amillər əsas, xarici amillər isə köməkçi, yardımçı rolunu oynayır. Tələbatların ödənilməsi yolundakı maneələrin götürülməsinə cəhd olunur. Əgər belə maneələr yoxdursa və ya asanlıqla həll olunursa, gərginlik yaranmırsa, demək inkişaf üçün zəmin də yoxdur. Davranış məqsəd, maneə və daxili gərginliyin nisbətindən asılı olaraq istiqamətlənir, formalaşır.

K.Levin ilk dəfə olaraq qrupda psixoloji mühit və qrup dinamikasını eksperimental metodla tədqiq etmişdir. O, ilk dəfə eksperimental qruplar

yaratmaqla qrup fəaliyyətinə təsir edən amillərə nəzarət etməyə, izləməyə müvəffəq olmuşdur. Çoxsaylı eksperimentlərdən birində o, iki qrup sınaq olunan uşaqları götürmüşdür. Hər iki qrupun üzvləri 10-12 yaşlı uşaqlar teatr maskaları hazırlamalı idilər. Hər iki qrupda qrup rəhbəri eksperimentatorun özü idi. Qruplardan birində hər işi rəhbərliyin həll etdiyi avtoritar, digərində isə qrup üzvlərinin birgə məsləhətləşmələr, birgə qərarlar qəbul etdikləri demokratik rəhbərlik üslubu tətbiq olunmuşdu. Məlum olur ki, qruplardakı fərqli psixoloji mühit qrup üzvlərinin əhvalına, qarşılıqlı münasibətlərinə, daha əsası isə fəaliyyətin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Növbəti mərhələdə qrupdakı mühitə digər situasiyalar da əlavə olunur. Yəni qrup üzvlərinə sərbəstlik verilir, onların işinə müdaxilə olunmur. Bu vəziyyətdə fəaliyyətin məhsuldarlığı aşağı düşür. K.Levin və tələbələrini təcrübələrdən alınan nəticələri daha geniş miqyasda, cəmiyyətə tətbiq etməyi, onların sosial və siyasi sferaya tətbiqini mühüm sayırlar.

K.Levindən sonra tələbələrini onun ideyalarını qrup dinamikası, liderlik, qrup normaları, mənəvi dəyərlər, mütəşəkkillik, kommunikasiya kimi problemlərin dərinədən tədqiqini davam etdirirlər. Məsələn, L.Festinqer K.Levinin nəzəriyyəsini inkişaf etdi-

rərək qrupda ünsiyyət və kommunikasiya – idrak (koqnitiv) dissonans nəzəriyyəsini yaratdı. Bir çox hallarda insan şüurunda «iki bilik» arasında ziddiyyət, fərq, dissonans yaranır. Bu dissonansda alternativ seçim zamanı daha cəlbəedici olan qalib gəlir. İnsan seçim etdikdən sonra seçilmişin doğru olduğuna özünü inandırmağa çalışır, digərinin isə çatışmazlıqlarını şişirdir. Yeni avtomobil alan şəxs ilk növbədə onun üstünlüklərinə diqqət yetirir. Pullarını əyləncələrə sərf edən gənc vaxtını səmərəli keçirdiyinə özünü inandırmağa çalışır.

İstənilən şəxs kommunikasiya zamanı ətrafdakılardan onun doğru hərəkət etməsinin təsdiqini gözləyir. L.Festinqərə görə, bu, müxtəlif situasiyalarda insan davranışının hərəkətverici qüvvəsi rolunda çıxış edir. Qrupun seçilməsində, kommunikasiya əlaqələrinin qurulmasında, referent qrupların yaranmasında insanlar məhz bu amilləri əsas götürür. L.Festlinqer şəxsiyyətin davranış dinamikası və istiqamətlərində daxili faktorlarla yanaşı subyektiv amillərə də diqqət yetirilməsini vacib sayır.

Psixologiyada geniş yayılmış digər bir istiqamət isə sosiometriya ilə bağlıdır. Onun yaradıcı C.Moreno öz fəaliyyətinə Avstriyada başlamış, 1927-ci ildən isə ABŞ-da davam etmişdir. C.Moreno öz fəaliyyətində

Z.Freydə və psixoanalizə istinad etmişdir. Uzun müddətli psixoanalitik təcrübə onda belə bir qənaət yaratmışdır ki, təcrid şəraitində, fərdi qaydada psixoterapevtik müalicə o qədər də səmərə vermir.

Psixoterapevtik müalicəyə yeni yanaşma onda belə bir inam yaratmışdı ki, xəstə ilə üzbəüz psixoanalitik müalicədənə qrup halında işləmək daha səmərəlidir. Əvəllər psixoterapevtlər xəstənin ağılı, hafizəsi, iradəsi, vərdisləri üzərində işləyir, onların ailədə, işdə vəziyyətlərinə, qarşılıqlı münasibətlərinə, qrupdakı mövqelərinə əhəmiyyət vermirdilər. Bununla yanaşı, məlumdur ki, bir çox hallarda insanın qrupa adaptasiya oluna bilməməsi, konfliktlər, ailədə və işə münasibətlərini düzgün qura bilməməsi məhz gərginliyin səbəbi, mənbəyi olur. C.Morenonun hazırladığı psixodram və sosiodram metodu bu problemi həll etməli idi. C.Moreno hesab edirdi ki, sosiometriya Z.Freydin baxışlarındakı məhdudiyyəti aradan qaldırmalıdır. Bununla belə, sosiometriyanın özündə bir sıra məhdudiyyətlər vardır. Sosiometriya cəmiyyətin ictimai-tarixi inkişafını, biopsixoloji və mədəni amilləri, insanların sosial-iqtisadi səviyyəsini nəzərə almaq imkanlarından uzaqdır. Göstərilən bu amillər isə qrupun formalaşmasının mühüm əlamətlərindəndir.

Sosiometriyada qrupun strukturu və dinamikasının öyrənilməsinə geniş yer verilir. Müasir dövrdə sosiometriyada qrup fəaliyyəti ilə şəxsiyyətin qrupda davranışı arasındakı asılılığın öyrənilməsinin yeni texnologiya və metodları işlənib hazırlanmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, sosiometrik statusu yüksək olan şəxs qrup üzvləri tərəfindən daha yaxşı qəbul edilməklə onun intellektual səviyyəsi, sosial-iqtisadi mövqeyi də yüksək olur. Onlar həmçinin qrupun qayda və normalarının da müəyyənləşdirəni və daşıyıcısı olurlar. Maraqlıdır ki, «sosiometrik dostlar» (qarşılıqlı seçim edənlər) adətən oxşar təhsilə, şəxsi keyfiyyətlərə malik olurlar.

Biz yuxarıda məşhur psixologiya məktəbləri və onların tanınmış nümayəndələrinin qrup fəaliyyəti, şəxsiyyətlərarası münasibətləri, şəxsiyyətin fəallığına təsiri məsələlərindən bəhs etdik. Göründüyü kimi, problemə yanaşma fərqlidir. Lakin burada ümumi mövqelər də vardır. Böyük əksəriyyət qrup fəaliyyətinin səmərəliliyinin qrup üzvlərinin uyurma dərəcəsindən, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulmasından, şəxsi keyfiyyətlərdən, fəaliyyətin məqsədindən, işin təşkilindən və s. asılı olduğunu qeyd edirlər.

Məlum olduğu kimi, fəaliyyət şəraitindən asılı olaraq, işin icra səviyyəsi də müxtəlif olur. Bu sakit iş

şəraiti, kənardan müdaxilə edilməyən və ya ekstremal şərait də ola bilər. Normal iş şəraiti və ya gərginlik qrupdakı birgə fəaliyyətə müxtəlif cür təsir göstərir. Bura eyni zamanda qrupun funksiyası, strukturu, kəmiyyəti, tapşırığın mürəkkəbliyi dərəcəsi, qrup üzvlərinin qarşılıqlı asılılığı və sairəni aid etmək olar.

Əlbəttə, qrup fəaliyyətinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) qrup fəaliyyətindən kənar təsirlər (fiziki və sosial); 2) qrupdaxili amillər (qrup normaları, şəxsiyyətlərarası münasibətlər və s.); 3) obyektiv amillər (birgə fəaliyyət, şəxsi keyfiyyətlər, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, status, qiymətləndirmə meyarları, münasibətlər sistemi və s.).

Bu göstərilən keyfiyyət və xüsusiyyətlər qrup fəaliyyətində ictimai faydalı amillər sayılır və qrup fəaliyyətinin səmərəliliyinə əsaslı təsir göstərir.

Psixoloji ədəbiyyatda kiçik qruplarda ünsiyyət vacib amillərdən biri kimi göstərilir. Kiçik qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ünsiyyət koordinasiya və psixoloji tələbatların ödənilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Rəsmi təşkil olunmuş qruplarda ünsiyyət qrup fəaliyyətinin tənظيم olunmuş rolunda çıxış edir.

Qrup fəaliyyətində qrup normalarının yaranması və tənظيم olunması

da vacib şərtlərdəndir. Burada vacib amillərdən biri qrupun tamlığı hesab olunur. Qrupun tamlığı isə üzvlərin koqnitiv, emosional, əxlaqi vəhdətindən yaranır və qrupun dəyərlər sistemini müəyyənləşdirir.

Qrup normaları ideya, fikir formasında qrup üzvlərinin şüuruna daxil olur. Yəni qrup davranışı, qrupdakı vəziyyət və s. izah olunur. Qrup normalarının yaranması ilə bağlı hər bir üzv öz fikir və mülahizələrini bildirir. Fikir ayrılıqları, fərdi yanaşmalar birinci mərhələdə üzə çıxarılır və ümumi rəy yaranır. Qrupdaxili prosesdə qrup normalarının mahiyyəti, məqsədi, birgə fəaliyyət qaydaları və s. müəyyənləşir.

Bundan başqa, psixoloqlar (A.V.Petrovski, İ.A.Oboturova, İ.S.Kon və b.) təlqin, konformizm kimi xüsusiyyətlərin təsirini xüsusi olaraq göstərir. A.V.Petrovski konformizmə daha çox metodoloji tərəfdən yanaşaraq onun sosial mahiyyət daşıdığını göstərir. Konformizm, yoxsa kollektivçilik? – sualına cavab axtararkən S.Aş, M.Şerif, R.Kraçfeld və digər məşhur psixoloqların yanaşmasını təhlil və tənqid edərək göstərir ki, onların fikrincə insanlar ya konformist və ya non-konformist olurlar ki, bu da doğru deyil. A.V.Petrovski yazır ki, insanların kollektivdə birgə yerinə yetirdikləri ictimai faydalı fəaliyyət onlarda kollektivdə özünü-

təyinetmə hissi formalaşdırır və bu neqativizm, nonkonformizm deyil.

Göründüyü kimi, qrup fəaliyyəti, şəxsiyyətlərsi münasibətlərin öyrənilməsində, tədqiqində, şərhində sovet psixoloqları ilə Qərb psixoloqları arasında fərqli yanaşmalar özünü göstərir. Bu, bir tərəfdən metodologiya, ideologiya ilə, digər tərəfdən elmi yanaşmalarla bağlıdır. Sovet psixoloqları problemə daha çox ictimai, ideoloji baxımdan yanaşmışlar. Bu baxımdan şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fenomenologiyasında da müxtəliflik özünü göstərir.

Qrup fəaliyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsində Azərbaycan psixoloqlarının öz yeri və mövqeyi vardır. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, S.İ.Seyidov və b. problemin ümumnəzəri, sosial, pedaqoji, etnopsixoloji məsələləri ilə bağlı orijinal tədqiqatlar aparmışlar.

Müasir psixologiyada liderlik problemi xüsusi önəm daşıyır. Bu anlayışın 50-dən çox tərfi mövcuddur. ABŞ sosial psixologiyasında xüsusilə bir-birinə uyğun gəlməyən və məhdud «mini nəzəriyyələri» əks etdirən müxtəlif təriflərə təsadüf olunur.

Burada iki cəhət diqqəti cəlb edir: «məhdud» və «mini nəzəriyyələr». Təbii ki, bu fikirlərlə razılaşmaq mümkün deyil ki, bu nəzəriyyələr məhduddur. Bizim apardığımız təhlil

və münasibətlər də ABŞ sosial psixoloqlarının tədqiqatlarının heç də məhdud olmadığını göstərir. Eyni zamanda Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə 2003-cü ildə nəşr etdirdikləri «Sosial psixologiya»da xarici ölkə psixoloqlarının, xüsusilə ABŞ psixoloqlarının tədqiqatlarına yüksək qiymət verirlər.

S.İ.Seyidov bir tərəfdən ABŞ və digər Qərb ölkələri, digər tərəfdən keçmiş sovet psixoloqlarının (L.S.Viqotski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinstein və b.) nəzəriyyələrinə istinad edərək qrup fəaliyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə bağlı elmi, nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə qrup fəaliyyətində ilk növbədə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə, tələbat, motiv və vəzifələrə, daha sonra isə hərəkət və əməliyyat mərhələsinə diqqət yetirmək lazımdır. S.İ.Seyidova görə, qrup üzvlərinin mənəvi-psixoloji, işgüzar mühitini, qarşılıqlı münasibətlərini necə qurmaları da vacib şərtlərdəndir. Bu zaman, dörd əsas xüsusiyyətlərə: motivasiya, lider, şəxsiyyətlərarası münasibətlər və kadr seçiminə və onların vəhdətdə götürülməsinə xüsusi diqqət yetirilməsini zəruri sayır.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər problemi R.İ.Əliyevin tədqiqatlarında da öz əksini tapmışdır. O, dostluq və məhəbbəti də şəxsiyyətlərarası münasibətlərə daxil edir. R.İ.Əliyev

şəxsiyyətlərarası rol probleminə də diqqət yetirir. Onun fikrincə, hər bir şəxs sosial və şəxsiyyətlərarası rollardan başqa qrupdaxili rolları da yerinə yetirir. Məsələn, qrup daxilində lider, rəqib, icraçı və s. rolları.

R.İ.Əliyev yazır: «Qrupdaxili rol qrup üzvlərinin qrupa daxil olan şəxsə bəslədiyi etimadın doğrulması ilə bağlı davranışdır. Hər kəs eyni zamanda və ardıcıl olaraq bir neçə qrupa daxil olur. Onların hər birində onun qrupdaxili mövqeyi fərqli ola bilər. Bir qrupda lider olan şəxs digər qrupda autsayder mövqeyində ola bilər. Hər kəsin hələ uşaqlıqdan yerinə yetirdiyi qrupdaxili rol onun xarakterinin formalaşmasına həlledici təsir göstərir.»

R.İ.Əliyev insanın həyatı boyu yerinə yetirdiyi qrupdaxili fəaliyyət və roldan asılı olaraq onun hafizəsində bir neçə «Mən» obrazının qorunduğunu, o obrazlardan hansının onun psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməsindən asılı olaraq xarakterinin formalaşdığını göstərir. R.İ.Əliyev şəxsiyyətlərarası münasibətlərə kollektivdəki sosial-psixoloji mühitin təsir etdiyini bildirir. Bunlarla yanaşı, o, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması, münəqişə və s. münasibətləri də araşdırmışdır.

Professor Ə.Ə.Əlizadə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə cinslərarası münasibətlər kontekstindən də ya-

naşmağı zəruri sayır. Eyni zamanda problemin etnopsixoloji yönündə tədqiqini vacib hesab edir.

Qrup fəaliyyətinə qrupun strukturu və lideri güclü təsir göstərir. Psixoloqlar göstərir ki, lider digər keyfiyyətlərlə yanaşı qrup üzvlərinə təsir edə bilməli və şəxsi nüfuz sahibi olmalıdır. Qrupun səmərəli fəaliyyəti bir tərəfdən qrupun ümumi birliyi, digər tərəfdən liderin şəxsi keyfiyyətlərinin vəhdətindən çox asılıdır.

Liderin şəxsi keyfiyyətləri içərisində onun diqqəti özünə cəlb edə bilməsi, bəyənilməsi, qəbul olunması, cazibədarlığı vacib sayılır. Bu keyfiyyətləri özündə birləşdirə bilən şəxsin qrup lideri olmaq imkanları daha genişdir.

Psixoloqlar eyni zamanda liderliyi iki qrupa ayırırlar: pozitiv və neqativ liderlər. Birincilər adətən qrupda mənfi halları aradan qaldırır, onlarda özünə inam yaradır, qrup üzvlərinin istək və arzularını nəzərə alır, onları öz ətrafında birləşdirir. Bu qrupa daxil edilən liderlərin özləri də iki qrupa ayrılır: a) güclü şəxsi və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmaqla onları öz təsir sahəsində saxlayanlar; b) öz müsbət nümunələri, sevgiləri, bacarıqları sayəsində qrup üzvlərini öz ətrafında birləşdirənlər. İkinci qrupa aid edilən neqativ liderlər öz ətraflarına narazı qüvvələri

toplayır, pis nümunələri ilə diqqəti cəlb edir, qrupda parçalanma yaradırlar.

Onlar qrupdakı aqressiv emosiya-ları gücləndirirlər. Bir çox hallarda qrup üzvləri anti-liderə qarşı birləşirlər. Lakin onlar olmadıqda qrupda ümumi qrup maraq və fəaliyyəti aşağı düşür.

Qrupun lideri emosional, işgüzar olmaqla üç qrupa ayrılır. «Emosional» lider o şəxsdir ki, ona hər kəs müraciət edə, problemlərini danışa bilər. o, hamıya həssaslıqla yanaşır, probleminin həllinə çalışır. «İşgüzar» liderlə işləmək rahatdır. O, işi təşkil edir, işgüzar əlaqələr qurur, işin müvəffəqiyyətini təmin edir. «Məlumatlı» liderə hər kəs onu narahat edən sualla müraciət edir. O çox şey bilir, istənilən məsələnin həlli yolunu tapır, istənilən məlumatı verir.

Bu üç komponenti özündə birləşdirə bilən ən yaxşı liderə rast gəlmək nadir hallarda mümkündür. Bu ya emosional və işgüzar və ya məlumatlı və işgüzar liderlərdir.

Qrupdaxili münasibətlərin inkişaf dinamikası qrup üzvlərinin emosional sferasına güclü təsir göstərir və bu da qrupdakı iqlim şəraitini şərtləndirir.

Beləliklə, qrupun sosial-psixoloji mühiti, onun sosial strukturu qrup fəaliyyətinə təsir etməklə onun fəaliyyətindəki müvəffəqiyyəti və uğursuzluğu əsaslı şəkildə müəyyənləşdirir. Xüsusilə pedaqoji fəaliyyətdə, pedaqoji prosesdə qrupdaxili münasibətlərin öyrənilməsi, nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir və təlim-tərbiyə işinin müvəffəqiyyəti ondan çox asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1989.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: Qapp- Poliqraf, 2003.

3. Əliyev B.H., Cəbbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008

4. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2008.

5. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006.

6. Psixologiya. Dərslik /S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007.

7. Агаев В.С. Атрибуция ответственности за успех или неудачу группы межгрупповым взаимодействием // Вопросы психологии, 1982, №6.

8. Крайг Г.Д. Психология развития. СПб: Питер, 2000.

9. Немов Р.С., Галвановская А.Я. Уровень развития группы как фактор влияющий на взаимосвязь ее величины и успешности // Вопросы психологии, 1982, №2
10. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. М: Политиздат, 1982.
11. Сеидов С.И. Психология менеджмента. Баку: Чашыоглы, 2000.
12. Саугстад П. История психологии. Самара: «Бахрах-М», 2008.
13. Хьел Л., Зиглер Д. Теория личности. СПб: Питер Пресс, 1997.
14. Festinger L. Theory of cognitive dissonance. Evanston, 1957.

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГРУППОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье анализируется некоторые теории и мысли представителей психологических школ об групповой деятельности. Изучение результаты групповой деятельности, отношение личности и влияние взаимный личности. Исследование показало что состояние групповой деятельности - сложный многоуровневый процесс, возникновение и проявление которого зависит от комплекса факторов; в частности, от внешних, а также внутренних.

В этой статье на основе психологического анализа богатого эмпирического материала раскрываются основные социально психологические факторы обуславливающие групповую деятельность. А также в статье исследуются проблемы лидерство для группы, личность лидера, формирование психологической обстановки и др. проблемы.

THE FEATURES OF SOCIAL-PSYCHOLOGY GROUP ACTIVITIES

In the article are analysed theories and thoughts of different psychology school representatives about group activities. Here is learned the productive of group activity, relations between people and the mutual influence of personality. The author gives her view to the different social-psychology factors which influence group activities. The problem of leadership in group, influence to the group members of private qualities of leader and workmanship, influencing factors to the formation of psychological environment in group has been also reflected.

GƏNC AİLƏLƏRDƏ AİLƏ-NİGAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Pur Üfiqi Fərşad Şahbaz

*BDU Psixologiya kafedrasının
dissertantı*

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşması olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Əksər hallarda məhz bu mərhələdə təhrif olunmuş münasibət, düzgün qoyulmamış təməl və s. kimi cəhətlər ailənin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin kökü onların nigahından əvvəlki mərhələyə gedib çıxır ki, bu mərhələdə mövcud etalon və stereotiplərin və amillər sisteminin təhlili olduqca vacibdir. Onları təhlil etmədən gənc ailələrdə baş verən konfliktlərin aradan qaldırılmasına, onların düzgün istiqamətləndirilməsinə nail olmaq çətindir. Gənc ailə, adından göründüyü kimi, gənclik illərini əhatə edir. Deməli, nigaha hazırlıq məhz gənclik illərindən başlayır.

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin öyrənilməsinə istər İran İslam Respublikasında, istər Azərbaycan Respublikasında, istərsə də xarici ölkələrdə silsilə tədqiqatlar həsr edilmişdir. Problemlə bağlı bir

cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, keçmiş postsovet məkanında aparılmış tədqiqatlar daha çox nəzəri-metodoloji məsələlərin işlənməsinə, Qərbdə və Amerikada aparılmış tədqiqatlar isə daha çox ailə münasibətlərinin psixoterapiyasının təşkilinə yönəldilmişdir. Ona görə də problemin obyektinə görə tədqiqatları müəyyən bir sistemdə təsnif etmək, qruplaşdırmaq çətindir. Sadalanan cəhətləri nəzərə alıb, gənc ailə və onun formalaşmasına təsir göstərən amillərin saf-çürük edilməsinin əsas istiqamətlərini ayrı-ayrı elmlərin öyrənmə obyektinə görə təsnif etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən ailə münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirməyi məqsədəuyğun hesab etmişik:

1. Psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar.
2. Pedaqogikada aparılan tədqiqatlar.
3. Fəlsəfi tədqiqatlar.
4. Sosioloji tədqiqatlar.
5. Hüquqi tədqiqatlar.

Qarşıya qoyulmuş təsnifat prinsipinə uyğun olaraq ilk növbədə psixologiyada aparılmış tədqiqatları diqqət mərkəzinə götürmək istərdik. Bu tədqiqatların özü də sosial-psixoloji və etnik-psixoloji istiqamətlərə bölünür. İran İslam Respublikasında və Azərbaycan Respublikasında problemin öyrənilməsi ilə bağlı silsilə tədqiqatlar aparılmışdır. İstər ümumpsixoloji yönümdə, istər sosial-psixoloji və etnik-psixoloji yönümdə aparılmış bu tədqiqatlar olduqca sanballı və elmi baxımdan dəyərli nəzəri və eksperimental müddəalarla zəngindir. Ailə və şəxsiyyət, onun formalaşmasına təsir göstərən amillərin tədqiqində prof. Ə.S.Bayramovun, Ə.Əlizadənin, B.H.Əliyevin, İ.A.Allahverdiyevanın, C.A.Təhməsinin, K.Şiriyevanın və başqalarının əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ailə hazırlığının psixoloji məsələlərinə toxunan Ə.S.Bayramov və Ə.Əlizadə yazır: «Ailə xoşbəxtliyinin sirlərini təkcə məhəbbətlə izah etmək bu gün çox sadələvh görünərdi. Adamların təxminən 30 faizi birbirini sevmədən ailə qururlar. Buraya ilk növbədə qohum və tanışlar, ana və bacılar vasitəsilə yaranan ailələr daxildir. Bir çox ailələr isə təsadüfi tanışlıq əsasında yaranır. Müəyyən mülahizə ilə bağlanan nigahlara da az təsadüf olunmur» (1, s.493).

Qeyd olunmuş fikrə münasibətimizi bildirsək vurğulamaq lazımdır ki, doğrudan da gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində məhəbbət yeganə amil deyil. Bunu digər tədqiqatçılar da sübut edir. Həmçinin Ə.Əlizadənin, A.Abbasovun birgə tədqiqatlarında da bu məsələ önəmli yer tutur. Müəyyən edilmişdir ki, gənclərin və ya gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasında mənəvi dəyərlərin rolu danılmazdır. Lakin fikrimizcə, yalnız mənəvi amillər bu məsələni tam şəkildə həll edə bilməz. Ailə-nigah münasibətlərinin davamlılığı və sabitliyini təmin etmək üçün onun iqtisadi və hüquqi əsasları da olmalıdır.

Nigahaqədərki mərhələlərdə əldə olunmuş təcrübə, mövcud stereotiplər ailə-nigah münasibətlərinin möhkəmliyini bütövlükdə təmin etmir. Buraya həm də nigahdan sonrakı mərhələdə ortaya çıxan problemlər, xüsusilə də ailədaxili münasibətlər də ciddi təsir göstərir. Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərən amillər, qeyd olunduğu kimi, olduqca çoxdur. Bu amillər yalnız ümumi psixoloji səviyyə ilə yekunlaşa bilməz. Doğrudur, burada gənclərin dünyagörüşü, təhsili, özünə və cəmiyyətə münasibəti, onun hansı ailədə boya-başa çatması,

eləcə də onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də bu prosesə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bununla belə gənc ailənin həyatında bir sıra məntiqi cəhətlər: «xırdaçılıq» etmək, heç nədən də dava salmaq, adi uşaq hərəkətlərinə qapılmamaq üçün hər iki gəncdən iradə qüvvəsi, dəyanət, səbr tələb edir.

Gənc ailələrdə psixoloji uyuşmanın səviyyələri də ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərməyə bilməz. Bu, fikrimizcə, başlıca amillərdən biridir. Azərbaycan psixoloqu İ.R.Allahverdiyevanın apardığı tədqiqatda bu məsələ geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllif apardığı tədqiqatda psixoloji uyuşmanın üç şəxsiyyətini: koqnitiv, emosional, davranış elementlərini müəyyən etmişdir. Müəllif yazır: «Seksual dəyərlərin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində cinsi deforminizm özünü kəskin şəkildə büruzə verir... «uyuşmanın psixoloji səviyyəsinin təhlili göstərir ki, müasir nigah əks qütblü şəxsiyyət keyfiyyətlərini (dominant, praktik, destruktiv qadın tipi, yumşaq, qeyri-praktik kişilərə daha yaxşı qulluq edir) özündə əks etdirən cütlərin ittifaqıdır»[12,s.6-7.]. İ.R.Allahverdiyeva göstərir ki, uyuşmanın sosial-psixoloji səviyyəsi gənc ailənin spesifik cəhətlərini açmağa imkan verir. Olduqca dəyərli olan bu tədqiqat gənc ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin, eləcə də onlarda

ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasında psixoloji amilləri sistemləşdirməyə kömək edir. Doğrudur, tədqiqat Rusiya Federasiyasında aparılsa da, yəni etnik mühit, məkan və zaman fərqi müxtəlif olsa da, əldə olunmuş nəticələr bir sıra problemləri həll etməyə və gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin psixoloji məsələlərini, onun korreksiyası yollarını dəqiqləşdirməyə kömək edir. Deməli, gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərən amillər içərisində psixoloji uyuşmanı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz onun səviyyələri ailədə baş verən konfliktlərin xarakterinə təsir göstərir.

Problemin psixoloji aspektdən tədqiqi göstərir ki, gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən silsilə amillər vardır ki, onları əsasən əhəmiyyətlilik dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İnam.
2. Qarşılıqlı hörmət.
3. Xoşbəxtlik haqqında təsəvvürlər.
4. Qarşılıqlı oxşamalar.
5. Ünsiyyətdə təmkinlilik.
6. Vahid varlığı bütövləşdirməyə cəhd.
7. Bir-birini dərk edib qiymətləndirmək, qarşılıqlı anlaşma.
8. Ailənin ardıcılığının olması.
9. Ümumi tale.
10. Vərdişlər və adətlər.

D.Y.Rayqordskinin və D.Beyninsin fikrincə, gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin davamlı və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmasını təmin edən amillərdən biri- cütlərin biri-birinə inamıdır. Cütlərin biri-birinə inamı onların nigahının qırılmaz əlaqəsi, onun təminatçısıdır. Lakin məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz. D.Beynins yazır: «İnam fiziki baxımdan cütlərin biri-birinə xəyanət etməməsinin əsas cəhətlərini özündə əks etdirir» [13,s.84]. Ancaq inam gənc ailədə bir-birinə etibarın göstəricisi, onun özəyidir. Bununla belə, fiziki baxımdan inamsızlığın yaranması heç də onun fikrən yaranmasından fərqlənmir. Deyək ki, təmin olunmaq hissi, açıq olmasa da, gizli şəkildə, fikrən aldatmaya gətirib çıxara bilər. Qarşılıqlı inam hələ yeni formalaşmış gənc ailənin davamlılığının təməl komponentlərindən biridir. İnam həm də psixoloji uyuşmanın əsasında durur. Ə.S.Bayramov və Ə.Əlizadə uyuşmanın aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Sosial-ideoloji uyuşma.
2. Psixoloji uyuşma.
3. Psixofizioloji uyuşma [1, s.498].

Qeyd olunmalıdır ki, bu məsələlər psixologiyada hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin bununla belə, psixoloji uyuşma üçün səciyyəvi olan bir maraqlı xüsusi-

yət müəyyən olunmuşdur: ərlə-arvadın ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları və zövqləri bir-birinə oxşar olduqda, onlar bir-birinə daha çox uyuşurlar. Halbuki bəzi temperament və xarakter xüsusiyyətləri oxşar olduqca, onlar bir-birinə çox vaxt çətinliklə uyuşur, bəzən isə uyuşa bilmir [1, s.498]. Ümumiyyətlə götürüldükdə, sosial-ideoloji uyuşma gənclərin, təzə ailə qurmuş cütlərin mənəvi sərvətlərinin, əxlaqi dəyərlərinin, dünyagörüşünün, cəmiyyətin dəyərlər sisteminin vahid rakursda qiymətləndirilməsini özündə ehtiva edir.

Gənc ailənin davranış dərəcəsini proqnozlaşdırən amillərdən və əhəmiyyətli psixoloji faktlardan biri də qarşılıqlı hörmətdir. Praktik baxımdan bu belə formulə edilə bilər: «Mən» yoldaşıma və özümə qarşı hörmətsizlik edə bilmərəm və ya onun arzularına qarşı çıxmamalıyam. Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən, K.Vitaker, B.Myager, V.Kostaravoy, T.Mişina və başqaları hesab edirlər ki, qarşılıqlı hörmət nsevdofaktdır və bütün gənc ailələrə şamil edilə bilməz.

Gənclərin nigaha hazırlanmasını kökündən yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ümumtəhsil məktəblərində istər cinslərarası münasibətlərin etikasına və psixologiyasına, cinsi əlaqə gigiyenasına, ailə hüququna dair xüsusi məşğələlər keçilməsi, istərsə də proq-

ramlara ədəbiyyat, biologiya fənlərinə və bəzi başqa fənlərə dair müvafiq mövzular daxil edilməsi bu barədə irəliyə atılmış addım olardı.

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasının bir sıra problemləri professor Ə.Ə.Əlizadənin «Cinsi dimorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasının psixoloji problemləri» adlı doktorluq dissertasiyasında geniş şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Müəllif psixologiyanın müxtəlif problemlərinə aid tədqiqatlar aparsa da, kollektiv daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlər psixologiyası, xüsusilə də müxtəlif yaş dövrlərində oğlanlarla qızlar arasında şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin təşəkkülü və formalaşması, bu münasibətlərə təsir göstərən amillərin öyrənilməsi onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir [4, s.149].

Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixini tədqiq edən professor Ə.T.Baxşəliyev əsər haqqında yazır: «Dissertasiyada cinslərarası münasibətlər, həmin münasibətlərin müxtəlif yaş dövrlərində təzahür xüsusiyyətləri, valideyn və müəllimlərin bu sahədə mövqeləri, sosial-cinsi status, dostluq və məhəbbət hissi və başqa məsələlər haqqında geniş elmi məlumat verilir» [4, s.149].

Şübhəsiz, bu məsələ Ə.Əlizadəyə qədər müxtəlif yönümdə təhlil olun-

muşdur. Xüsusən də P.P.Blonski, L.S.Vıqotski, B.C.Ananyev, A.B.Petrovski, S.L.Rubinşteyn, B.V.Myasişev, D.Qrinberq, V.Samur və başqaları gənc ailədə bu münasibətlərin xarakterinə toxunmuşlar. Müəllif keçmiş təcrübəyə və bir sıra psixoloji məktəblərə, bu sahədəki nailiyyətlərinə istinad edərək, respublikamızda və keçmiş sovetlər miqyasında ilk dəfə olaraq gənclər arasındakı ailə münasibətləri ilə bağlı spesifik münasibətlər şəbəkəsini müəyyən etmişdir. Gənclər arasındakı münasibətlərin strukturu və tiplərinin əsas xüsusiyyətləri, cinsi fərqlərin gənclərin maraq və motivlərində təşəkkülünün psixoloji problemləri sistemli araşdırılmışdır. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, cinslərarası münasibətləri psixoloji baxımdan təhlil etmək üçün onları «şəxsiyyət vasitəsilə və şəxsiyyətin təzahürü kimi aydınlaşdırmaq zəruridir» [6, s. 128].

Müəllifin fikirlərinə münasibət bildirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, gənc ailələrdə nigah münasibətlərinin davamlılığı cinsi tərbiyənin xarakterik xüsusiyyətlərindən çox asılıdır. Bir məsələ də vurğulanmalıdır ki, uşaqların cinsi tərbiyəsində ailə mühüm rol oynayır. Uşaqlar həyat prosesində nigah münasibətlərinə, kişi və qadının, ər ilə arvadın qarşılıqlı münasibətləri və s. haqqında müəyyən təsəvvür və anlayışlara

yiylənirlər. Qadınlıq və kişilik etalonlarına və standartlarına müvafiq olaraq, onlara müxtəlif keyfiyyətlər aşılır. Bu baxımdan etnopsixoloji və etnopedaqoji amillərin uşaqların cinsi tərbiyəsində əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Lakin bütün bunlar heç də uşaqların cinsi tərbiyəsinin bütün məsələlərini, xüsusilə də onların ailə həyatına hazırlanması üçün zəruri olan ailə həyatının etikası və psixologiyası məsələlərini sistem şəkildə əhatə etmir və edə də bilməz.

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərən amillər sosial-psixoloji aspektdən də tədqiq edilmişdir. B.H.Əliyev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, R.H.Qədirova, G.Q.Hüseynova, T.M.Musayeva, S.Orucova, S.Hacıyeva və başqaları gənc ailənin formalaşmasının sosial-psixoloji problemlərini tədqiq etmişlər. Ümumiyyətlə, burada başlıca amil şəxsiyyətlərarası münasibətlər də ortaya çıxan problemlər diqqət mərkəzinə gətirilir. Hesab edilir ki, gənclərin bir-birini qavraması, sosial persepsiya, kauzal atribusiya və s. kimi proseslər gənc ailədə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Bu yönümdə problem həm də insanların qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyəti kontekstində şərh olunur. Bu tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, qarşılıqlı münasibətlərin tipi və ya səviyyəsi

insanlar arasında ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Gənc ailələrdə ər-arvad arasındakı münasibət qeyri-formal ünsiyyət kimi səciyyələndirilir. Sosial-psixoloqların gəl-di-yi nəticəni ümumiləşdirərək belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, gənclərdə ailə-nigah münasibətlərinin davamlılığı onların ünsiyyət üslubundan çox asılıdır. Ünsiyyət baryerlərinin əmələ gəlməsi münasibətlərdə baş verən anlaşılmazlıqları aradan qaldırmağa imkan vermir. Ər-arvadin qarşılıqlı münasibəti üçün məqbul hesab edilən rəftar təsiri, ünsiyyət ədası eyni qrupda mövcud olan digər şəxslər üçün qəbul edilən deyildir.

Ailə-nigah məsələləri, həmçinin gənc ailənin psixoloji xüsusiyyətləri pedaqoji yönümdən də tədqiq edilmişdir. Pedaqoji yönümdə gənclərin ailə həyatına hazırlanması, uşağın tərbiyəsində ailənin rolu, ailə-nigah formaları və s. kimi məsələlər, vacib problem kimi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan pedaqoqlarından A.Həsənov və Ə.Ağayev gənc ailələrdə və ümumiyyətlə, ailələrdə baş verən münasibətlərin anormallığını aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Müasir şəraitdə cəmiyyət və dövlətin həyatında siyasi-sosial, iqtisadi sahədə baş verən dəyişikliklər ailə həyatında ciddi təsir göstərir, ailələrdə müəyyən çətinliklər yara-

dır. Hətta boşanmanın da sayını artırır» [7, s. 446]. Müəlliflər gənc ailənin ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərən və bu münasibətləri öz məhvərindən çıxardan amilləri qruplaşdırırlar.

Pedaqoji baxımdan gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərən amillərdən biri də qısqanclıqdır. Doğrudan da qısqanclıq hissi ailənin şöhrətini dağıdır, onun tam formalaşmasına imkan vermir. Rus pedaqoqu L.Kovalyova problemlə bağlı yazır: «Başlıca problem qısqanclıq hissinin keçirməkdə və ya keçirməməkdə deyil, onun müxtəlif təzahür formalarına münasibətdir. Bu həm də əxlaqi problemdir» [5, s.160]. Hisslərini cilovlaya bilməmək və mədəni davranmamaq arvadının gözündən salır, onların birini gərindən soyudur. Gənc ailələrdə qısqanclığın formaları olduqca müxtəlifdir. Və əksər hallarda bu hiss ailə münasibətlərini soyuqlaşdırır. Gənc ailələr bunu nəzərə almalı, hər hansı qısqanclığın ifrat səviyyəyə qalxıb, xəstəliyə çevrilməsinin qarşısını almalıdırlar.

Pedaqoji yönümdə ailə problemləri N.Kazımovun, Z. Qaralovun, Y.Bəşirovun, V.Xəlilovun, A.Abbasovun və başqalarının əsərlərində də hərtərəfli araşdırılmışdır. Ailənin praktiki psixologiyası əsərində İ.Mirzəyev qeyd edir ki, bir sıra hallarda

Azərbaycan ailələrinin çoxu üçün xarakterik olan bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir. Bir sıra hallarda erkən nigaha daxil olarkən, çox vaxt gənc ailə cütlüklərinin öz valideynlərindən maddi və mənəvi cəhətdən asılı olmaları onların ailə məsuliyyətini hiss etmək, birgə məqsədlərini müəyyənləşdirmək imkanını məhdudlaşdırır [10, s.30]. Doğrudan da bu amil gənclərin ailə-nigah məsələlərinin və onların münasibətlərinin adekvat qurulmasına şərait yaratmır.

Pedaqoji yönümdə aparılmış tədqiqatlardan danışarkən M.Həmzəyevin, N.Muxtarovanın, Q.Əzimovun, S.Quliyevin və onlarla başqa tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Professor S.Quliyevin tədqiqatlarını bu sahədə uğurlu və sanballı hesab etmək olar. Professor S.Quliyev özünün «Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri» əsərində yazır ki, «məhəbbət ilk ər-arvad dövründə mühüm amil kimi çıxış edirsə də, sonralar valideynlik vəzifələri, qayğıları meydana çıxır. Ərəb atalar sözündə deyildiyi kimi evlənmək bir aylıq sevinc, ömürlük qayğıdır [8,s.15]. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bəzi gənclər ailə həyatına qədəm qoyarkən rahatlığa xüsusi əhəmiyyət verirlər. Məhz yaşa uyğun olmayan nigahlar belə komforta meylin nəticəsidir. Ona görə də gənclər bilməlidirlər ki, səadəti hər kəs özü yaradır.

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasının psixoloji, pedaqoji və etnopsixoloji cəhətlərini şərh edərkən müəllif bilavasitə xalq yaradıcılığına, folklor nümunələrinə, atalar sözlərinə, eləcə də görkəmli şair və ədiblərin əsərlərinə istinad etmiş, orada inikas olunmuş ailə məsələlərini sistemli şəkildə və təfərrüatı ilə təhlil etmişdir. Bu baxımdan onun min ailə xoşbəxtliyinin ailənin və hər kəsin öz əlində olması fikri olduqca maraqlı və prinsipial səciyyə daşıyır.

Gənc ailə və onun nigah münasibətləri fəlsəfi istiqamətdə də tədqiq edilmişdir. Prof. S.Xəlilov ailə dayanıqlığının fəlsəfi cəhətlərini belə izah edir: «Ailəni dayanıqlı edən qadın və kişi arasında eyniyyət yox, fərqdır. Məhəbbət özü də bu fərqi sayəsində mümkün olur. Təsədüfi deyildir ki, Jan Pol Sartr məhəbbəti həm də konfliktin bir forması kimi nəzərdən keçirir» [11, s.48].. Problemin fəlsəfi mexanizminə nəzər saldıqda aydın olur ki, əslində gəncələrdə ailə-nigah münasibətlərinin təşəkkülü yalnız psixoloji amillərlə şərtlənmir. O sistem dayanıqlı olur ki, onun elementləri (gənclər) bir-birini təkrar etmir, əksinə tamamlayır. Prof. S.Xəlilov yazır ki, «Hər bir varlıq daha dayanıqlı vəziyyətə keçməyə, özünün bütövlük, kamillik həddinə çatmağa cəhd göstərir. Biz bu universal meylə, şərti olaraq ta-

mamlanma məhəbbəti deyəcəyik [11, s. 55].

Doğrudan da bir-birini tamamlama, bütövləşmə ailədaxili münasibətlərdə harmoniyanı yaratmağa, onun elementlərinin üst-üstə düşməsinə imkan verir. Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətləri virtual münasibətlər və məkan daxilində baş verərsə, bu o deməkdir ki, həmin insanlar bir-birini tanımır, bir-birinin müxtəlif cəhətlərinə bələd deyillər. Bu isə uzun sürən münasibətlər şəbəkəsi, sabit məhəbbət əsasında yaranmış ailə mühiti yarada bilmir.

Gənc ailələrdə ailə-nigah münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində etnomədəni amillər də mühüm yer tutur. Demək olar ki, bu amillər əksər hallarda aparıcı mövqeyə malik olur. Burada əsas aparıcı cəhət adət-ənənələrdir. Hər bir xalqın adət-ənənəsi tarixən təşəkkül edən nəsildən-nəsilə verilən fəaliyyət və davranış forması və onlara uyğun olan qayda, təsəvvür və mənəvi sərvətlərdir. Ailə-nigah münasibətlərinə xalqımızın qədim əcdadları olan oğuzlardan evlənmə adət-ənənələrini həmin cəhətlə bağlı olan müasir adət-ənənələrimizlə müqayisə etdikdə, söylənmiş mülahizənin əsas psixoloji mahiyyəti aydın nəzərə çarpır.

Professor Ə.S.Bayramov yazır ki, adət-ənənəyə riayət edilməsi etnos

və ya xalq içərisində yazılmamış qanun şəklini alır [3, s.176]. Bir ümumi cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, gənc ailənin monolitliyini saxlamaq, onu iqtisadi sarsıntılardan qorumaq üçün qıza «cehiz» verilir. Bəzi hallarda qıza cehiz verilməyəndə bu onun ailə münasibətlərinə təsir göstərir. Lakin bu faktın özü də

nisbidir və regional xarakter daşıyır. Deməli, gənclərdə ailə-nigah münasibətləri etnik, mədəni amillər kontekstində də özünəməxsus çalarlara malik olur. Amma həmin amillərin çəkisi, nigahın monolitliyinə təsiri sistemli, fərqləndirici fonda tədqiq olunmamışdır. Hesab edirik ki, bu amillər tədqiq olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, 2003, 365s.
3. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2001, s.176].
4. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. Bakı, Maarif, 1991, 212 s.
5. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: 1988, 192 s.
6. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyə məsələləri. Bakı: 1986, 236 s.
7. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedagogika. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
8. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: 2005, 416 s.
9. Talıbov Y., Talıbov E., Priverdiyeva E., Cabbarov B. Məktəblilərin milli mentalitet əsasında tərbiyə edilməsi. Bakı, 2004, 174 s
10. Mirzəyev İ. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı: Adiloğlu, 2005, 312 s.
11. Xəlilov S.S. Məhəbbət və intellekt. Bakı: Nurlan 2006, 176 s.
12. Аллахвердиева И.Р. Об уровнях совместимости в молодых семьях / Тезисы докладов IV Всесоюзной школы –семинара молодых психологов. М.: 1987, с.6-7.
13. Психотерапия семейных отношений. Самара: 2004, 70

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

В статье исследуются факторы, влияющие на формирование семейно-брачных отношений в молодых семьях, и группируются проведенные исследования в этой области. Автор, исходя из анализа проведенных исследований в разных странах, приходит к такому выводу, что на формирование семейно-брачных отношений вместе с другими факторами влияют и этнокультурные и региональные факторы. Устойчивость брака зависит от взаимопонимания и восприятия молодых пар друг друга.

THE FACTORS INFLUENCING TO THE FORMATION OF THE FAMILY-MARRIAGE RELATIONS IN THE YOUNG FAMILIES

In this article is dealt with the factors influencing to the formation of the family-marriage processes in young families, and being grouped the researches done in this point. The author proceeding from the analyses of the researches done in various countries is coming to a conclusion that to the formation of the family-marriage relations together with the other factors may also influence some ethno cultural and the regional factors too. The steadiness of a marriage is depending on the mutual understanding and perception of the young pairs of each other.

QADININ SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cəfərova K.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Müasir dövrdə qadının sosial-psixoloji adaptasiya məsələlərinin öyrənilməsi olduqca mürəkkəb və çoxtərəfli araşdırma tələb edən problemdir. Ona görə ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə qadının sosial adaptasiyasına müxtəlif amillər təsir göstərir və həmin amillərin təsir dərəcəsinin aydınlaşdırılması yalnız qadının fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin xarakterindən asılı olmayıb, həm də müxtəlif tip ailə münasibətlərinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı qadının sosial adaptasiyası prosesinin sosial-psixoloji mexanizmlərinin öyrənilməsi üçün həm də adaptasiyanın sosial-psixoloji adaptasiyadan fərqli cəhətlərini dəqiqləşdirmək lazımdır.

Psixoloji mənbələrdə adaptasiya prosesi həssaslığın artıb azalması kimi diqqətə çatdırılır və psixofizioloji proses kimi təqdim edilir. Görəsən adaptasiyadan fərqli olaraq sosial adaptasiya özündə hansı cəhətləri əks etdirir? Sosial adaptasiya adaptasiyadan fərqli olaraq bir sıra məqamları özündə ehtiva edir: 1) fərdin sosial mühitə fəal və ardıcıl uyğunlaşması; 2) fəal və ardıcıl uyğunlaşmasının nəticəsi.

Fəal və ardıcıl uyğunlaşma elementinin əlaqə və münasibətləri davranışının xarakterini müəyyənləşdirir, eləcə də fərdi dəyərlər sisteminə, məqsədlərdən və ona nail olmaq imkanlarından asılı olur.

Adaptasiyanın fasiləsiz xarakter daşmasına baxmayaraq onun fərdin fəaliyyətin də təzahürlərinin dəyişməsinə cəmiyyətin sosial əhatəsi ilə əlaqələndirirlər. Bir sıra tədqiqatçılar (6,7) xüsusi olaraq sosial adaptasiyanın tiplərini müəyyən edirlər. Həmin tiplər aşağıdakı yönümdə özünü göstərir: a) sosial mühitlə fəal təsirdə olan və onu dəyişməyə çalışan tip; b) qrup və sərvət dəyərlərini konformist şəkildə qəbul edən tip.

Sosial adaptasiya prosesi özü-özlüyündə sadə proses olmayıb, müxtəlif sosial aspektləri özündə əks etdirir. Xüsusən də sosial rolların fərd tərəfdən qəbul edilməsi sosial adaptasiyanın göstəricilərindən biridir. Bu mexanizmi açmaq üçün şəxsiyyətin xüsusən də qadının sosializasiyası prosesinə diqqət yetirilməlidir. Deməli, sosial adaptasiyanın psixoloji mexanizmini açmaq və onun hərtərəfli tədqiqi üçün bu elementlər tədqiq olunmalıdır.

Qadının da kişi kimi formalaşmasında, şəxsiyyətə çevrilməsində, sosial-psixoloji adaptasiyasında ciddi psixoloji fərqlər müəyyən edilmədiyindən və ümumi konseptual yanaşma olduğunu nəzərə alıb, sosial-psixoloji adaptasiyanın tədqiqi istiqamətlərini müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdırıla bilər. Burada əsas meyar sosial-psixoloji adaptasiyanın mexanizminin açılmasında müxtəlif komponentlərin əsas götürülməsidir. Məhz bu cəhətdən yanaşdıqda iki əsas istiqaməti fərqləndirə bilərik:

1) Psixoloji yönümdə aparılmış tədqiqatlar.

2) Sosial-psixoloji yönümdə aparılmış tədqiqatlar.

Təsvir etdiyimiz ardıcılıq əsasında ilk növbədə psixoloji yönümdə aparılmış tədqiqatlara nəzər yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Şübhəsiz, bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar şəxsiyyətin təşəkkül və formalaşması ilə bağlı tarixi mübahisə fonunda təhlil edilmişdir. Nəzərə çatdırmaq istədik ki, bu yanaşma kontekstində əsasən genetik yanaşma əsas götürülür.

Geniş mənada sosial-psixoloji adaptasiya ilə bağlı aparılmış psixoloji tədqiqatları müəyyən çərçivədə təsnif etmək çətindir. Çünki burada həm ümumi yanaşma tərzləri, həm də fərdi yanaşmalar olduqca çoxdur.

Sosial-psixoloji adaptasiya probleminin öyrənilməsinin əsası bihevio-

rizmdə qoyulmuşdur. Bu nəzəriyyədə əsas prinsip sınaq və səhvlər vasitəsilə öyrənmə və uyğunlaşmadır. Bunun əsası E.Torndayk tərəfindən qoyulmuşdur. Torndayka görə, hər hansı hərəkət arzuolunan nəticəyə gətirib çıxarırsa, onun təkrarlanma ehtimalı artır, əksinə, isə azalır (6, s.309). Bu faktı belə başa düşmək olar ki, hər hansı bilik vermədən və sistemli təsirdən istifadə etmədən qadın və ya kişinin adaptasiyasını təmin etmək olar. Ancaq fikrimizə, “təsadüfilik” heç də həmişə lazımi nəticəni verə bilməz. Yəni, fərd etdiyi hərəkətin doğruluğunu və yanlışlığını heç dərk etmək iqtidarında olmaz.

Torndaykın nəzəriyyəsi həmin məktəbin nümayəndələrindən biri olan Skinner tərəfindən müəyyən korreklərə məruz qalmışdır. Onun fikrincə, hər hansı davranış tərzini heç də həmişə təsadüfilik əsasında yaranmır. Hər hansı bir stimulun dəfələrlə möhkəmləndirilməsi yerinə yetirilən davranış aktının məqsədamüvafiqliyini, uyğunlaşmanı təmin edə bilər (6,s.303). Skinnerin mövqeyinə görə, uşağa ilk sözün öyrədilməsinin psixoloji mexanizmini müxtəlif cür izah etmək olar. Uşağın “ana” sözünü ana kimi tələffüzü valideynlərdə müsbət reaksiya doğurur və uşağın ananın adını söyləməsinə çox böyük sevincə qarşılayırlar. Yəni, rəğbətəndirmə möhkəmləndirməyə səbəb

olur. Aparılmış tədqiqatlar (1,2,3, 5,7) göstərir ki, belə olan halda valideyn tərəfindən “seçici mükafatlandırma” uşaqlarda düzgün olmayan reaksiyanın yaranmasına şərait yaradır. Uşaq elə davranış tərzlərini yadında saxlayır ki, bu onda sosial möhkəmləndirməni təmin edəcək reaksiya olmur, əksinə onun gözlədiyi nəticəyə yaxın olanı yadda saxlayır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, uşağın adaptasiyasında yalnız tərbiyə təməl rolu oynamır, burada həm də valideynlər arasındakı münasibətlər, eləcə də sosial həyatın müxtəlif aspektləri mühüm rol oynayır. Hər hansı bir halda sosial-psixoloji adaptasiyanı təmin etmək üçün elə cəhətlər əsas götürülməlidir ki, bu fərdin və ya ictimaiyyətin arzu etdiyi davranışın gerçəkləşməsi ehtimalını artırsın.

Bir mühüm cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bihevioristlərin bu ideyaları sonrakı dövrlərdə inkişaf etdirilmiş və psixologiyada vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Doğrudan da sosial-psixoloji adaptasiyanın hansı istiqamətdə getməsi, qadının özünü gerçəkləşdirməsi bu və ya digər səviyyədə həm tərbiyə sistemindən, həm də valideynlərin münasibətindən çox asılıdır. Təbii ki, uzun illər Azərbaycan qadınının sosial-psixoloji adaptasiyasında yaranmış problemlərə məhz tərbiyə

sistemi və qadın davranışının sıxışdırılmasına yönəlmiş “konformist” mühitin mövcudluğu səbəb olmuşdur. Hər bir halda bihevioristlərin bu fikirləri həmin mexanizmi müəyyən mənada açmağa kömək edir.

Qadın problemi, qadın psixologiyası psixoanalizdə də özünəməxsus şəkildə təhlil olunur. Z.Freydin fikirlərinə görə, qadının sosial-psixoloji adaptasiyasını çətinləşdirən amil qorxu hissidir. Onun fikrincə, bu hər cür qorxu deyil, məhəbbətin itirilməsi qorxusudur ki, bu da son nəticədə öz mövcudluğuna görə, mazoxizmə - özünü qurban verməyə gətirib çıxarır. Mazoxizmə meyillilik başqalarından emosional asılılığa gətirib çıxarır ki, bu da əksər hallarda həyəcanla müşahidə olunur. Freydin fikrincə, bu cür tendensiya anadangəlmədir və bioloji amillərlə şərtlənmişdir.

Freydin bu müddəaları onun ardıcılardan olan K.Xorni tərəfindən başqa şəkildə izah və təhlil edilməyə cəhd göstərilmişdir. K.Xorni yazır: “Bizim fikrimizcə, bioloji amillər deyil, məhz mədəni amillər qadınların məhəbbətini yüksək qiymətləndirilməsinə və onu itirmək qorxusunun yaranmasına şərait yaradır” (10, s.224). Burada K.Xorninin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Çünki, qadınlar illərlə ciddi siyasi və iqtisadi vəzifələrdən kənarlaşdırılmış vəziyyətdə fəaliyyət göstərmiş və onların

həyatı emosional səviyyədə ailə ilə məhdudlaşdırılmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, onlarda məsuliyyət hissi inkişaf etməmiş və onlar işləməmişlər. Onların iş dairəsi ailə çərçivəsindən kənara çıxmamış, şəxsi işgüzar münasibətlərdə təzahür etmiş və emosionallığa əsaslanmışdır. Başqa bir tərəfdən isə bu situasiyada məhəbbət və nifrət qadın idealına çevrilmişdir.

Qadının əsas xoşbəxtliyi ərinə və uşaqlarına münasibətdə formalaşmış və məhəbbət real, gerçək dəyəərə çevrilmişdir. Belə olan halda emosional sferadan kənarda mövcud olan hər hansı məşğuliyyət nəinki əsas sayılmış, hətta qadınların özünün şüurunda “ikinci dərəcəlilik” qavrama kontinumu əmələ gəlmişdir. Onlara uyğun olmayan məşğuliyyətlər qadının özü üçün axırıncı dərəcəli məşğuliyyət kimi qavranılmışdır.

Qadın psixologiyasını dərinləndirən tədqiq etməyə cəhd göstərən K.Xorni daha sonra yazır: “Şübhəsiz, bizim mədəniyyətdə əvvəlki kimi qadınların məhəbbətini qiymətləndirmək meyli və ondan daha çox gözləmək istəyi mövcuddur. Məhz bu cəhət kişilərə nisbətən qadınların onun itirməsindən də çox qorxmasını şərtləndirir (10, s.225).

Məhəbbətin, hörmətin yeganə dəyər kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olan mədəni amillər, müasir qadının bir sıra cəhətlərini demək olar ki, üzə

çıxarır. Bunlardan biri yaşa münasibətdir. Bu münasibət qocalmaq və acı nəticələr haqqında təəssüratlarından qaynaqlanır.

Məlumdur ki, qadın əsas xoşbəxtliyi – sevgidə və bilavasitə kişi vasitəsilə gerçəkləşən məhəbbətdə gördüyündən, özünün qocalmaq qorxusu və sonra da kişinin ona qarşı olan hörmətinin itirməsi ilə barışa bilmir. K.Xorniyə görə, belə təəssüratlar nəinki adaptasiyanın zəiflədir, hətta nevroitik simptomların yaranmasına gətirib çıxarır (10, s.225).

Əksər tədqiqatçıların (6,8,9,10) fikrincə, bu qorxu yaşla məhdudlaşmır. O, qadın cəlbədiciliyinin itirilməsində daha da genişlənir və qadının özünə münasibətində inamsızlıq yaradır, özünügerçəkləşdirməyə mane olur. Eləcə də bu qorxu onun psixi həyatının sağlam prinsiplərini pozur. Məhz bütün bunlar qısqanclığın, qadınlara nifrətin əsasını qoyur. Belə olan halda, qadın erotik sferadan kənarda olan keyfiyyətləri qiymətləndirmək bacarığını itirir.

Qadın yetkinlik, özünənəzarət, müstəqillik, müdriklik kimi keyfiyyətləri sanki görmür. Ümumiyyətlə, qadında narazılıq doğuran iki əsas prinsip neofreydistlərin əsas qayəsi hesab olunur. Onları onu aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

Birincisi, insan münasibətlərinin pozulduğu və məhəbbətə nail olma-

ğın çətin olduğu mədəniyyət, ikincisi bu mədəniyyətin yaratdığı natamamlıq kompleksi.

Təbii ki, qarşıya sual çıxır. Görəsən, bizim mədəniyyətdə kimlər – qadınlar yoxsa kişilər natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkirlər? Təbii ki, bu suala birmənalı cavab vermək çətinidir. Lakin bir cəhət qeyd olunmalıdır ki, kişilər kişi olduqları üçün natamamlıq hissi keçirmirlər. Qadınlar isə qeyri-şüuri olaraq müəyyən dərəcədə bu kompleksdən əziyyət çəkirlər.

Göründüyü kimi, qadında sosial-sixoloji adaptasiyanı çətinləşdirən həm bioloji, həm də mədəni amillər olduqca çoxdur. Həmin amillərin təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi, qadının sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmini açmağa kömək etmiş olar.

Neofreydistlər xüsusən də, Q.Saliven, K.Xorni və başqaları belə qənaətdə olmuşlar ki, insanın özünə-inamı bir sıra keyfiyyətlərdən, cəsarətlikdən, müstəqillikdən, situasiyanı idarə etmək bacarığından və s. asılıdır.

İlk dövrlər üçün ev təsərrüfatı ilə qadınların məşgulluğunda vacib və məsuliyyətli iş uşaqların tərbiyəsi, ailə qayğısına qalmaq qadının özünü qiymətləndirməsinin əsasını təşkil etmişdir. İqtisadi proseslərdə qadın özünü konstruktiv faktor kimi qavra-

yırdı və bu onun özünüqiymətləndirməsinin adekvatlığına hərtərəfli təsir göstərirdi. Lakin bu əsasın tədricən aradan çıxması (uşaqların sayının azalması, təsərrüfatın idarə olunmasında kişinin nüfuzu və s.) ilə qadın əsas fundamental və funksional təməlini itirdi və şəxsi ləyaqət hissi azalmağa başladı (10, s.226).

Təbii ki, bu dəyərin itirilməsi hər şeyin itirilməsi demək deyildi. Belə halda qadında seksual özünəinam hələ də saxlanılırdı. Lakin bu əsas qadın ləyaqətinin alçaldılmasında və onun günahkar kimi tanınmasında mühüm rol oynadı ki, bu patriarxal cəmiyyətdə qadını günahkar simaya çevirdi. Belə hallara erkən dövrlərdə xristian ədəbiyyatında rast gəlinir.

Şübhəsiz, belə mədəni amillərin təsiri altında günü bu gün də qadın özünü bir sıra məsul işlərə hazır hesab etmir ki, bu da onun özünüqiymətləndirməsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bütün bunlarla yanaşı, yəni bütün bu itkilərlə paralel qadının emosional özünəinamı qalır. Lakin bu emosional özünəinam yalnız məhəbbətlə məhdudlaşdığından, belə mövqe çox asan şəkildə emosional asılılığa gətirib çıxarır ki, bu da insan ləyaqətinin alçalmasına səbəb olur. Çünki, insanı sevməyəndə, ona hörmət etməyəndə o artıq özünü alçalmış hesab edir və bütün dərdlərin əsasını qoyur.

Psixoanalizin banisi Z.Freyd qadınlarda natamamlıq kompleksindən danışarkən, təəssüflə yazır: “Unutmaq olmaz ki, biz qadını elə təsvir edirik ki, onun mövcudluğu yalnız seksual funksiyası ilə məhdudlaşır (9). Ancaq bir cəhəti unutmamaq olmaz ki, Freydin bu nöqteyi-nəzəri əslində çox uzağa gedib çıxır. Hər bir qadın hər şeydən əvvəl insandır, anadır və cəmiyyətin formalaşmasında onun rolu böyükdür. Onun ancaq fəaliyyətin bir aspekti ilə qiymətləndirmək yanlışlıqdır.

Z.Freydin son tədqiqatları göstərir ki, o bioloji amil konsepsiyasından uzaqlaşmış, mədəni amilləri artıq diqqət mərkəzinə gətirir. O yazır: “Bütün bunlarla yanaşı, biz qadınları passivliyə məcbur edən əsaslı amilləri də qiymətləndirməliyik. Ancaq bu amillərin xarakteri elə də tam aydın deyil. Şübhəsiz, biz unutmamalıyıq ki, qadın və instiktiv həyat arasında mühüm əlaqə və münasibətlər vardır. Özünün aqressivliyini sıxışdırılması, qadınların cəmiyyətdən uzaq saxlanması və ya onlara yönəldilməsi, güclü mazoxist təhriklərin yaranmasına şərait yaradır ki, bu da dağıdıcı meyillərin erotik mahiyyətdə olmasını sübut edir”(9, s.135).

Söylədiyimiz məqamların psixoloji mexanizmi Freydin Edipin kompleksində çox ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır. Freydə görə seksual

tələblərin ödənilməsi məsələsində oğlanlar qızlara nisbətən əlverişli vəziyyətdə olduqlarına görə bütün qızlar oğlan olmağı arzulayırlar. Onlar adətən öz analarına və bacılarına nifrət edirlər (9, s.137). Freyd burada B. Sounun bu mülahizəsini misal gətirir və onu tamamilə doğru hesab edirdi: “Əgər gənc ingilis xanımının anasından daha çox nifrət etdiyi bir nəfər varsa, o da onun böyük bacısıdır”. Zaman keçdikcə seksual obyektlərə sahib olmaq üçün ailədə gizli cəbhələşmə başlanır: nəticədə qızlar ana və bacılarının, oğlanlar ata və qardaşlarının ölümünü arzulayırlar. Əgər ər-arvaddan biri başqasını sevməyə başlayırsa, onlar hətta birbirini öldürmək niyyətilə yaşayırlar (4,s.48). Freydə görə, qadının sosial adaptasiyasını çətinləşdirən amil həzz və izzirabın təsir “balansının” pozulmasıdır. Balansın təbii şəkildə pozulmasından əlavə biz onu şüurlu şəkildə pozmuş oluruq. Bu xarici qüvvələrin – mədəniyyətin, sosial mühitin, gerçəkliyin öz mənafeyindən irəli gəlir. İctimai tərəqqinin elə bir mərhələsi gəlir ki, həmin balansın pozulması cəmiyyətin birgəyaşayışı və onların fəaliyyəti üçün zərurətə çevrilir. Bu zərurəti dərk etmək bütün tələblərin ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında inamın aşılması ilə əlaqədardır. Qadın anlamalı olur ki, tələblərin ödənilməsi-

nin də öz meyarı və hədləri vardır. Biz heç vaxt tələblərimizi ödəyə, sözün tam mənasında xoşbəxtliyimizi təmin edə bilmərik, digər tərəfdən elə şeylər var ki, bizə zövq verir, lakin biz ondan çəkinməyə məcburuq: normalar, amillər, rituallar, ədəb-ərkan qaydaları bizə istədiyimiz hər şeyi reallaşdırmağa imkan vermir. Bütün bunlar birbaşa və ya dolay yolla qadına da aid edilə bilər. Əslində isə cəmiyyətdə həzz və ehtirasın ödənməsi baxımdan kişilərin üstün mövqeyi və qadınların sıxışdırılması, cəmiyyətin əksər üzvləri tərəfindən dəstəklənməsi qadının sosial-psixoloji adaptasiyasını çətinləşdirir.

Təbii ki, bioloji tendensiyalarda, mədəni faktorlar arasında əlaqənin qadınların psixologiyasına təsiri Freyd araşdırmamışdır və yekun rəy söylənilə bilməz. Freydin fikirlərinə tənqidi münasibət göstərən K.Xorni hesab edir ki, seksual təşkil və funksiyalardakı fərqlər psixi həyata hərtərəfli təsir göstərir. Lakin belə təsirin qeyri-konstruktiv olduğu hamı tərəfindən qəbul edilməməlidir. Burada başlıca fərq mədəni amillərdir. Belə ki, amerika qadını, alman qadınından, hər ikisi isə hindistan qadınından fərqlənir.

Tarixən funksiyaların fərqləndirilməsi qadının etnik-milli adətlərə görə fərqləndirilməsinə şərait yaradır. Təbii ki, bu fikirlərlə razılaşmamaq

olmaz. Ancaq bütün sadaladığımız qadının sosial-psixoloji adaptasiyasına təsir göstərdiyini söyləmək çətinidir. Mexanizmin hərtərəfli açılmaması etnik və kross-mədəni tədqiqatların qeyri-sistemliliyi buna söyləməyə imkan verir.

Qəti olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, spesifik mədəni şərait və qadına münasibət, qadınlarda spesifik keyfiyyətlər və qabiliyyətlər formalaşdırır ki, bu da qadının sosial-psixoloji adaptasiyasında incə məqamları araşdırmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə götürdükdə, aparılan psixoloji tədqiqatlarda bu problem sistemli araşdırılmamışdır. Aparılan tədqiqatlar əksər hallarda müasir dövrün nəticələrinə əsaslanır, tarixi planda problemə yanaşmır. Əslində problemin kökünü mədəni-tarixi inkişafda baş verən təkamüldə axtarmaq daha düzgün olardı.

Mədəni amillərdən danışarkən Qərb və Şərqdə qadına münasibəti əxlaqi fonda adekvat təhlil edən professor S.Xəlilovun fikirlərinə istinad etməmək olmur. O yazır: “Şərqdə isə əxlaqi normalardan azca da kənara çıxan amillərin üstü açıldıqda hüquqda nəzərdə tutulduğuna nisbətən daha ağır cəza verildiyindən və ictimai tənbeh də həqarətli olduğundan, insanlar özlərinin hissi və iradi zəiflik məqamındakı əməlləri gizlətmək məcbu-

riyyətinə qalır. Nəticədə pərdəarxası reallıqdan fərqli olaraq hamı zahirdə başqa cür “ağıllı görünməyə çalışır, cəmiyyət riyakarlaşır, əxlaqi baxımdan kimin kim olduğunu müəyyənləşdirmək xeyli çətin olur. Beləliklə, əxlaq məsələlərində Şərqdə də insanları riyakarlığa sövq edən ictimai tənbehin və cəzanın əmrə adekvat olmaması, tərbiyəedici yox, seyredici olmasıdır (5,s.408). Həqiqətən də müəllifin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur.

Şərq mədəniyyətində formalaşan bu stereotiplər hər şeydən əvvəl zəif cinsin nümayəndəsi olan qadınlara təsir edir və onları özünün qurbanına çevirir. Fikrini müqayisəli şəkildə davam etdirən, S.Xəlilov daha sonra yazır: Bu sadəcə əxlaqi səbətsizlik deyil, əxlaqi pozğunluğun ifrat halı, əsl cinayətdir və Qərbdə belə münasibətə hətta sadəcə “təşəbbüsə görə ciddi hüquqi cəza” nəzərdə tutulur. Bəli, bizim bəyənmədiyimiz Qərbdə vəzifəli şəxsin tabeliyində olan işçiyə başqa gözlə baxması, müəllimin öz tələbəsinə müsbət qiyməti müqabilində təmənnalı münasibət bəsləməsi halları nəinki hüquqi məsuliyyətə cəlb olunma, hətta cəmiyyətin özü belə adamları daşqalaq edir və ən başlıcası, belə şey normal insanların heç qəlbindən də keçmir; yəni, Qərb bu məsələdə hüquq və əxlaq adekvatlığına nail ola bilmişdir (5, s.468).

Şərqdə də qadın günahsız olanda, “ağlını itirən” kişidən daha çox qadın olur. Məhz bu sosial ədalətsizlik, ayrışçılıq kişilərə bu üstün vəziyyətdən sui-istifadə üçün meydan açır.

Bəs bizdə bu necədir? Hüquq öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən və hüquqi mədəniyyət aşağı olduğundan sırtıq münasibətlə üzləşən qadın nə edəcəyini bilmir: ya ürək ağrısı ilə təhqirlərə dözməli, ya iş tapmağın belə çətin olduğu bir vaxtda “üzə salıb” işdən çıxmalı, ya da bunu ərinə, qardaşına, atasına deməklə qan tökülməsinə bais olmalıdır. Qərbdə ən optimal sayılan məhkəməyə müraciət heç ağlına gəlmir. “Kişilər” də məhz qadının bu “ələcsiz” vəziyyətindən “özünü biabır etmək istəməməsindən” sui-istifadə edirlər.

Təbii ki, bu faktları nəzərə almadan onun psixoloji korreksiyasını aparmadan gender problemlərini həll etmək, qadının sosial-psixoloji adaptasiyasında əmələ gələn çətinliklərin aradan qaldırılmasına nail olmaq olmaz.

Əksər psixoloqların (1,3,5,8,9) fikrincə, qadının sosial-psixoloji adaptasiyası adekvat şəkildə həyata keçirmək üçün ilk növbədə tərbiyə sistemində ciddi dəyişikliklər etmək lazımdır. Məsələn, götürək bizim etnik-milli şəraiti. Belə bir atalar sözü var: “Qızını döyməyən, dizini dö-

yər” anlamı əslində qızın tərbiyəsində buraxılmış ciddi nöqsanlardan xəbər verir.

Qızların, qadınların aşağılıq kompleksi kimi saxlanması, onların gələcəkdə özünü gerçəkləşdirmək imkanlarını minimuma endirir. Cəmiyyət isə inkişaf edir, yeni-yeni tələbatlar yaranır. Özünü aşağı qiymətləndirən qızlar ekstremal situasiyalarda, ən azı konfliktli şəraitdə özlərini tez itirirlər, öz sözlərini deməyi bacar-

mırlar. Nəticə isə aydındır. Onların sosial-psixoloji adaptasiyası normal şəkildə həyata keçmir. Cəmiyyətin və ya ayrı-ayrı şəxslərin qurbanına çevrilirlər. Bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrdə bu problem müəyyən mənada öz həllinə yaxınlaşsa da, onun tamamilə həll olduğunu söyləmək çətindir. Ailələrlə maariflənmə işi fikrimizcə bu problemlərin müəyyən dərəcədə həllinə zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı: 2003, 365s.

2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət problemi-nə yeni baxış. Bakı: Renessans, 1998

3. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 236 s.

4. İsmayılov F.K. Ziqmund Freyd. Bakı: Gənclik, 1994, 120 s.

5. Xəlilov S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: 2005, 648 s.

6. Годфруа. Ж.. Что такое пси-

хология. В 2-х томах. Т.1. М.: Мир, 1992, 496с

7. Келвин С.Х. Линдсей Г. Теория личности, М.: 1997, 720с.

8. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности, М.: Попурри, 1997, 480 с.

9. Фрейд З. Введение в психоанализ, М.: Наука, 1989, 455 с.

10. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. СПб: Питер, 2002, 480 с.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ ЖЕНЩИН

Ряд проблем социально-психологической адаптации женщин анализируется в статье. Принимая принцип генетического подхода автор приводит бихевиористской и психо-аналитического подхода, социально-психологической адаптации женщины в центре внимания, анализирует идеи К.Скиннера, З.Фрейда и К.Хонина.

Автор приходит к такому выводу, что основные подходящие моменты трудящихся социально-психологической адаптации женщин это воспитания и конформистский подход к женщине. Автор считает, что получение образования семей и вовлечение женщин в деятельность в различных областях общественной жизни может решить эти проблемы частично.

SOME PROBLEMS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF THE WOMAN

A number of problems of the socio-psychological adaptation of the woman is analyzed in the article. Taking the principle of genetic approach the author brings behaviorist and psycho-analytical approach of socio-psychological adaptation of woman to the center of attention, analysis K.Skinner's, Z.Freyd's, K. Hornin's ideas.

Author comes to such conclusion that basic suitable times making difficult the socio-psychological adaptation of the woman is upbringing and conformist approach to woman. The author considers that getting education of families and involving of women for to activities in the different areas of the social life can solve these problems.

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN YARADICI İNKİŞAFININ INNOVASİYA MODELİ

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Əliyeva K.R.

psixol.e.d., professor

Müasir dövrdə yeni təhsil paradigamalarının təbii problemləri ilə əlaqədar şəxsiyyətin yaradıcı inkişafına tələblər artır. O, çevik, məhsuldar təfəkkürə, həyatın irəli sürdüyü mürəkkəb məsələləri həll etmək üçün inkişaf etmiş fəal qavrayış tərzinə malik olmalıdır. Ənənəvi təhsilin yeni minilliyin təhsilə və yeni şəxsiyyət tipinə verdiyi tələbləri ödəməsi yeni təlim üsul və vasitələrinin, modellərinin işlənməsini zəruri edir. Cəmiyyətdə gedən sürətli dəyişikliklər hər bir insanın həyat tərzinə, fəaliyyətinə təsir edir və nəticə etibarilə onun baş verən dəyişikliklərə adekvat cavab verməsi və uyğunlaşması üçün özünün yaradıcılıq potensialını fəallaşdırmağa sövq edir. Ona görə də təfəkkürün inkişafı məsələlərini təkcə ali təhsil məktəbləri deyil, həm də bütün psixoloji funksiyaları əhatə etməyə çalışan orta məktəblər də həll etməlidir. Bununla əlaqədar məktəblilərin intellektual fəallığının axtarış bazası olan divergent təfəkkürün inkişafı problemi aktuallıq kəsb edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin tədris-təhsil sistemində divergent təfəkkürün formalaşması zərurətini aşkara çıxaran başlıca məqam ondan ibarətdir ki, öz yaradıcılıq fəallığını gerçəkləşdirə bilən şəxs davranışının əxlaqi daxili motivlərini əsas tutur və hər şeydən əvvəl özünün şəxsi inkişafına meyil edir. Nəticədə ətraf mühitin şəxsiyyətə təsiri xeyli dərəcədə azalır ki, bu da məktəblilərin adaptasiya-dezadaptasiyası baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, təlim fəaliyyətinin səmərəliliyi bir çox hallarda təlim üsullarının qeyri-təkmil olması ilə şərtlənir. Onların kifayət qədər çevik olmaması, təlim fəaliyyətinin müxtəlif şəraitlərinə uyğunlaşdırılmaması nəticəsində çətin məsələlərin həlli yaradıcı üsullarla təmin olunmur ki, bu da uğursuz fəaliyyətə gətirib çıxarır. Belə olan halda həmin fəaliyyətin nəticəsi şagirdləri təmin etmir, onlar mənəvi tələbatları ödənilmədiyi üçün özlərindən məmnun olmurlar və nəticə etibarilə qarşıya çıxar maneələrin aradan qaldırılması mümkünsüz gö-

rünür. Bunun ardınca idrak maraqları sönür, öyrənmək arzusu itir. Ənənəvi təlim əsasən izahedici-illüstrativ tip elementləri əhatə edir. Bu zaman müəllim problemi qoyur və onun həlli yollarını da özü göstərir. Bu tip təhsil sistemində meyar komponenti müəyyənləşdirici rol oynayır, biliklərin məcmusu təhsilin sonuna hesablanır, enyi zamanda təhsil tədqiqatı, prosesual meyllər didaktik axtarışların hüdudlarından kənarda qalır. Göstərilən yanaşma nəticələri qabaqcadan incəliklərinə qədər təsəvvür olunan reproduktiv fəaliyyət əsasında təhsil proseslərini təşkil edir.

Fərdi inkişaf sistemində divergent yanaşma vasitəsilə həyata keçirilən üsul şagirdlərin problemlərin həllinə yönəlmiş axtarış fəaliyyətini təşkil edir. Məsələ ondadır ki, təlim fəaliyyətinin belə bir əsasda qurulması şagirdi kreativ məsələlərin yaratdığı problemin həllinə yönəldərək onun yaradıcı potensialını səfərbər edir. Bu zaman qarşıda dayanan problemi həll etmək üçün şagird müstəqil fərziyyə irəli sürməlidir. Fərziyyə özlüyündə fikri axtarış vasitəsi, problemin həlli yolu, mühakimə və əqli nəticələrin üzvi birliyidir. Ona görə də şəxsiyyət-inkişaf sistemində fəal təlim üsullarının tətbiqi şəxsiyyətin müstəqil fikir irəli sürməsinə, onu əsaslandırmaq və sübut etmək bacarığına söykənir.

Qeyd etməliyik ki, axtarış fəaliyyəti şagirdin fəallığını, onun intellektual potensialının aktuallaşmasını və nəticə etibarilə problem şəraiti daha yaxşı görmək imkanını artırır. Bu isə öz növbəsində ənənəvi təhsil sistemi ilə şəxsiyyət yönümlü təhsilin başlıca fərqli cəhətlərini ortaya qoyur. Belə ki, yeni şəxsiyyət-inkişaf sistemində təlim elə təşkil edilir ki, biliklər əsasən yaradıcı səviyyədə mənimsənilir və burada reproduktiv mənimsəmə çox kiçik bir yer tutur. Amma ənənəvi təhsildə biliyin mənimsənilməsi minimum yaradıcılıq elementləri olmaqla, əsasən reproduktiv səviyyədə aparılır. Beləliklə də, yaradıcılıq fəallığının təzahürü şagird tərəfindən verilmiş hərəkət proqramına əlavə yeni elementləri daxil etmək, yeni məzmun yaratmaq qabiliyyəti kimi başa düşülə bilər. Danılmaz faktdır ki, əsasında intellektual fəallıq dayanan şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin müxtəlif növləri (kooperativ, prosesual münaqişə) problem şərait doğurur və məsələnin müstəqil həllini təmin edir. Bu isə fərdi inkişaf sistemində fəal təhsil üsullarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. İlkin olaraq bu fəallıq ətraf mühitə münasibətdə öz qabiliyyətini reallaşdırmaq tələbatından irəli gəlir və insanın hərtərəfli inkişafına yardım göstərir (K.Rocers).

İnnovasiya sistemində yaradıcı yanaşma üsulunun bəzi xüsusiyyət-

ləri nəzərə alınmalıdır. Problem təlim üsulu inkişafetdirici təlimin bir tipidir və burada şagirdin sərbəst axtarış fəaliyyəti onun əsasını təşkil edir. Problem təlim ənənəvi tədris sistemindən fərqli olaraq qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin mürəkkəb növlərini ehtiva edir. Burada şagirdlərin öz fəaliyyətini idarə etməsi əsas rol oynayır.

Təlim prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin mühüm cəhətlərindən biri də tədrisin necə aparılmasıdır. Şübhəsiz ki, şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını aktuallaşdırmaq və gerçəkləşdirmək üçün problem tədris böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problem tədris müəllimin elə bir fəaliyyətidir ki, bu zaman o, tədris materiallarının şagirdlərə çatdırılmasının yol və vasitələrini çevik surətdə dəyişdirmək üçün problem təlim şəraitləri yaradır. Yaradılmış problem şəraitdə əsas məsələ şagirdin fəallığının və özünüidarəetməsinin təmin edilməsidir. Tədrisin keyfiyyəti burada problem şəraitin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Qeyd edilən metodda yaradılmış problem şəraitin səviyyəsi iki səciyyəvi xüsusiyyətlə müəyyənləşir. Birincisi, sual, problem məsələ və tapşırıqların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq mürəkkəbliyindən. İkincisi, məsələnin dörd müstəqil tipinin nisbətindən: 1) reproduktiv, 2) reproduktiv-axta-

rış, 3) idraki-praktik, 4) yaradıcı. Tədrisin bu istiqamətdə təşkili şagirdlərin müstəqil idrak fəallığını, problemin səviyyəsini, sualların, problemli məsələ və tapşırıqların mürəkkəbliyinin səciyyəvi cəhətlərinin eyni tipli olmasını müəyyənləşdirir. Burada onların kəmiyyəti və keyfiyyəti, həmçinin reproduktiv, idraki-təcrübi, reproduktiv axtarış və yaradıcı tapşırıqların (məsələlərin) dörd sərbəst tipinin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınır.

Problem təlim zamanı əqli axtarış mənimsənilən bilklərin və yeni məntiqi əlaqələrin dərk olunması həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Problemli təlim fərd-inkişaf sisteminə aşağıdakı tərkibdə səmərəli olur: sistemli tədqiqat; kommunikativ-diaologiya, diskussiya, oyun.

Yaradıcı axtarışa söykənən problemli təlim modeli mahiyyətə şagirdlərin əqli və fərdi-emosional baxımdan refleksiv fəaliyyətindən ibarətdir. Təhsilin prosessual planından keçidi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: xüsusi axtarış proseduralarının tədrisi; refleksiv qavrayış mədəniyyətinin formalaşdırılması, mənimsəmə proseslərinin xüsusi tədrisi; divergent konstruktiv üsulun yeni qaydalarının tətbiqi; diskussiya mədəniyyətinin formalaşdırılması; oyun-tədris fəaliyyətinin fərdi-emosional tərəfinin xüsusi işlənməsi

(onun aparıcı komponentləri ilə birlikdə); təqlid və aparıcı modelləşmə daxil olmaqla tədrisin gedişinin intellektual refleksiyası.

Divergent konstruktiv üsul üç əsas mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ: reflektiv müşahidə-intellektual təcrübə refleksiyası, müxtəlif nöqteyi-nəzərdən və yanaşmadan onun interpretasiyası. İkinci mərhələ: yaradıcı təcrübəyə müraciət etmək. Bu mərhələdə pedaqoq baş verənləri təhlil etmədən, onları daha obyektiv müəyyənənləşdirməkdə şagirdlərə kömək edir. Bu mərhələ konkret təcrübəyə, şəxsi aşılamaq qabiliyyətinə əsaslanır. Üçüncü mərhələ: həyat təcrübəsinin bir qisminə yaşanan hisslərə müraciət və onun ümumi mənzərəsi. Bu zaman təhsilin və ya interpretasiyanın köməyi ilə yeni orijinal ideyaları obyektiv müəyyənənləşdirmək imkanları yaranır. Bu cür psixoloji təsir sayəsində ən başlıca məsələ yerinə yetirilir: yəni yeniliklərin köməyi, problem vəziyyətlərin həlli yolu ilə fənnə maraq hissi formalaşır, emosional sahəyə təsir imkanı yaranır: mən bacarıram, mən yaradıram. «Tapıntı» üsulundan istifadə etməklə daxil axtarış meyillərinin formalaşması baş verir. Məhz bu tədris ti-pində yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması üzə çıxır: problemi təkbəşinə (sərbəst) tədqiq etmək lazımdır, məsələnin həllində özünü qeyri-standart

(ənənəvi olmayan) variantlarını təklif etmək. Bunun üçün şagird problemi müxtəlif tərəflərdən görməyə imkan verən yeni-yeni faktlara əsaslanır.

Formalaşdırıcı eksperimentdə kreativ məsələlər həm mürəkkəbliyə doğru artan səviyyədə, həm də yeni varissasiyalarda və qarşılıqlı məntiqi əlaqələrdə qoyulur. Belə olan halda kreativ məsələnin doğurduğu suala bir neçə cavab vermək imkanı yaranır. Digər tərəfdən, praktik iş, məsələnin sərbəst qoyuluşu və həlli intellektual-axtarış fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə geniş imkanlar açır. İdrak fəallığının artırılması yaradıcı fəaliyyəti gücləndirir. Şəxsiyyət fəal subyektə çevrilərək öz potensialını aktuallaşdırır, hər həll edilən məsələ aktuallaşan potensialın gerçəkləşməsinə və nəticədə yaradıcılıq motivasiyasının möhkəmlənməsinə səbəb olur. Divergent-tədqiqat axtarış üsulu tədris prosesinin öz axarı ilə davam etməsinə şərait yaradır. Hipotezlərin müxtəlif variantlarının müzakirəsinə aludəçilik ümumi axından sərbəst şəkildə (təkbəşinə) seçilmiş yeni informasiya vahidlərinin mənimlənməsinə, şagirdlər arasında sosial əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Yuxarıda göstərilənlərə uyğun olaraq, divergent-konstruktiv üsul vasitəsi və fərdi inkişaf sistemində tədqiqat üsullarından istifadə edə-

kən müxtəlif konstruktiv vərdişlərin inkişafı üçün təhsildə aşağıdakı qaydaların müəyyənləşdirilməsi məqsəddəyğundur:

- Problemi formalaşdırmaq bacarığı - problemin qoyuluşunun verballizasiyası. Məsələnin şərtlərinin yenidən formalaşdırılması, yenidən təşkili üsulları. Refleksiv müşahidədən konstruktiv müşahidəyə keçid.

-İntellektual fəaliyyət bloklarının ayrılması (qərarın axtarışına və hipotezlərin irəli sürülməsinə səbəb olan çatışmayan faktların izah olunması).

-Emosional-refleksiv fəaliyyətin mövcudluğu, «Mən» konsepsiyasının formalaşması və möhkəmlənməsi üçün müsbət emotiv fonun toplanması.

Müvafiq təsir vasitələrinin köməyi ilə şagirdlərdə nəzarət hissi artırılır, divergent təfəkkürün əsas göstəriciləri inkişaf edir ki, bu da onlarda kreativ qabiliyyətlərin yaranmasını təmin edir.

Şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının aşkar edilməsi pedaqoji fəaliyyətin əsas məqsədidir. Lakin bu potensialın aşkarlanması ilkin olaraq müəllim tərəfindən həyata keçirilsə, sonradan bu prosesə elə xarakter verilməlidir ki, subyekt özü öz yaradıcılıq potensialını «görə bilsin», onu dərk etsin və geniş imkanlara

malik olduğuna inansın. Bu, şəxsin bugünkü vəziyyətinə aid olduğu üçün sonrakı inkişafın bünövrəsini təşkil edir. İnkişafın həmin mərhələsində müəllim ən yaxşı köməkçi olmalıdır. Sonrakı inkişaf mərhələsi üçün zəruri olan şərt subyektin öz yaradıcılıq potensialını gerçəkləşdirə biləcək real şəraitin olmasıdır. Aşkar edilmiş, dərk edilmiş potensial gerçəkləşdirilə bilmirsə, onda insanın ümidləri, özünə olan inamı qırılır, özünügerçəkləşdirmə baş tutmadığı üçün fərd bir şəxsiyyət kimi yeni inkişaf mərhələsinə keçə bilmir, özünün gerçəksizliyi haqqında düşüncələrə dalaraq depressiya vəziyyətinə düşür. Fərdin düşdüyü vəziyyət onun şəxsiyyətinin deqradasiyasına səbəb ola bilər.

Cəmiyyət yalnız yüksək hazırlıqlı yaradıcı mütəxəssislərin sifarişçisi olmalı deyil, həm də həmin mütəxəssislərin harada və necə fayda verə biləcəyinin qayğısına qalmalıdır. Çünki qurub-yaratmaq eşqilə həyata atılan yaradıcı insanlar bir çox hallarda cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir. Bu baxımdan artıq mövcud olan qaydaların «rahatlığını» poza biləcək hər cür yeniliyə qarşı kollektiv müqavimət göstərildiyi üçün yaradıcı insanlara «milli sərvət» kimi yanaşılmalı və diqqət göstərilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində özünüdərkətmənin rolu. Psixologiya jurnalı, №1, 2007.
2. Əliyev B.H. Yeni tip müəllim hazırlığına dair // Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 84 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans. 2007.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Şagird şəxsiyyətinin özünügerçəkləşdirməsində müəllim hazırlığının rolu.
4. Алиева К.Р. Некоторые вопросы развития творческого потенциала личности в системе образования / Psixologiya jurnalı, 2007, №2, səh.3-18.
5. Алиева К.Р. Психологические проблемы формирования творческой личности. Баку, 2007, 176 с.
6. Əliyeva K.R. Təhsilin məzmununa yanaşmaya dair / Psixologiya jurnalı, 2007, №2, səh.195-202.
7. Alieva K.R. The problem recognizing and evolution of creative personality // Interdependence of National Assessment Systems and Education Standards. International Association for Educational assessment 33rd Annual Conference, 16-21 September 2007, Baku, p.131.
8. Практический интеллект. / под. Ред. Р.Дж. Стернберга. – СПб.: Питер, 2002, - 272 с.
9. Роджерс К. Творчество как усиление себя / К.Роджерс// Вопросы психологии. – 1990. - №2. – с.41-47.

ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ

В статье рассматривается инновационная модель творческого развития личности учащегося. Указывается, что выявление возможностей формирования дивергентного мышления у учащихся может осуществляться посредством креативных качеств, направляющих их творческую активность, поиска путей решения проблемы, репродуктивной деятельности. Авторы пришли к такому выводу, что в процессе обучения с помощью соответствующих средств воздействия (создавая творческие учебные мотивы) необходимо прививать учащимся чувство контроля, развивать у них основные показатели дивергентного мышления.

THE MODEL OF INNOVATION OF CREATIVE DEVELOPMENT OF PUPIL'S PERSONALITY

In the article, the model of innovation of creative development of pupil's personality is analysed. Much attention is paid to make clear of necessity of formation of divergent conscious in pupils, the creative qualities which can orient their creative activity, may be realized through reproductive activity of orientation for the solution of problems. The author comes to conclusion, that pupils must be taught the sense of controlling and the main indicators of divergent conscious must be developed in pupils with the help of certain ways of influence as well. When these conditions are fulfilled, the creation of creative are supplied as well.

İSTEDADLI UŞAQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ İSTIQAMƏTİNDƏ TƏDQIQAT NƏTİCƏLƏRİNƏ DAIR

Əliyev B.H.

AMEA-nın müx. üzvü, prof.

Bəylərov E.B.

TPİ-nin şöbə müdiri, dos.

Müasir dövrdə istedad və yaradıcılıq potensialı hər bir cəmiyyətin milli sərvəti, onun gələcək inkişafını şərtləndirən strateji potensialıdır. Qloballaşan dünyada bu potensialın aşkarlanması, dəstəklənməsi, inkişaf etdirilməsi və səmərəli şəkildə cəmiyyətin xeyrinə gerçəkləşdirilməsi hər bir dövlətin milli problemidir. Bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təhsil siyasətində bu aspekt aparıcı bir istiqamət kimi müəyyənləşdirilmiş və yalnız təhsil qurumlarının deyil, birbaşa ölkə rəhbərlərinin nəzarətindədir. İstedadlılarla bağlı işlərin elmi əsaslarla təşkili məqsədi ilə xüsusi institutlar, laboratoriyalar, eksperimental meydançalar təşkil edilir və tədqiqatlar aparılır. Bu sahədə praktiki işlərin səmərəliliyinin artırılması üçün isə xüsusi fondlar, birliklər, mərkəzlər fəaliyyət göstərir, beynəlxalq səviyyələrdə əməkdaşlıq aparılır. Bir sözlə, istedad problemi daima dövlətlərin və cəmiyyətlərin diqqət mərkəzində saxlanılır.

Bu cəhətdən ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş “Xüsusi istedadlı malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)” mühüm bir addım olmuş və onun icrası ilə bağlı Təhsil Nazirliyi və digər dövlət qurumları tərəfindən zəruri başlanğıcların təməli qoyulmuşdur.

Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı Təhsil Nazirliyi tərəfindən görülmə işlər nəticəsində istedadlı uşaqlar üçün təhsil şəbəkəsi genişləndirilmiş, istedadlılarla aparılan işlərin forma və məzmunu dəyişdirilmiş, istedadlılar bankı yaradılmışdır. İstedadlılarla işin təşkili istiqamətində tədqiqatlar aparılmış, önəmli nəticələr əldə edilmişdir. Eksperimental məktəblərdə apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, istedadlı uşaqlarla bağlı siyahıların tərtib olunmasında müəyyən qüsurlara yol verilmişdir. Aydınlaşdırdıq ki, yerlərdə “istedadlı uşaq” dedikdə, əsasən, müxtəlif fənlər üzrə yüksək qiymət alan şagirdlər nəzərdə tutu-

lur. İstedadlı hesab edilən uşaqların inkişaf səviyyəsi əsasən məktəbin, sinfin ümumi səviyyəsi ilə ölçülür. Bu işdə psixoloqların, zəruri informasiya verə bilən digər mənbələrin fikirləri nəzərə alınmır. Apardığımız məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində bu səhv yanaşma aradan qaldırılmışdır. Təklif edilmişdir ki, Təhsil Nazirliyinin istedad bankına göndərilən istedadlı şagirdlərin siyahısı pedaqoji şura, məktəb psixoloqu və ya təşkil edilmiş müəyyən bir mütəxəssislər qrupu (müəllim, şagird və valideynlərin də iştirakı ilə) ilə razılaşdırılsın. Hesab edirik ki, bu işin sistemli və elmi əsaslarla təşkili üçün xüsusi və vahid test batareyaları tərtib edilməli və tətbiq edilmək üçün məktəb psixoloqlarına və ya məktəb rəhbərliyinə göndəriləməlidir. Şagird adlarının bu siyahılara daxil edilməsində obyektivlik və şəffaflıq təmin edilməlidir.

Bundan başqa, yerlərdə müəllim, psixoloq və məktəb rəhbərlərinin iştirakı ilə müşavirə-seminarlar keçirilmiş istedadlılarla işin təşkilinə dair fikir mübadiləsi aparılmış və dünya təcrübəsindən bizim təhsil məkanı üçün uyğun olan maraqlı nümunələr təhlil edilmişdir.

İstedadlı uşaqların aşkarlanması, diaqnostikası, onların təhsilinin təşkil edilməsi və istedadlarının inkişaf məsələləri olduqca aktualdır. İste-

dadlı uşaqların ətraf aləmlə münasibətlərinin düzgün təşkili onlara öz potensiallarını daha dolğun reallaşdırmaq imkanı verir. Bu məsələ yeniyetməlik çağı üçün daha aktualdır. Çünki məhz bu dövrdə uşaqlarda özünüdərk, mənəvi inanclar, dəyərlər, dünyagörüşü və maraqlar formalaşır. Uşaq istedadının tədqiqi üçün Gilford və Torrensin yaradıcı təfəkkürün psixodiagnostikası testindən və tədqiqat üçün hazırladığımız digər test nümunələri uğurla tətbiq olunmuş və etibarlı nəticələr əldə edilmişdir. İstedadlı uşaqların fərdi keyfiyyətlərinin və emosional durumlarının müəyyənləşdirilməsi üçün Nüttenin “Tamamlanmamış cümlələr” metodundan və psixo-həndəsi testlərdən və s. metodikalardan istifadə edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, uşaqların yaradıcı təfəkkürünün Tunik testi ilə tədqiqindən alınan nəticələr, onların psixo-həndəsi test vasitəsilə müəyyənləşdirilmiş tipləri ilə yüksək korrelyasiya göstəricisinə malikdir. Tədqiqatla aşkarlanmışdır ki, bir qayda olaraq, psixo-həndəsi testdə əsas forma kimi ziqzaqı (yaradıcılıq simvolunu) seçən uşaqlar Tunik testində də yüksək nəticələr göstərmişlər.

Uşaqlara peşə yönümü məsələlərində düzgün tövsiyələr verilməsi üçün onların intellekt strukturlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi çox

əhəmiyyətliyə. Bu sahədə R.Amt-xauerin intellekt strukturu testinin modifikasiya etdiyimiz variantlarının yüksək istedadla malik uşaqların intellekt strukturunun və onların inkişaf səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi üçün etibarlı vasitə olduğı müəyyənəşdirilmişdir.

Tədqiqat zamanı istedadlı uşaqların idraki fəallıq proseslərinin öyrənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilən reqlamentləşdirilməmiş fəaliyyətin spontan şərhı metodu tətbiq edilmiş və əldə olunan məlumatlar bu uşaqların çox geniş maraq dairələrinin olduğunu göstərmişdir. İU-ların həyəcanlılıq səviyyəsinin tədqiqi göstərir ki, qeyri-adi kreativ təkəkkürlü şagirdlərdə həyəcanlılıq daha yüksəkdir və bu bir çox şagirdlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və təlim fəaliyyətində xüsusilə aydın təzahür edir. Bu, onların yaşdıları ilə münasibətlərindəki problemlərdə və təhsil uğursuzluqlarında da ifadə olunur. Bu halların aradan qaldırılması, müvafiq korreksiya işlərinin təkili üçün psixoloq, müəllim və valideynlərə zəruri tövsiyələr hazırlanmış, bu məqsədlə müvafiq treninqlərin mütəmadi keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Tədqiqatda İU-ların yaradıcılıq potensialı, xüsusi qabiliyyətləri, ümumi intellekt səviyyələri, intellekt strukturunun formalaşma xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, istedadın aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilərək gerçəkləşdirilməsinin mühüm cəhətləri araşdırılmışdır. Bundan başqa tədqiqatda yüksək yaradıcılıq potensialına malik uşaqların təliminin təkili üçün zəruri olan mühit amilləri də müəyyənəşdirilmiş və eksperimentlə təsdiqlənmişdir. İlk dəfə olaraq bizim tədqiqatlarla müəyyənəşdirilmişdir ki, təlim prosesi İU-ların maraq, tələbat və imkanları nəzərə alınmaqla qurularsa, onların yaradıcılıq potensialı ilə akademik davamiyyəti arasında əhəmiyyətli asılılıq müşahidə edilir. Bu zaman asılılığın dərəcəsi təlim prosesinin nə dərəcədə düzgün qurulması barədə fikir yürütməyə imkan verir. İU-ların təlim prosesində maraq, inkişaf səviyyəsi və mənim-səmə üslubuna görə diferensiallaşdırma və ya fərdiləşdirmənin tətbiqinə ciddi zərurət var.

Aparılan tədqiqatda istedadlı uşaqlarla işin əsasən aşağıdakı mərhələləri ayırd edilmişdir: birinci mərhələ İU-ların aşkarlanması, intellekt strukturlarının müəyyənəşdirilməsi, şəxsi, emosional - iradi keyfiyyətlərinin, ünsiyyət qabiliyyətlərinin güclü və zəif tərəflərinin müəyyənəşdirilməsi; ikinci mərhələ onların dəstəklənməsi və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması üçün

zəruri təlim şəraitinin təmin edilməsi; üçüncü mərhələ onların yaradıcılıq potensialının cəmiyyətin xeyrinə gerçəkləşdirilməsi üçün sağlam, dəstəkləyici və yaradıcı fəaliyyət mühitinin təmin edilməsi. Bu mərhələlərin hər biri üçün müvafiq kompleks tədbirlər müəyyənləşdirilmiş və onların gerçəkləşdirilməsi üçün zəruri tövsiyələr hazırlanmışdır.

İstedadlı uşaqların həssaslığı, qeyri-konformluğu, bəzi hallarda kompromissizliyi sahəsində tədqiqatlarımız, islah müəssisələrində olanların qabiliyyət və yaradıcılıq potensiallarına dair araşdırmalarımız belə qənaətə əsas verir ki, bir çox hallarda qeyri-qanuni davranışlar bəzi sahələrdə bərqərar olmuş qeyri-qanuni və sağlam məntiqə zidd “ənənə və norma”lara, qayda-qanunlara və ya onların tətbiq proseduralarındakı uyğunsuzluqlara həssas insanların (bir çox hallarda istedadlıların) adekvat və ya qeyri-adekvat reaksiyalarından qaynaqlanır. “Zonada” olan oğlanların bəzilərində duyulan “qürur” hissi cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlərin təftişinə, ümumi ictimai mühitin sağlamlaşdırılmasına ciddi ehtiyacın olduğundan xəbər verir. Elə cinayətlər və cinayətkarlar var ki, onlar qanunlara nisbətən “zonadakılar” tərəfindən, ictimai rəyə uyğun olaraq, daha kəskinliklə rədd edilir, cəzalandırılır və ya ək-

sinə. Deməli, qəbul edilmiş qanunların və onların tətbiq qaydalarının da psixoxorraloji diaqnostikasına ehtiyac var. Mücərrəd şəkildə qəbul və tətbiq edilən qanunlarla, təşkil edilən islah mühiti ilə islah fəaliyyətinin görüntüsünü imitasiya etmək olar, əsl islahə nail olmaq olmaz.

İstedadın və istedadlı uşaqların öyrənilməsi istiqamətində uzunmüddətli, çoxsaylı və hərtərəfli tədqiqatların aparılması zərurəti bir reallıqdır. Tədqiqat nəticəsində formalaşdırılmış istedad konsepsiyasında müərkəb və çoxşəxəli təzahür olan uşaq istedadı məsələsinə kompleks halda yanaşılmışdır. Burada istedad amilinə qabiliyyətlər təzahürünün kəmiyyət göstəricisi kimi deyil, insan psixikasının sistemlilik keyfiyyəti kimi yanaşılmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, kiçik yaş dövründə istedadın təşəkkül dinamikasının xüsusiyyətləri gələcəkdə istedadlı uşaqların həm nailiyyət səviyyəsinə, həm də şəxsiyyət kimi formalaşmasına, başqa sözlə onların bütün gələcək həyatına təsir göstərir. Bu səbəbdən də qeyd edilmişdir ki, bəzi yanaşmalarda olduğu kimi, yalnız istedadı artıq təzahür etmiş uşaqlarla iş təcrübəsinə istinad edilməsi qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu istedad fenomeninə ifrat pragmatik yanaşmanın təzahürüdür. Konsepsiya-da istedadın həm potensial, həm də

gizli formalarına xüsusi diqqət yetirilmiş və bu formalarla işləmək üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış xüsusi metodların vacibliyi göstərilmişdir.

Məlumdur ki, bir çox nəzəri və eksperimental tədqiqatlar yaradıcılıqla intellektuallıq arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqinə həsr edilmiş və bu məsələyə dair fərqli münasibətlər formalaşmışdır. Bizim tədqiqatın nəticələri təsdiq etdi ki, orta inkişaf səviyyəsində intellektuallıqla kreativlik həqiqətən də eyni faktorlar kimi çıxış edirlər. Lakin yüksək inkişaf səviyyəsində onlar özlərini fərqli faktorlar kimi apararaq hər hansı bir məsələnin həllində müxtəlif mərhələlərdə və inkişaf səviyyələrinə uyğun realizə olunurlar. Nəzəri və təcrübi bilgiləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, kreativliklə intellekt ortoqonal faktorlardır, yəni bir-birindən asılı deyillər və onların optimal təzahür şəraitləri də fərqlidir. Yəni, yüksək intellektuallığın və kreativliyin daha yaxşı təzahür etdiyi optimal şəraitlər o cümlədən testləşdirmə şəraiti də öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərinə diametral əksdirlər.

Uşaqlarla aparılan müxtəlif məzmunlu çoxsaylı sınaqlar üzrə ən yüksək və ən aşağı nəticələrin təhlili belə bir fikri təsdiqləmişdir ki, istedadlı uşaqlar üçün səmərəli hesab edilən təlim strategiyaları – məqsəd, üsul, metod və vasitələr əslində bütün uşaqlar

rın təlimi üçün ən yaxşı vasitələrdir. Məlumdur ki, ənənəvi təlimin məzmunu, əsasən, oğlanların təfəkkür xüsusiyyətlərinə, təlimin forması və tərbiyə meyarları isə qızların psixoloji xüsusiyyətlərinə və davranışına uyğunlaşdırılmışdır. Bu səbəbdən, bir qayda olaraq, oğlanlar təlim fəaliyyətlərində, qızlar isə davranış və intizam üzrə davamiyyətdə daha əlverişli mövqeyə - üstünlüyə malik olurlar. İstedadlıların təlimi üçün səmərəli hesab edilən təlim üsullarında ənənəvi təlimin hər iki problemi öz həllini tapmış olur. Milli Kurikulumun tətbiqi ilə bağlı istifadə edilən müasir təlim strategiyalarında təlim prosesinin prosedur qaydaları xeyli dərəcədə sərbəstləşdirildiyindən və fəal təlim üsullarından istifadə edildiyindən oğlanların davranışlarını əsassız məhdudlaşdıran təlim şəraiti aradan qaldırılır. Digər tərəfdən təlim müəllimin müəyyən dəstək və yönləndirici fəaliyyəti ilə müşayiət edilsə də, məzmunun mənim-sənilməsi və inkişafetdirici fəaliyyət şagirdlərin özləri tərəfindən, imkanlarına, maraq və tələbatlarına uyğun olaraq həyata keçirildiyindən qızların da ənənəvi təlimdəki bir çox problemləri öz həllini tapır. Müəyyən edilmişdir ki, Milli Kurikulum ənənəvi təlimin bir çox problemlərini həll etməklə yanaşı İU-ların təliminin təşkili üçün də böyük imkanlara malikdir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı istedadın təsnifatlaşdırılmasında, bir çox ənənəvi nəzəri yanaşmalarda olduğu kimi, yaradıcılıq istedadına xüsusi bir istedad növü kimi deyil, onun keyfiyyət göstəricisi - yəni istedadlının fəaliyyətinin verilmiş tələblər çərçivəsindən kənara çıxmaq meyli, problemə müxtəlif yanaşmalar sərgiləməsi, fərqli şərtlər daxilində həll etmək marağı, iradəsi kimi yanaşılmışdır. Məhz bu fəaliyyətin də əsasında yaradıcılıq məhsulları hasil olur. Tədqiqatda uşaq istedadına yalnız qabiliyyətlər sahəsi kimi bəsit yanaşmadan imtina edilmiş, bu unikal təzahürə uşağın qabiliyyətlərinin, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin, mənəvi aləminin özünəməxsus vəhdəti və bu vəhdətin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri kontekstində yanaşılmışdır.

İstedadlı uşaqlarla iş sahəsində aparılmış nəzəri və eksperimental tədqiqatlar əsasında formalaşdırılmış istedadın işçi konsepsiyasında istedadlı uşaqların müəyyənləşdirilməsi fərdiləşdirilmiş kompleks identifikasiya proqramı çərçivəsində aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılmış və dəlillərlə təsdiq edilmişdir. Bu

proqram müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edilməsini, uşağın inkişaf prosesinin kifayət qədər uzun mərhələsinin təhlilini və psixodiagnostika üçün vahid metodların tətbiqini nəzərdə tutur. Burada ailə, məktəb və şəxsiyyətyönlü qarşılıqlı problemlər çoxluğunda psixoloq, müəllim, valideynlərin rolu təhlil edilmiş, problemlərin mənşəyi və onların həllində zəruri olan köməyin xarakteri barədə təhlillər aparılmış və tövsiyələr verilmişdir. İstedadlı uşaqlar probleminin həm dünyada, həm də respublikamızda olduqca aktual olduğu nəzərə alınaraq onlarla işin əsas forma, metod və variantları tədqiqatda təhlil edilmiş, onların üstün və çatışmayan cəhətləri göstərilmiş onların aradan qaldırılması üçün zəruri təkliflər formalaşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, formalaşan istedad konsepsiyasını tətbiq edən mütəxəssislərdən yeni yanaşmalar, xüsusi hazırlıq, yüksək peşəkarlıq səviyyəsi və şəxsi keyfiyyətlər tələb edir. Bu tələblərin əsas məqsədi istedadlı uşaqların gələcəkdə cəmiyyətin inkişafına təkan verən istedadlı böyüklərə çevrilmələrini təmin etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: "Təhsil", 2008, 224 s.

2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

3. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.

4. Матюшкин А.М. Одаренность, творчество, развитие // Одаренность и одаренные дети: обучение и развитие. Астана: Дарын-2006. с. 17-25.

**ИННОВАЦИЯ МОДЕЛЬ ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ЛИЧНОСТИ ШКОЛЬНИКА**

В статье излагаются результаты исследований проведенных по организации учебного процесса одаренных детей. Выделены следующие этапы работы с одаренными детьми: выявление одаренных детей и определение структуры их интеллекта, определение сильных и слабых сторон их эмоциональных и волевых качеств; их поддержка и развитие их способностей, обеспечение условий для формирования их личностных качеств; обеспечение творческой и развивающей среды для реализации их творческого потенциала в благо общества. Было показано, что учебные стратегии более подходящие для одаренных детей являются более рациональные и для всех детей.

**INNOVATION MODEL OF CREATIVE DEVELOPMENT
OF SCHOOLCHILD PERSON**

In the given article the results of researches realized on the organization of educational process of gifted children are stated. Following stages of work with gifted children are allocated: revealing of gifted children and definition of structure of their intelligence, definition strong and weaknesses of their emotional and strong-willed qualities; their support and development of their abilities, maintenance of conditions for formation of their personal qualities; maintenance of the creative and developing environment for realization of their creative potential in the society blessing. It has been shown, that educational strategy more suitable to gifted children are more rational.

**MƏRKƏZİ RUÐSƏR PIYAMNUR UNIVERSITETİ
TƏLƏBƏLƏRİNİN ÖZÜ İLƏ BAĞLI TƏSƏVVÜRÜN
FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU**

Əlirza Nizamdust Malfəcani

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Son illərdə özünütəsəvvür və onun müxtəlif dərəcələri nəzəri və praktik baxımından tədqiqatçı və nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bununla belə, onun təsiredici və formalaşdırma amilləri bir o qədər də mükəmməl şəkildə öyrənilməmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi Piyam Nur Universiteti tələbələrinin özünütəsəvvüründə ananın məşğuliyyəti, valideynlər arasındakı mübahisələr və ayrılma, valideynlərin təhsil səviyyəsi, eyni zamanda uşaqların ailə cəmiyyətinin səviyyəsi kimi bəzi ailə amillərinin rolunun araşdırılmasıdır.

Bu tədqiqatda araşdırma obyektı olaraq Rudşər Piyam Nur Universiteti humanitar elm sahələrini əhatə edən fakültə tələbələrindən təsadüfi formada 393 nəfərlik bir kollektiv seçilmişdir.

Bu tədqiqatda əldə olunmuş nəticələrin təhlili göstərmişdir ki, valideynlər arasındakı mübahisələr, cinsiyyət, valideynlərin ayrılması, ananın məşğuliyyəti və atanın təhsili tələbələrin ailə özünütəsəvvürü ilə

əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. Bir çox uşaqlarla ananın təhsili arasında ailə özünütəsəvvürü ilə bağlı əhəmiyyətli əlaqə müşahidə olunmamışdır.

Həmçinin, bir neçə funksiyalı Regersion nəticələri göstərmişdir ki, tələbələrin ailə özünütəsəvvürünün proqnozlaşdırılmasında iki dəyişikliyin – valideynlər arasındakı mübahisələr və valideynlərin təhsilinin daha bariz rolu vardır və bu, əksər hallarda valideynlərin mübahisələri ilə bağlıdır. Bu nəticə onu göstərir ki, ailə mübahisəsi özünütəsəvvürü kəskin təsir altına alır.

Ailə elə bir təbii və ictimai sistemdir ki, insanlar istər-istəməz ona bağlıdırlar. Ailə insanın ilkin asayış ocağıdır, himayə və fikir birliyinə nail olduğu bir cəmiyyətdir. Ailənin üzvləri arasındakı əlaqələrin ümumi məcmusundan ibarət olan psixoloji mühit və strukturu bu insanların hər birinin psixoloji təzyiq, maneə, problem, depressiya, həyəcan və digər xoşagəlməz hallarla üzləşdikdə ayrıca davranış və hərəkətinin təsirindən asılı olur.

Ölkədə gözəçarpan mədəni-ictimai-iqtisadi proseslərin özünü göstərməsi son illərdə yeniyetmələrlə onların valideynləri arasındakı əlaqələrin əvvəlki iyirmi illə müqayisədə az da olsa istiqamətləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Valideynlə övladları arasındakı sözlü və qeyri sözlü əlaqələrin müəyyən olunması uşaqların psixoloji davranışlarının normal inkişafı üçün ciddi maneə və mühüm gecikmə amili ola bilər. İnsanın ictimai və fərdi yaşayışında təyinedici rol oynayan ən mühüm psixoloji anlayışlardan biri özünü təsəvvürdür. Psixoloqlar əmindir ki, valideynlərlə övladları arasındakı əlaqələr belə bir keyfiyyətlə müəyyən olunur ki, bu tədqiqatda da nəzərdə tutulduğu kimi, valideynlərin təhsili və onların əlaqə növləri övladlarının əlaqə səviyyəsinə və özünü təsəvvürünə təsir edə bilər. Ailə özünü təsəvvürü yeniyetmənin öz valideyni ilə dialoq və qarşılıqlı əlaqəsindən razılıq və məmnunluq səviyyəsini əks etdirir. Domen (Domen, 2000; 267) göstərmişdir ki, yeniyetmənin özünü təsəvvürü ailədə əsas yer tutur və ailə mühitindəki hər cür xaos, nizamsızlıq etibarsızlıq hisləri, aşağı mənilik hissi, həmçinin qeyri məntiqi təsəvvürə səbəb olur.

Tədqiqatçılar əlaqələri və qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsini ailə həyatında mühüm amil olaraq göstərmişlər. Belə ki, ər və arvad öz qar-

şılıqlı münasibətlərində sağlam bir ünsiyyət forması tətbiq edə bilmirlər. Onların əlaqələri ailənin başqa üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətdə böhranə səbəb olur və ziddiyyətli əlaqələrə gətirib çıxarır. Faverz (Faverz, 1998; 534) və Bernon (Bernon, 1990) Amerika Psixoloqlar Cəmiyyətinin illik konvensiyasında “Ailədaxili ziddiyyətlərdə davranış formaları” adlı bir tədqiqat məqaləsini sistemli ideya olaraq təqdim etmişlər. Ailədaxili qarşılıqlı ziddiyyətlərin ənənəvi müşahidəsi göstərmişdir ki, ailə mübahisələrində mənfə qarşılıq və kobudluqla birgə mənfə qarşılıq kimi bir neçə müxtəlif davranış formaları özünü büruzə verir. Bu tədqiqat ailənin qarşılıq formaları ilə uşaqların davranış problemlərinin əlaqəsini araşdırma obyektinə çevirmişdir (Park, Buriel, 1997; 146).

Feldmanın (Feldman, 1992; 227) fikrincə, insanların və ailələrin üzləşdiyi problemlər insanla onun mədəni aləmi arasındakı proseslərin nəticəsidir. Bu əlaqələr nə qədər müəyyən və ailə üzvlərinə uyğun olsa, uşaqların şəxsiyyət və davranışının inkişafına və təkamülünə də bir o qədər kömək etmiş olar. Ailə öz övladları ilə əlaqələr qurmaqla onun şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, həmçinin ona həyat reallıqlarını və ictimai prinsipləri mənimsəməkdə kömək edir.

Valideynlərin yeniyetmələrlə münasib emosional əlaqələri itirməsi və ailə üzvləri arasında münasib əlaqələrin olmaması davranış və şəxsiyyətin belə formalaşmasını durğunluğa və problemə məruz qoyur. Skot (Skot, 1989; 117) belə adaptasiya və davranış əlamətini yeniyetmənin valideyndən və ailə mühitindən razılığı hesab edir və göstərir ki, sosial-mədəni prinsip və dəyərlərin üstün bünövrəsi ailə mühitidir. Yeniyetmə emosional əminlik və etimadla qarşılaşdıqda onun ictimai vəzifəsi də möhkəmlənir və rəvnəqlənir.

Ailə özünütəsəvvürünün insanın psixoloji aləminin mühüm bir hissəsini təşkil etməsi, onun inkişafının sağlam şəxsiyyəti formalaşdıran amillərdən biri olması və ailənin onun inkişafında əsas rola malik ola bilməsi kimi vacib şərtləri nəzərə alaraq bu tədqiqatda ailə özünütəsəvvüründə ananın məşğuliyyəti, valideynlər arasındakı mübahisələr və ayrılma, valideynlərin təhsil səviyyəsi, eyni zamanda uşaqların ailə cəmiyyətinin səviyyəsi kimi bəzi ailə amillərinin rolu araşdır-maya cəlb olunur.

Bu tədqiqatın statistik göstəriciləri 87-88-ci təhsil ilinin ikinci yarı-

sında Rudsər Piyam Nur Universitetinin humanitar elmlər fakültəsində təhsil alan oğlan və qız tələbələrini əhatə edir. Onlar 2335 nəfər qız və 665 nəfər oğlan tələbə olmaqla birlikdə 3000 nəfər tələbə təşkil etmişdir. Nümunə həcmnin əldə olunması üçün Morgan cədvəlindən istifadə olunmuşdur. Çünki bunun əsasında 390 nəfərlik nümunə sayı nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədqiqatın statistik nümunə qrupu təsadüfi nümunə götürmə metodu vasitəsilə - Rudsərin Piyam Nur Universitetinin humanitar elmlər fakültəsi tələbələrindən adlar siyahısından seçilmişdir. Məlumatların əldə olunması istiqamətində özünütəsəvvür sorğusundan (SDQ) və tələbələrin valideyn mübahisələri miqyasından istifadə olunmuşdur.

Bu tədqiqatda verilənlərin təhlili üçün statistik korrelyasiya, bir neçə addımbaaddım funksiyalı Regersion metodlarından və x_2 qeyri parametrlı sınaqdan istifadə olunmuşdur.

Oğlan və qız tələbələrdə ayrı-ayrılıqda müstəqil (proqnozlaşdırılan) və asılı (səbəb) dəyişikliklər arasındakı korrelyasiya miqdarı 1 sayılı cədvəldə verilmişdir:

**Cədvəl 1: Oğlan və qız tələbələrə
ayrı-ayrılıqda proqnozlaşdırılan və
səbəb dəyişikliklərinin
korrelyasiyası:**

Proqnoz dəyişikliyi Səbəb dəyişikliyi	Oğlan və qız tələbələrə ailə özünü-təsəvvürü	Qız tələbələrə ailə özünü-təsəvvürü	Oğlan tələbələrə ailə özünü-təsəvvürü
Validəyn mübahisələri	* 0/41	* 0/49	* 0/35
Cinsiyət	*-0/04	-	-
Validəynlərin ayrılması	*-0/98	*-0/084	*-0/114
Ananın məsuliyyəti	*-0/7	8-0/089	*-0/056
Uşaqların cəmiyyəti	0/004	-0/006	0/008
Atanın ən yüksək təhsil Diplomu	*0/067	*0/82	*0/05
Ananın ən aşağı təhsil Diplomu	0/002	0/005	0/005
Ananın ən yüksək təhsil Diplomu	0/023	0/015	0/027
	N=390	N=303	N=202

* 0/01 səviyyəsində mühüm korrelyasiya

1 sayılı cədvəldə verilənlər göstərir ki, Piyam Nur Universitetinin oğlan və qızlarında valideyn mübahisələri ilə ailə özünü-təsəvvürü arasında korrelyasiya müşahidə olunmuşdur ki, bu da statistik baxımdan dolğun ($p < / \dots$) səviyyəsindədir. Qız və oğlan tələbələr üçün korrelyasiya miqdarı ($r = 41\%$), qız tələbələrə dissosiasiya ($r = 49\%$), oğlan tələbələrə ($r = 35\%$) olmuşdur. Uşaqların cəmiyyəti, ananın ən aşağı dərəcəli təhsil diplomu və ananın ən yüksək dərəcəli təhsil diplomundan başqa digər hallarda dolğun korrelyasiya müşahidə olunur.

Proqnozlaşdırılan dəyişikliklərdən hər birinin payını təyin etmək üçün səbəb proqnozunda addım-addım bir neçə funksiyalı Regersion metodundan istifadə olunmuşdur. Bu metodda ən yüksək proqnozlaşdırma imkanına malik olan funksiyalar Regersion bərabərliyi ilə daxil olunur. Bu tədqiqatda yalnız valideyn mübahisələri funksiyası ilə atanın diplom təhsili və ən yüksək diplomu bərabər daxil olunmuşdur.

**Cədvəl 2: Valideyn mübahisələri ilə
atanın təhsil diplomu və ən yüksək
diplomu kəmiyyətinin
proqnozlaşdırılması funksiyaları
üzərində ailə özünü-təsəvvürünün
Regersion variantının təhlili:**

Regersion funksiyalar	yekun dərəcə	azad dərəcə	orta dərəcə	F	dolğun səviyyə
mənbəyi	22297/876	2	11148/938	397/32	/000
Sıxlıq	110331/92	393	28/060		
Ümumi	132629/80	393			

2 sayılı cədvələ əsasən f nisbəti müşahidə olunmuş ($f = 397/32$) addım-addım modeli Regersion təhlili üçün ($p < / 000$) səviyyəsində statistik baxımdan dolğundur.

Cədvəl 3: Addımbaaddım model-
li Regersion təhlilində səbəb
funksiyasının
proqnozlaşdırılmasında (R_2) ayrıca
korrelyasiya əmsalinin dərəcə
modeli və miqdarının xülasəsi:

Proqnozlaşdırılan funksiyalar	R	R^2 dərəcəsi R^2 dərəcəsi	tonzımlənmiş
Validəyn mübahisələri	0/405	0/164	0/163
Atanın təhsil diplomu	0/414	0/172	0/171
və ən yüksək diplomu			

3 sayılı cədvəldə müşahidə olunur ki, ailə özünütəsəvvürünün ($R_2 = 0/171$) variantı ölkə boyu Piyam Nur Universiteti tələbələri olmaqla ailə mübahisələri (x_1) və atanın təhsil diplomu və ən yüksək diplomu (x_2) ən aşağı dərəcəli tərkib vasitəsilə bildirilir.

Piyam Nur Universitetinin oğlan və qız tələbələrində ailə özünütəsəvvürü səviyyəsi ilə valideyn mübahisələri səviyyəsinin müqayisəsi üçün qeyri parametrlı (x_2) sınağından istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 4: Piyam Nur
Universitetinin oğlan və qız
tələbələrində ailə özünütəsəvvürü
səviyyəsinin
müqayisəsi üçün (x_2) sınağının
nəticələri:

Cinsiyyət	Aşağı	Orta	Yüksək	Ümumi
Oğlan	11	42	151	204
Qız	13	43	133	189
Ümumi	24	85	284	393

Ailə özünütəsəvvürü

$P < 0/1\mathcal{E}$ və $x_2 = 8/297$

4 sayılı cədvəldə də müşahidə olunduğu kimi, oğlan tələbələrin ümumi sayının 73/6%-i müsbət və yüksək ailə özünütəsəvvürünə malikdir, 21% orta səviyyədə, 5/4% zəif və aşağı həddə malik olmuşdur. Həmçinin Piyam Nur Universitetinin qız tələbələrinin 70%-i müsbət və yüksək ailə özünütəsəvvürünə malikdir, 22/8% orta həddə, 7/2% zəif və aşağı həddədir. Onlar arasındakı fərq ($p < 0/16$) səviyyəsində dolğundur.

Cədvəl 5: Piyam Nur
Universitetinin oğlan və qız
tələbələrində valideyn
mübahisələrinin

Cinsiyyət	Aşağı	Orta	Yüksək	Ümumi
Oğlan	155	29	19	203
Qız	154	24	12	190
Ümumi	309	53	31	393

müqayisəsi üçün (x_2) sınağının
nəticələri:

Valideyn mübahisələri

4 sayılı cədvəldə də müşahidə olunduğu kimi, oğlan tələbələrin ümumi sayının 9/2%-i mübahisə səviyyəsini yüksək qiymətləndirmişlər, 14/6% bu mübahisələri orta, 76/4% isə bunu az qiymətləndirmiş-

dir. Həmçinin qız tələbələrin 6%-i bu mübahisələri çox dəyərləndirmiş, 13/7% orta səviyyədə və 87/7% isə bunu az dəyərləndirmişdir. Bu fərqlər ($p < /000$) səviyyəsində dolğundur.

Nəticə: Tədqiqatda əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, valideyn qarşılıqlı münasibətləri, cinsiyyət, valideynlərin ayrılması, ananın məşğuliyyəti, atanın ən aşağı dərəcəli təhsil diplomunu, onun ən yüksək dərəcəli təhsil diplomunu kimi amillər Piyam Nur Universiteti tələbələrinin ailə özünü-təsəvvürü ilə sıx bağlıdır. Həmçinin uşaqların əhatə dairəsi, ananın ən aşağı və ən yüksək dərəcəli təhsil diplomunu ilə Piyam Nur Universiteti tələbələrinin ailə özünü-təsəvvürü arasında sıx bağlılıq müşahidə olunmur. Əksər hallarda valideyn qarşılıqlı münasibətləri ilə ailə özünü-təsəvvürü arasında əlaqə olur. Bu əlaqə müsbət və qeyd olunduğu kimi, dolğundur. 1 sayılı cədvəl onu göstərir ki, bu funksiya yeniyetmələrin ailə özünü-təsəvvüründə həyati əhəmiyyətli rol oynayır. Bu qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi nə qədər az olsa, ailə özünü-təsəvvürünün təşkili də bir o qədər daha uğurlu şəkildə formalaşar. Qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi özünü az göstərməklə ailənin nizamlı və ailə üzvlərinin əlaqələrinin qənaətbəxş olmasını təmin edir. Eləcə də yüksək səviyyəli ailə özünü-təsəvvürü yeni-

yetmənin öz valideynləri ilə səmimi əlaqəsini əks etdirir ki, bu da ailənin müsbət və səmərəli funksiyasının bir nişanəsidir. Bu nəticə Domenin (267; 2000), həmçinin özünü-təsəvvürün əsasının ailə olduğunu hesab edən və ailənin funksiyasının bu prosesdə mühüm rolunu malik olduğunu göstərən Danlop və onun həmkarlarının (130; 2001) fikirləri ilə səsleşir. Bu cədvəldən görünür ki, valideyn mübahisələri ilə ailə özünü-təsəvvürü arasındakı korrelyasiya miqdarı qız tələbələrdə 0/49, oğlan tələbələrdə isə 0/35-dir. Bu nəticə belə bir ehtimala əsaslanır ki, ola bilər qızlar oğlanlardan daha çox ailənin təsiri altında olurlar. Amma oğlan yeniyetmələr yaşın artması və müstəqillik tələbi hisslərinin kristallaşması ilə tədricən ailədən uzaqlaşır, dostların və həmyaşıdların əhatə dairəsinə bağlanırlar. Beləliklə də, onların üzərində valideynlərin təsiri azalır.

Tədqiqatın digər nəticələri Piyam Nur Universiteti tələbələrinin ailə özünü-təsəvvüründə valideynlərin ayrılmasının mənfi rolu ilə bağlıdır. 1 sayılı cədvəldə valideynlərin ayrılması ilə oğlan tələbələrdə ailə özünü-təsəvvürü arasında korrelyasiya səviyyəsi qızlardan ($r = -0/84$) daha çoxdur ($r = -114\%$). Bu da onu göstərir ki, valideynlərin ayrılması oğlan tələbələrin öz valideynləri ilə səmimi və möhkəm əlaqələr qurma-

sına daha çox ziyan vurur. Bu nəticə boşanmanın qızlara nisbətən oğlanlara korlayıcı və ziyanlı təsirinin olduğunu göstərən Parişin (1989) fikirləri ilə uyğundur. Bu tədqiqatda həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, Piyam Nur Universiteti tələbələrində ananın məşğuliyyəti ilə ailə özünü-təsəvvürü arasındakı əlaqə mənfidir. Bu nəticə Zeygel (1959) kimi bəzi nəzəriyyəçilərin fikirləri ilə eynidir. Amma öz tədqiqatlarında anaları işləyən yeniyetmələrin öz ailəsinə daha çox bağlı olduğunu göstərən Kornik və həmkarlarının (1983), həmçinin Həmafmen (1992), Qold və Andersonun (1979) fikirləri ilə üst-üstə düşür. Araşdırmanın bu nəticəsi belə bir məsələni ortaya qoyur ki, yəqin iranlı analar öz övladları ilə qənaətbəxş və yaxşı əlaqə qura bilmirlər, eləcə də onların məşğuliyyəti bu qarşılıqlı münasibətə kölgə salır. 1 sayılı cədvəldən görünür ki, tələbələrin ailə özünü-təsəvvüründə uşaqların sayının rolu yoxdur və burada heç bir əlaqə müşahidə olunmur. Demək olar ki, uşaqların əhatə dairəsinin tələbələrin ailə özünü-təsəvvürünə müdaxiləsi yoxdur. Əlbəttə, Bosard (1960) kimi bəzi alimlərin tədqiqatları göstərir ki, uşaqların sayının artması uşaqla valideyn arasında yaxın əlaqənin qurulmasının qarşısını alır. Hetrinqeton (həmin mənbəyə istinadən) bildirir ki,

çoxuşaqlı ailələrin valideynləri öz uşaqları ilə münasibətlər yaratmaq əvəzinə onları daha çox öz nəzarətləri altında saxlamağa çalışırlar. Burada isə söhbət kəskin və kobud nəzarətdən gedir.

Bu tədqiqatda həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, mükəmməl təhsilə malik olan atalar öz övladları ilə daha yaxşı əlaqə qururlar. Amma ananın təhsil səviyyəsi ilə onların yeniyetmə övladlarının ailə özünü-təsəvvürü arasında əlaqə müşahidə olunmur. Həmçinin atanın aşağı diplomlu mükəmməl təhsili ilə yeniyetmələrin ailə özünü-təsəvvürü arasında mənfi və dolğun əlaqə müşahidə olunur. Bu da onu göstərir ki, təhsilə malik olmamaq bu şəxsiyyətin inkişafı prosesində mənfi rol oynayır.

4 sayılı bir neçə funksiyalı Regersion cədvəli göstərir ki, iki funksiya valideynlərin qarşিদurması ilə atanın təhsil diplomu və ən yüksək diplomu tələbələrin ailə özünü-təsəvvürünün proqnozlaşdırılmasında çox böyük rol oynayır. Regersion əməliyyatına daxil olan digər funksiyalar olmamışdır və daha az özünü büruzə vermə imkanından yararlanmışdır. Bu iki funksiya ailə özünü-təsəvvür variantını cəmi 0/17 olaraq bildirir ki, bildirilən miqdarın əksəriyyəti ailə qarşিদurmaları ilə bağlıdır. Bu da ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərdə onun vacib və həyati əhəmiyyətli rolunu təsdiq edir. Bu nə-

ticə özünütəsəvvürün təşkil edilməsində ailəni ən mühüm mənbə hesab edən Marş (1059; 1997), Domen (267; 2000), Danlop və həmkarlarının (130; 2001) fikirləri ilə eynidir.

5 sayılı cədvəl göstərir ki, Piyam Nur Universitetinin qız və oğlan tələbələrinin ailə özünütəsəvvürü arasında dolğun fərq müşahidə olunur. Oğlan tələbələr daha müsbət ailə özünütəsəvvürünə malikdirlər. Oğlan tələbələrin 5/4%-i, qız tələbələrin isə 7/2%-i aşağı ailə özünütəsəvvürünə malik olmuşlar. Bu da onu göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti öz valideynləri ilə səmimi əlaqələr qur-

mağa qadir deyillər. Onların öz valideynləri ilə əlaqələri usandırıcı və xoşagəlməzdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, Piyam Nur Universitetinin qız və oğlan tələbələrində ailə mübahisələri arasında müəyyən fərq müşahidə olunur və qız tələbələr öz valideynlərinin münasibətlərini daha müsbət qiymətləndirmişlər. Tədqiqatın bu hissəsinin nəticələri göstərir ki, oğlanların 9/2%-i, qızların 7/6%-i valideynlərin qarşıdurmalarını çox qiymətləndirmişlər. Bu da onu göstərir ki, onların ailələrində kəskin nizam-sızlıq və narahatlıq hökm sürür.

Ədəbiyyat:

1. Biyabangərd İsmayıl. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə mənlilik hissinin artırılması metodları. Tehran, 1997, (*fars dilində*).

2. Nicati Hüseyn. Ailədə ata tərbiyəsinin rolu. Tehran, 1972, (*fars dilində*).

3. Əhdi H., Cəmhəri F. Psixologiya 2 (Yeniyetməlik, böyükyaşlılıq). Tehran, 1999, (*fars dilində*).

4. Purəfkari Nəsrə... Ümumi psixologiya və psixiatriya lüğəti. Farsca-İngiliscə. Tehran, 1997, (*fars dilində*).

5. Xəlili Şurini Siyavuş. Yeniyetmə psixologiyası (inkişaf, davranış, məsələlər və həlli yollarının təqdim edilməsi). Tehran, 1996, (*fars dilində*).

6. Hetrinqeton E., Moris Park, Ras R. Müasir baxışla uşaq psixologiyası. Cild 2. (Cavad Təhuryan və həmkarları). Məşhəd, 1994, (*fars dilində*).

7. Racrez Dorti. Uşaq psixologiyası. Cild 2. (Qulaməli Sərməd). Tehran, 1998, (*fars dilində*).

8. Sənayi Bağır. Müxtəlif təhsil dövrlərində tələbələrin təhsil uğursuzluğuna təsir edən amillər. Tehran, 1996, (*fars dilində*).

9. Kərimzadə Mənsur. Öz anlayışı, təhsil səmərəliliyinin Tehran şəhərinin qız tələbələrində riyazi inkişaf əlaqəsinin araşdırılması. Dissertasiya. Tehran, 2001, (*fars dilində*).

10. Bürcəli Əhməd. Valideynlərin münasib uşaq tərbiyəsi formalarının

Tehran şəhərinin orta məktəb tələbələrinin sosial psixoloji təkamülünə təsiri. Psixologiya ixtisası üzrə doktorluq dissertasiyası. Tehran, 1999, *(fars dilində)*.

11. Humen Abbas. Münasibət formalarının vəziyyəti baxımından

iki qrup normal və qeyri-normal psixoloji davranışa malik yeni-yetmələrin və evlilik ziddiyyətlərində onların valideynlərinin müqayisəsi. Tehran, 2004, *(fars dilində)*.

РОЛЬ НЕКОТОРЫХ ФАКТОРОВ СЕМЕЙНОГО САМОПОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА РУДСЕР ПИЙАМ НУР

Данная статья посвящена определению уровня образования родителей, отношения между родителями и в общем роли семейного фактора в самопознании студентов учащихся в гуманитарной области. В результате проведенных исследований автор приходит к мнению, что конфликт между родителями, занятия матери и уровень образования отца, существенным образом влияет на самопознание студентов.

THE ROLE OF SOME FACTORS OF FAMILY SELF-KNOWLEDGE OF THE RUDSER PIYAM NUR CENTRAL UNIVERSITY'S STUDENTS

This article is devoted to determine parent's education level, relationships between parents and in general to determine the role of family factors at self-knowledge of students who study liberal arts. As a result of research author comes to the view that the conflict between the parents, mother's responsibility and father's education level had a significant influence on students' self-knowledge.

ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNİN SƏVİYYƏLƏRİNƏ DAİR

Cabbarov R.V

psixol.e.n., böyük elmi işçi

Məlumdur ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi prosesi mürəkkəb struktura malikdir. Bu mürəkkəblik daha çox özünügerçəkləşdirmənin ontogenetik inkişafında və onun səviyyələrinin təzahüründə özünü göstərir.

Ontogenetik inkişafda özünügerçəkləşdirmə bir fenomen kimi özünü tanıma qabiliyyətinin təzahüründə, «Mən»in qeyri «Mən»dən fərqləndirilməsində, eləcə də «mənlik şüurunun» ortaya çıxmasında özünü göstərir. Doğrudur, bir sıra tədqiqatçılar, o, cümlədən G.Gellap, V.Stolin, İ.Çesnakova R.Berns, M. Rozenberq, S.Kupersmit, R. Simons, M. Kleysi və başqaları hesab edirlər ki, özünütanımanın meydana çıxması, «Mən»in qeyri «Mən»dən fərqləndirilməsi və «mənlik şüuru»nun formalaşması «Mən»in təşəkkülünün ilkin elementləridir. Ancaq bu elementlərin ortaya çıxması özünügerçəkləşdirmənin bəsit forması da hesab edilə bilər. Çünki, özünügerçəkləşdirmənin təzahürü «Mən»in redaktəsi sayəsində deyil, şəxsiyyətin mövcud imkanlarının açılmasında və həmin imkanların davranış tekstində özünü göstərməsində daha çox

diqqəti çəkir. Uşaqlarda özünü tez-tez göstərən və gerçəkləşən kreativ davranış buna əyani misal ola bilər.

Ontogenetik inkişafın sonrakı mərhələlərində özünüdərk, «mənlik şüuru»nun, refleksiyanın və özünüqiymətləndirmənin daha təkmil formalaşması özünügerçəkləşdirmənin təzahürü üçün zəmin yaradır. Məhz bu elementlərin inkişaf səviyyəsindən və adekvat təzahüründən asılı olaraq özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif səviyyələrini məyyənləşdirmək mümkün olur. Məsələn, özünü qeyri-adekvat qiymətləndirmə fonunda şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi prosesi şəraitə passiv adaptasiya olmaqla, bəsit formada həyata keçirilir. Bu faktlar onu göstərir ki, özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif səviyyələri ontogenetik inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində inteqral sistemlərin adekvat mexanizminin formalaşması fonunda özünü göstərə bilər.

Qeyd olunan məsələlərin təlim-tərbiyə prosesində təhsil subyektlərində özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin ayırd edilməsi onların motivasiya imkanlarının üzə çıxarılmasına və şəxsiyyət kimi həyatda

özlərini təsdiq etməsinə şərait yaradır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən özünügerçəkləşdirmə fenomeninin səviyyələrinin tədqiqi insanın həyat fəaliyyətini kompleks və sistemli şəkildə öyrənməyə, eləcə də onun fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən etməyə, onda pozitiv şəxsiyyət keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

İnsanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində, təhsildə, peşə seçimində və s. özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi ümumi psixologiyanın, şəxsiyyət psixologiyasının nəzəri problemlərinin psixoloji praktikada, psixoterapiyada, psixoloji məsləhətdə və psixoloji treninqdə, əldə olunmuş nailiyyətlər baxımından həll edilməsinə optimal şərait yaradır. Bununla belə özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin ayırd edilməsi sayəsində ümumi psixologiyada və şəxsiyyət psixologiyasında həllinə hələ ki, aydınlıq gətirilməmiş inteqral sistemlərin bir-biri ilə əlaqəsi ilə bağlı bir sıra problemlərin metodoloji həllinə uğurla nail olmaq olar.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin müxtəlif səviyyələrinin ayırd edilməsinin metodoloji əsaslarına psixologiya elminin klassiklərinin və müasirlərinin (F.İbrahimbəyov, M.M.Məhərrəmov, K.Zəkuyev, M.Makovelski, Ə.S.Bayramov,

Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, U.Ceyms, A.Maslou, K.Rocers, Z.Freyd, K.Yunq, İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov, V.M.Bextereva, A.F.Lazurski, M.U.Basov, B.Q.Ananyev, P.T.Anoxin və başqaları) tədqiqat işlərində rast gəlinir.

Hələ keçən əsrin əvvəllərində akademik V.M.Bexterev öz əsərlərində insanın ölümsüzlüyü barədə məsələ qaldırmış və hesab etmişdir ki, bu şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin yüksək pilləsidir. Bununla yanaşı özünügerçəkləşdirmənin özünüinkişafdan, özünütənzimdən, özünütəkmilləşdirmədən və iradi səydən asılılığı məsələləri də adları sadalanan alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunların içərisində özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin ayırd edilməsinə daha yaxın konsepsiya A.F.Lazurskinin fərdi fərqlər konsepsiyasıdır(10). Müəllif özünün fərdi fərqlər konsepsiyasında insanın ətraf aləmə və gerçəkliyə münasibətlər sisteminin əsasında dayandığını xüsusi olaraq vurğulayır. Buradan belə qənaət hasil olur ki, məhz fərdi fərqlərdən çıxış edərək özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrini müəyyən etmək olar. Ancaq fərdi fərqlərdən çıxış edib şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələrinin ayırd edilməsi bir sıra əlavə problemlər ortaya çıxarır. Belə ki, fərdi fərqlər müxtəlifdir və bu sistemdə ümumi kriteriyalar tapmaq çətindir.

Məlumdur ki, orqanizm sabit sistem deyil və şəraitə uyğun olaraq öz münasibətlərinə və adaptasiyasına müəyyən korrektələr edir. Bu baxımdan M.U. Basovun (5) konsepsiyası xüsusi maraq doğurur. M.U.Basovun təqdim etdiyi konsepsiyada göstərilir ki, orqanizm mürəkkəb dinamik sistemdir və bu sistem iradi səy və diqqət tərəfindən tənzimlənir (5,s.75). Müəllif özünügerçəkləşdirmədə şəxsiyyətin ümumi «yönəlişliyinin» və fəallıq dərəcəsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi qeyd edir (5,s.78). Doğrudan da orqanizmin fəallıq dərəcəsi və ümumi yönəlişliyi özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin müəyyən edilməsində xüsusi çəkisi vardır. Amma müəllif bu yönəlişliyin nədən asılı olduğunu vurğulamır və özünügerçəkləşdirmədə fəallıq dərəcəsinin başlıca istiqamətlərini təhlil etmir.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin müxtəlif səviyyələrinin nəzəri təhlili üçün psixologiyada mövcud olan müxtəlif müddəalardan və yanaşmalardan istifadə etmək olar. Ancaq ayrı-ayrı istiqamətlər problemin əhatə dairəsini genişləndirdiyindən, biz daha çox metodoloji baza kimi A.Maslonun, K.Rocersin, A.N.Leontyevin, B.H.Əliyevin, L.İ.Ansiferovanın, K.A.Abulxanova-Slavskayanın və L.A.Korostilevanın elmi yanaşmalarından istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsinin metodoloji baza rolunu oynayan bir sıra konseptual modellərdə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələrinin müəyyən edilməsinə yanaşmalar müxtəlifdir. Psixoloji ədəbiyyatın təhlilindən çıxış edib onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Tələbatların ierarxiyası konsepsiyası (A.Maslou);
- Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi (B.H.Əliyev);
- Həyat texnikaları konsepsiyası (X.Tome);
- Həyatın mənasının axtarışı nəzəriyyəsi (V.E.Çudnovski);
- Həyat tərzı haqqında yanaşma (F.E.Vasilyuk);
- Həyat strategiyaları (K.A.Abulxanova-Slavskaya, L.A.Korostileva);
- Yaradıcılıq nəzəriyyələri (Y.A.Ponamaryov, E.P.Varlamova, S.İ.Seyidov, S.Y.Stepanov, Y.N.Mixaylov və b.).

Sadələnən təsnifat əsasında problemlə bağlı aparılmış (1;3;5;7;10;11;14) tədqiqatların nəzəri təhlilindən çıxış edərək şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin beş səviyyəsini ayırd etmək olar:

1. Primitiv icra səviyyəsi;
2. Fərdi icra səviyyəsi;
3. Sosial rollar və normaların gerçəkləşdirilməsi səviyyəsi;
4. Həyatın mənasının tapılması və dəyərlərin gerçəkləşdirməsi səviyyəsi;

5. Özgürlük və ya kamillik səviyyəsi.

İlkin olaraq A.Maslounun (11) irəli sürdüyü tələbatların ierarxik modelini digər modellərlə, eləcə də insanın həyat fəaliyyətinin əsas sahələrində özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri ilə müqayisə etsək görərik ki, primitiv icra səviyyəsi üçün fizioloji və təhlükəsizlik tələbatları daha çox üstünlük təşkil edir. Yəni primitiv icra səviyyəsində A.Maslounun tələbatların ierarxik modelini tətbiqi göstərir ki, bu səviyyədə insan yalnız ilkin tələbatların həyata keçirilməsi haqqında düşünür (11). Bu fəaliyyətdə özünügerçəkləşdirmə motivi təməl tələbatların ödənməsindən uzağa getmir. Qeyd olunan tələbatların təminatı özünügerçəkləşdirmənin sonrakı mərhələnin təşəkkülünə zəmin yaradır. Bu həm də insanın öz tələbatlarına münasibətindən qaynaqlanır.

Fərdi icra səviyyəsində insanın özünügerçəkləşdirməsi başqalarına bağlılıq və məhəbbət tələbatının ödənilməsi ilə səciyyəvidir. Bu səviyyədə özünügerçəkləşdirmə yalnız situasiyaya müvafiq tələbatların ödənilməsi kimi özünü təqdim edir və həmin tələbatların həyata keçirilməsinin stimulu olur. Yəni bu səviyyədə insan özünü ona görə gerçəkləşdirmir ki, o bunu istəyir. Yalnız mexaniki olaraq tələbatların ödən-

məsi prosesinin axarında özünügerçəkləşdirir.

Sosial rollar və normaların gerçəkləşdirilməsi səviyyəsi insanın başqalarına özünü tanıtməsi və onlar tərəfindən qiymətləndirilməsi tələbatı ilə sıx bağlıdır. Başqa cür deyilsə bu səviyyə bilavasitə sosial mühitlə birbaşa əlaqədardır. İnsanlar tərəfindən təqdir olunma, bəyənilmə və qiymətləndirilmə sosial rolların gerçəkləşdirilməsi səviyyəsini özündə ehtiva edir.

Qeyd olunğu kimi daha yüksək və mükəmməl səviyyədə özünügerçəkləşdirmə həyatın mənasının tapılması və insanın malik olmağa çalışdığı sərvət dəyərlərinin gerçəkləşdirilməsindən ibarətdir. Həmin sərvət dəyərlərinin ierarxiyasında dominatlıq təşkil edən dəyərin motivasiya elementinə çevrilməsi özünügerçəkləşdirmənin tam həyata keçməsinə zəmin yaradır.

Mahiyyət və keyfiyyət baxımdan digər səviyyələrdən fərqlənən bu proses autentik özünügerçəkləşdirmə adlanır. Bu da insanın öz qabiliyyət və istedadını gerçəkləşdirmək cəhdi kimi özünüaktuallaşdırma tələbatıdır. Belə özünügerçəkləşdirməni özünü həsr etmə, özünü həyata keçirmə adlandırmaq olar. Bəzi hallarda özünügerçəkləşdirən şəxsiyyəti özünüaktuallaşdırən şəxsiyyət də adlandırırlar ki, bu zaman şəxsiyyət özünü-

gerçəkləşdirmə motivinin köməyi ilə öz imkanlarını aktuallaşdırır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə (3) belə səviyyə ən yüksək səviyyədir və kamilləşmiş şəxsiyyətin əsas atributudur. Deməli, özünügerçəkləşdirərək aktuallaşdıran şəxslərin istədiklərinə nail olduqlarını söyləmək olar. Doğrudur, hər bir kəs özünü müxtəlif yöndə, müxtəlif ideyalar və məsləklər uğrunda mübarizəyə həsr edə və özünütapı bilər. Ancaq kamilləşmək yalnız özünütapmaq deyil, öz istəklərinin hududlarından kənara çıxmaq, daha dəqiq desək metadəyərlərə nail olmaqdır.

Orta əsrlərin ilk dövrlərində Azərbaycanda və Türkiyədə meydana gəlmiş sufizim, hürufilik təliminin məsləkdaşlarından olan Mövlanə Cəmaləddin, Nəimi, Nəsimi, Həllac Mənsur və başqaları da bu yüksək səviyyəyə yalnız özlərinə məxsus dəyərlərin gerçəkləşdirilməsi hüdudunda nail olmamışlar. İdeala çatdıqdan sonra həyatın mənası qalmır. Metadəyərlərə nail olduqda isə yaşamağa dəyir. Yəqin buna görədir ki, Mənsur Həllac bu məqama çatdığına inandıqdan sonra ölüm onun üçün adiləşmiş və insanlardan onu öldürməyi xahiş edirmiş.

Şübhəsiz özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyəsi öz idealına çatmağa inanmaqdır və kamilləşməkdir. Təbii ki, bunu duymaq və bu həqiqətə inanmaq hər kəsə nəsis olmur.

Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin tədqiqində AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyevin şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi də mühüm rol oynayır. Müəllif yazır: «Psixikanın yüksək səviyyəsi fərdin öz mədəni dünyasını yaratmaqla meydana gəlir, həmin dünyanı inikas etdirmək zərurətindən yaranır və öz növbəsində mədəni və təbii aləmi yeni keyfiyyətdə dərk edilərək dəyişilməsinə səbəb olur. Beləliklə insan üçün «dünyanın mənzərəsi və obrazı» yaranır. İnsanın «dünyanın obrazını» necə yaratmasından asılı olaraq onun öz «dünyasının obrazı» təşəkkül tapır. Bu iki «obraz» arasındakı əlaqə və asılılıq dialektik vəhdət təşkil edərək bir-birlərini şərtləndirir» (2,s.1). Bu konseptual mövqedən çıxış edərək şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələrini müəyyən etmək olar. Əgər dünya haqqında təsəvvürləri özü haqqındakı təsəvvürlərə identikdirsə şəxsiyyətin aşağı səviyyədə özünügerçəkləşdirməsindən, əgər əksinədirsə yüksək səviyyədə insanın özünügerçəkləşdirməyə cəhdindən danışmaq olar.

Özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsində X.Tomenin(8) həyat texnikaları konsepsiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. X.Tomenin həyat texnikaları konsepsiyası K.Levinin insan və onu əhatə edən dünyanın psi-

xoloji vəhdəti müddəasına, Q.Mürreyin baxışlarına və davranışın koqnitiv nəzəriyyəsinə əsaslanır. Müəllifin qənaətinə, insanın gündəlik həyatında meydana çıxan problemlərinə reaksiya kimi altı əsas texnika mövcuddur ki, bunlar da uyğunlaşmanın ümumpsixoloji sistemində daxildir(8).

Fikrimizcə həmin texnikaları şərti olaraq şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi səviyyələri ilə əlaqələndirmək olar. Onlardan birincisi, mövcud vəziyyətin konstruktiv dəyişməsi fonunda nailiyyətlər qazanılmasına istiqamətlənmiş hərəkətlərin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar ki, bu da iradi səylər, energetik sərf etmələr, özünütənzimləmə, digər insanlarla birgə fəaliyyət və birgə yaradıcılıq sayəsində gerçəkləşir. Birinci texnikada özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyəsində qarşıya çıxan maneələr dəf olunur. Yaxın ətrafdakılarla qurulmuş münasibətlərin və sosial rolların adekvat gerçəkləşdirilməsi üçün ikinci texnika daha məqbul sayıla bilər. Buraya peşə sahəsində özünügerçəkləşdirmə, ailədə vəziyyətin institusional cəhətlərinə uyğunlaşma texnikası və s. daxildir.

Gerçəkləşdirmənin fərdi-icra səviyyəsinə X.Tomenin üçüncü texnikası uyğun gəlir. Bu texnika fərdin digər adamların özünəməxsusluğuna və tələbatlarına uyğunlaşmağa isti-

qamətlənmişdir. İnsanlarla ünsiyyətin qurulması və qorunub saxlanması üçün göstərilən səyləri və qayğını dördüncü texnikaya şamil etmək olar. Bu texnikalar insanlar tərəfindən həyatın problemləli məqamlarında istifadə olunur və həmin vəziyyətlərdə özünügerçəkləşdirməni təmin edilməsinə zəmin yaradır. Yəni bir növ mühitlə orqanizmin balansının saxlanmasına yönəlmiş olur. Fikrimizcə, bu texnikalar mühitlə tarazlığın saxlanmasına yönəlmiş adaptasiya mexanizmləri kimi özünü göstərir ki, bu da aşağı səviyyədə özünügerçəkləşdirmənin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

Primitiv-icra səviyyəli özünügerçəkləşdirməyə «vəziyyətin akseptasiyası», yəni situasiyanın olduğu kimi qəbul edilməsi texnikası uyğun gəlir. Vəziyyət fərd üçün ciddi əhəmiyyət kəsb etmədikdə passiv reaksiya ilə buna cavab verir. Ən yaxşı halda vəziyyətin daha pis olanla müqayisəsindən sonra müəyyən qərarların qəbul edilməsidir.

Qeyd olunduğu kimi özünügerçəkləşdirmə prosesində şəxsiyyət həyatın mənasının tapılmasını başlıca tələbat kimi gerçəkləşdirməyə cəhd göstərir. Şübhəsiz, hər bir insanın özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələri onun həyatının və dəyərlərinin birləşdiyi mənalı həyat axtarışı ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Görəsən hə-

yatın mənası yalnız mənalı həyat axtarışındadır mı? Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri yalnız bu prinsiplərdən asılıdır? Yoxsa başqa bir mexanizm var?

Aparılmış tədqiqatlar (8;9;10;11) göstərir ki, həyatın mənasına xüsusi psixi törəmə kimi baxmaq olar. V.E.Çudnovski həyatın mənasının bir sıra formal-dinamik cəhətlərini ayırd etmişdir. Müəllif göstərir ki, həmin formal-dinamik cəhətlər özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinə və dərəcəsinə təsir göstərir. Onlara fəaliyyətsizlik, süstlük, dinamika və ierarxiya aiddir (14). Belə qənaətə gəlmək olar ki, özünügerçəkləşdirmənin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun miqyası bir o qədər böyük olur və həyatın mənası daha az fəaliyyətsizlik və süstlüklə ifadə olunur. Əks əsillik də mümkündür. Bu müddəalardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, özünügerçəkləşdirmənin aşağı səviyyəsi həyatın mənası haqqında təsəvvürlərin qeyri-adekvat inkişaf dinamikasından və dəyərlərin ierarxiyasında hansı dəyərin aparıcı, hansının ikinci dərəcəli olduğunu qavramasından və dərk etməsindən çox asılıdır.

Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrindən danışarkən F.E.Vasilyukun (7) müxtəlif həyat tərzinin tipləri üçün stress, frustrasiya, münaqişə və böhranların özünəməxsus xüsusiyyətlərini təsvir edən kateqoriyalar sistemini də diqqətdən kənarda saxlamaq olmaz.

Müəllifin tədqiqatlarının nəticəsi göstərir ki, özünügerçəkləşdirmədə ən aşağı primitiv-icra səviyyəyə malik olan şəxslər üçün zahirən yüngül və daxilən sadə (infantil) həyat tərzidir. Əksinə daha yüksək səviyyə üçün daha mürəkkəb həyat tərzidir (7).

Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin müəyyən edilməsində K.A.Abulxanova-Slavskayanın konsepsiyası da mühüm rol oynayır. K.A.Abulxanova-Slavskayanın tipologiyası sosial uyğunluq və təəsürat amilləri, həmçinin problemlərin intellektual işlənməsi səciyyəsi nəzərə alınaraq qurulmuşdur. Özünügerçəkləşdirmənin ən aşağı səviyyəsinə malik olan şəxslər birinci tipə (icraçıya) yaxındır. Belə şəxslərdə problemlərin stereotipləşdirilməsi, problemləri aktual və perspektiv kimi fərqləndirməyi bacarmamaları ilə xarakterikdir. Aydın məqsədin olmaması və passiv adaptasiya konstruktiv qərarların qəbul edilməsinə maneçilik törədir (4).

K.A.Abulxanova-Slavskayanın tipologiyasında özünügerçəkləşdirmənin növbəti səviyyəsinə ikinci tip - seyirçi tip uyğun gəlir. Bu da əvvəlkindən problemləri intellektual olaraq işləmək bacarığı ilə fərqlənir (4).

Rollar və normaların sositumda gerçəkləşdirməsinin səviyyəsi üçüncü tip- təmsilçilərə (praqmatiklərə) məxsusdur. Onlar sosial problemləri konkret olaraq qavramağa qabildirlər. Bu zaman təsəvvürlərin dəqiqliyi onların əhəmiyyəti ilə yanaşı mövcud olur. Belə tiplərdə proqnozlar situativ xarakter daşıyır. Çünki situativ uyğunlaşma onlarda tipik davranış tərzidir.

K.A.Abulxanova-Slavskaya görə özünügerçəkləşdirmənin ən yüksək səviyyəsi – həyatın mənası və sərvət dəyərləri orientasiyalarının gerçəkləşdirilməsidir. Belə səciyyə dördüncü tipə, K.A.Abulxanova-Slavskayanın təsnifinə görə, liderə məxsusdur. O, yüksək nəzəri səviyyədə konstruktiv proqnozlaşdırmaya uyğun təfəkkürə və situasiyadan asılı olaraq qərar qəbul etmək bacarığına malikdir.

Özünügerçəkləşdirmənin səviyyələrinin tədqiqindən danışarkən yaradıcılıq imkanlarını və kreativ davranışın mexanizmlərini qeyd etməmək olmaz. Aparılmış tədqiqatlar (3,5,7,12) göstərir ki, insanın yaradıcılıq imkanlarına və fərdi təkrar olunmazlığına görə də şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələri təsnif edilmişdir. Y.A.Ponamaryov, E.P.Varlamova, S.İ.Seyidov, S.Y.Stepanov, K.R.Əliyeva, Y.N.Mixaylova və b. fərdi özünəməxsusluq

və yaradıcı fəallığının özünügerçəkləşdirmədə yeni imkanlarının ortaya çıxmasında roluna toxunmuşlar.

E.P.Varlamova və Y.N.Mixaylova (8) insanın həyat orientasiyalarının dörd tipini fərdi özünəməxsusluq və yaradıcılıq fəallığının birləşməsi üzrə təsnif edirlər. Həyat orientasiyalarının bu tipləri şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin irəlində göstərilən səviyyələri ilə birbaşa əlaqədardır. Çünki, məhz yaradıcılıq imkanları özünügerçəkləşdirmənin zəruri və ayrılmaz atributudur.

Özünügerçəkləşdirmənin ən aşağı səviyyəsi (primitiv-icra) passiv tipiklik kimi adlanan həyat orientasiyasının istifadə olunmasına uyğun gəlir. Belə orientasiyalı şəxslər kortəbii şəkildə sosial stereotiplərə riayət edir və kor-koranə ictimai normalara tabe olurlar. Bir məqam qeyd olunmalıdır ki, böhranlı vəziyyətlərdə mənimsənilmiş həyat tərzinin passiv qorunub saxlanılmasına istiqamətlik daha çox üstünlük təşkil etdiyi halda, özünügerçəkləşdirmənin aşağı səviyyələrində psixoloji müdafiənin primitiv formalarından (reqressiya və başqaları) istifadə olunur.

Özünügerçəkləşdirmənin növbəti səviyyəsinə ümumi qəbul olunmuş məqsəd və dəyərlərə nail olmağa yönəlmiş səylərin istiqamətliyini əks etdirən fəaliyyət strategiyası daha yaxındır. Bu zaman adi həyat resurs-

larının saxlanılmasına fəal cənaatma səciyyəvidir. Sosiumda rollar və normaların gerçəkləşdirilməsi səviyyəsi üçün passiv fərdilik, həyat oriyentasiyası uyğundur. Bu zaman insanın özünügerçəkləşdirməsinin formalaşması təsadüfi səciyyə daşıyır. Fərdi özünəməxsusluq əsasən onun söyləri ilə deyil, xarici şəraitlə müəyyənləşir.

Özünügerçəkləşdirmənin daha yüksək səviyyəsində həyatın mənası və dəyər orientasiyalarının gerçəkləşdirilməsində yaradıcı özünəməxsusluq həyat strategiyası ilə birləşir ki, bu da subyektin hər şeydən əvvəl öz həyatına yaradıcı münasibətini əks etdirir. Dəyişən təşəbbüs həyatdakı hadisələrin ifadə olunmuş təkrarolunmazlığını və onların fəvqəladəliyini, qeyri-adiliyini, özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Bütün bunlar isə yaradıcı özünüinkişaf üçün imkan yaradır.

Beləliklə, burada verilmiş məlumatları ümumləşdirsək belə qənatə gələ bilərik ki, həyat fəaliyyətinin əsas sahələrində şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyələri müxtə-

lifdir. A.Maslouya(11) görə, özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyəsi özünüaktuallaşdırmağa, A.Anqyala (15) görə isə özünüinkişafa uyğun gəlir. Fikrimizcə, özünügerçəkləşdirmənin ali səviyyəsi özgürlüyə yetişməkdir. Bu müddəə metodoloji baza kimi qəbul etdiyimiz A.Maslounun (11) konsepsiyası ilə ziddiyyət təşkil etmir. Ona görə ki, özünüaktuallaşdırmağın və özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyəsinə çox nadir hallarda rast gəlinir. Lakin demək olmaz ki, insan özünü tam gerçəkləşdirə bilmir. E.Frommun (13) təbirincə desək hər bir insan özünügerçəkləşdirir. Lakin bu zaman özünügerçəkləşdirmənin dərəcələri və ölçüləri müxtəlif olur. Hər bir belə ölçü özünüinkişafın və özgürlüyün dərəcəsi ilə səciyyələnir. Hesab edirik ki, özünügerçəkləşdirmənin yüksək səviyyəsi kamilliyə yetişmək, özünütapmaq və özgürlüyə nail olmaqdır. Hər bir insan özünəməxsus şəkildə «özgürlüyə» çata bilər. Məhz onda əsl özünügerçəkləşdirmədən danışmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemi // *Psixologiya jurnalı*, № 3, s.61-71
2. Əliyev B.N. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. Bakı: 1999
3. Əliyev B.N., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008
4. Абульханова-Славская К.А. Типология личности и гуманистический подход // Гуманистические проблемы психологической теории / Под ред. К.А.Абульхановой-Славской, А.В.Брушлинского. М., 1995.
5. Басов М.Я. Общие вопросы педологии. М.; Л., 1928.
6. Бехтерев В.М. Бессмертие человеческой личности как научная проблема // Избр. пр. по психологии личности: В 2 т. / Под ред. Г.С.Никифорова, Л.А.Коростылевой. Т. 1. СПб., 1999.
7. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций // Психологический журнал. 1995. №3.
8. Коростылева Л.А. О субъективных стратегиях самореализации // Образ в регуляции деятельности (к 90-летию со дня рождения Д.А.Ошанина). М., 1997.
9. Леонтьев Д.А. Психология смысла. М., 1999.
10. Личность: внутренний мир и самореализация / Сост. Ю.Н.Кулюткин, Г.С.Сухобская. СПб., 1996.
11. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности / Под ред. Ю.Б.Гиппен-рейтер, А.А.Пузырея. М., 1982.
12. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. М., 1994.
13. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1995.
14. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированное от «внешнего» и «внутреннего» // Психологический журнал. 1995. №2.
15. Angyal A. Foundations for science of personality. N. Y., 1941.

ОБ УРОВНЕ ЛИЧНОСТИ В САМОРЕАЛИЗАЦИИ

В статье показывалось разделение уровни личности в самореализации. На основе аналитического разложения систематизируются разные уровни самореализации и считается что, самая высшая уровень самореализации это самопознание. Но не смотря на это приводится на центр внимания мнению об уровне самореализации в статьях А.Маслова, К.Роджерсина, К.А.Абулханова-Славской, В.Г.Алиева, Б.Г.Ананева, Д.А.Леонтьева, А.Н.Користев, а также других авторов. Считается что, в самых основных отраслях уровень самореализации очень разнообразен и интегральные системы в формализации тех уровней, а также самосознание индивидуума имеет очень важную роль.

ON THE LEVEL OF PERSONALITY IN SELF-REALIZATION

In the article is given the division of levels of personality in self-realization. On the basis of the analytical decomposition there systematized different levels of self-realization and considers that the most highest level of the realization this is the self –knowledge of course. But inspite of this the opinions of on the level of self-realization of such scientists like A.Maslou, K.Rodjersina, K.A.Abulkhanova-slavskiy, B.Q.Aliyev, B.Q.Ananyeva, D.A.Leontyev, A.N/Koristev and some other can be seen vividly. And it is considered that in themain fields of the level of self-realization are rather different and the inteqral systems in the formation of these levels, and as well as the self-realization of an individum have the most important role.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI HAQQINDA XALQ FİKİRLƏRİ

Heydərova S. N.

ADPU-nun Yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

Bəşər cəmiyyətinin inkişafı tarixində elə bir dövr olmalıdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin inkişaf və tərbiyəsinə, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması qayğısına qalmamış olsunlar. Müxtəlif dövrlərdə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi bütövlükdə sosial-psixoloji xüsusiyyətləri haqqında deyilən fikirlər ümumiləşdirilərək nəsildən nəslə verilməmiş və tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Bu müdrik kəlamlar, təcrübələr milli mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən xalq nağıllarında, atalar sözləri və zərb məsəllərində, bayatılarda, mahnılarda, nəğmələrdə, dastanlarda və s. də öz ifadəsini tapır. Bu maddi və mədəniyyət xəzinsinə həmişə gənc nəslin tərbiyə məktəbi olmuşdur və bu gün də ona böyük ehtiyac vardır. Dünyanın və o cümlədən Azərbaycanın görkəmli alimlərin pedaqoq və psixoloqları təlim-tərbiyə işində bu xalq hikmətlərinə geniş yer vermiş, ondan bəhrələnmişlər. Dünyanın tanınmış pedaqoqu K.D.Uşinski qeyd edir ki, xalqın müdrik fikirləri elə bir parlaq nümunədir ki, onu heçnə əvəz edə bilməz.

N.D.Dobrolyubov isə deyirdi folklor ədəbiyyatı xalqın əqidəsinin, xarakterinin, inamının və təbiətə baxışlarının inikasıdır. (4, s. 520).

Azərbaycanın görkəmli ədib və mütəfəkkirlərinin də gənc nəslin, bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında xalqın dəyərli fikirlərinin yüksək qiymətləndirmiş və onların yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

Professor Mirzə Kazım bəy yazırdı ki, "... hər xalqın tarixi ədəbi inkişafında özünün yaradıcılıq məhsulu olan əfsanələrin, adət ənənələrin əhəmiyyəti böyük olmuşdur... xalqın yaratdığı folklor nümunələri keçmişin sirrini və qaranlıq məsələlərini izah etməkdə mühüm rol oynamışdır... xalq idrakının məhsulu olan bu nümunələr, onun təxəyyülü və fantaziyasının zəngin qida mənbəyinə çevrilir".

Azərbaycanın görkəmli dramaturqu C.Cabbarlı xalq ədəbiyyatına yüksək qiymət verərək deyir ki, "...xalqın keçdiyi dövrləri, yas və bayramlarını, adət və ənənələrini, tərz-i təfəkkürünü, bu və ya başqa bir vəsiqəyə qarşı münasibətini...bütün əhval-ruhiyyəsini, bütün psixologi-

yasını, eyni zamanda onun mədəni səviyyəsini, ədəbi istedad və bacarığını öyrənmək üçün ilk vasitə və ən doğru bir tərcüman varsa, onun dillərdə dastanlar, mahnılar, tapmacalar, nağıllar və ilaxır kimi dolaşan el ədəbiyyatıdır”.

Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov qeyd edirdi ki, xalq sənətinin keçmiş parlaq incilərinin yeni nəsillərə çatdırmaq, həm də mütərəqqi cəhətdən, əsrimizin fikir mündəricəsi ilə aşılayaraq çatdırmaq elmi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir; gənclərin sağlam, düzgün tərbiyə almasına kömək edir, doğma xalqa və insanlığa kömək edir.

Azərbaycanın görkəmli ədibləri, pedaqoq və psixoloqları, maarifpərvər xadimləri olan X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, Mirzə Kazım bəy, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, H.Zərdəbi, A.Ş.Talıbzadə, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, C.Məmməd-quluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları gənc nəslin şəxsiyyətinin inkişaf və tərbiyəsindən danışarkən, hər şeydən əvvəl xalqın şifahi yaradıcılığındakı mütərəqqi və fikir və ideyalara əsaslanmış və çox zaman əsərlərinin adlarını bu hikmətlərdən götürmüşlər.

“Vətən dili ” (I-II hissə O.A.Ceriyayevski, S.Vəlibəyov), “Uşaq bağ-

çası”, “Bəsirətül ətfal ” (F.Ağayev, A.Şaiq, S.Axundov), “Balalara hədiyyə” (C.Cavadlı), “Xəmsə” (Nizami Gəncəvi), “Leyli və Məcnun” (M.Füzuli), “Qonşu, qonşu olsa kor qızı ərə gedər” (R.Əfəndiyev), “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq yoxluğa düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (N.Vəzirov), “Yeyəsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” (Ə.Haqverdiyev), “Yoxsulluq eyib deyil” (A.Səhhət), “Od gəlini” (C.Cabbarlı), “Qız qalası”, “Bulud əfsənəsi” (S.Vurğun), “Arzu qız”, “Qırx qız” (M.Rəhim), “Pəri çınqılı”, “Gülən balıq”, “Aynalı” (S.Rəhimov), “Qan içində” “Qızlar bulağı”, (Y.Çəmənzəminli) digər yüzlərlə belə adlarda yazılmış əsərləri buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri tanışlıq bir daha göstərir ki, dünyaya fərd kimi gələn uşağın gələcəkdə inkişaf edərək şəxsiyyətə çevrilməsi həmişə xalqımızın qabaqcıl adamlarını, yaşlı nəsilləri, ulu əcdadlarımızı düşündürmüş və bu barədə faydalı fikirlər irəli sürmüşlər. Bu fikirlərin xeyli hissəsi bu gün də öz təravətini saxlamış və psixologiya elminin son nəəiliyyətləri ilə səsleşir. Tərbiyəçilərin, müəlim və valideynlərin vəzifələri isə xalqımızın deyim və duyumlarında uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına aid deyilən həmin fikirləri

sistemləşdirib onlardan yaradıcılıqla istifadə etməkdir. Ulu əcdadlarımız uşaqların necə dünyaya gəlib inkişaf etmələrini, müxtəlif yaş dövrlərində nə kimi xüsusiyyətlərə malik olduqlarını, gündən-günə böyüdüyü kimi fiziki, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinə şahidi olurdular.

Onlar görürdülər ki, uşağın bir çox hallarda fiziki boyu, rəngi, fitri qabiliyyəti, istedadı valideynlərinə oxşayır. Eyni zamanda bunun əksini də müşahidə edirdilər. Buna müvafiq olaraq insanlar öz fikirlərini dağınıq olsa da ifadə edirdilər: “Əsli necədirsə, əsli də odur”, “Ot kökü üstündə bütər”, “İlanın balası da ilan olar”, “Bədəsil əsil olmaz” kimi deyimləri buna misal göstərmək olar. Lakin onlar ən çox uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında ictimai, sosial, sosial mühitin, təlim-tərbiyənin roluna üstünlük verərək deyirdilər: “Adam adam sayəsində adam olar”, “Dünya gör-götür dünyasıdır”, “Mərd ilə gəzən hər kəs, axır ki, bir gün dönüb mərd olar”, “Qız anadan görməyincə öyüd almaz”. Bu el deyimləri bir tərəfdən uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılması işində tərbiyəçilərə, valideynlərə nəzəri-praktiki cəhətdən yol göstərir, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlərimizdə şəxsiyyət psixologiyasına klassik yanaşmanın müasirliyini təsdiq edir. Uşaq şəxsiyyətinin təşəkkül tapma-

sında və inkişafında ictimai-sosial mühitin, kollektivin, dost və yoldaşın roluna dair xalqın fikirlərinin müəyyən etməkdən ötürü bir neçə atalar sözlərinə, nağıllara diqqət yetirmək kifayət edər “atı atın yanına bağlasan, həmcins olmasa da həmxaşsiyyət olar”, “yaxşı yoldaş adını bəy edər, pis yoldaş zay”, “yoldaşını göstər sən kim olduğunu deyim”, “pis yoldaş adamı darda qoyar”, “dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “ata qəlbi kövrək olar”, “ana tökəni bala yığır”, “atasını anasına dinləməyən övlad üzəngiyə yanaşmaz”, “oğul arxadır, qız yaraşıqdır, ata bağbandır”, “El sevər mərd atanı”, “Oğul fərsiz çıxanda, öldürər dərd atanı”, “mərdi qova-qova nəmərd etmək olar” və s. Bu el deyimlərində məna budur ki, uşaq düşdüyü mühitdə, ailədə, dostların, yoldaşların əhatəsində şəxsiyyət kimi yetişir. O, gördüyünü götürür. Uşağın mehriban, vətənpərvər, səmimi, mərd, ədalətli inkişaf edib tərbiyə alması atadan, anadan gəlir. Övlad eyni zamanda ana-ataya səmimi olmalı hörmət etməlidir. Belə qarşılıqlı ünsiyyət onun bir şəxsiyyət kimi sosializasiyasına kömək edir. Belə nümunələri minlərlə göstərmək olar. Burada həmçinin tərbiyə edənin özünün şəxsiyyətinin bütöv

Şəxsiyyət çox mürəkkəb sosial-ictimai varlıqdır. Onun özünəməxsus

psixoloji strukturu, keyfiyyətləri mövcuddur. Milli mənlilik və əxlaq şüur, ağıl, yüksək düşüncə tərz, özü-nüdərk, özü-nüqiymətləndirmə, özü-nənəzarət, saflıq, təvazökarlıq, hu-manizm, ədalətlik və s. onun əsas keyfiyyətlərindəndir. Bu və buna bənzər digər keyfiyyətlər haqqında milli-mənəvi dəyərlərimizdə istəni-lən fikirlər var ki, onlardan bu gün də geniş istifadə olunmalıdır. Uşaqlarda şəxsiyyət üçün xas olan əqli keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün tərbiyəçilər nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, laylalarda, hik-mətli ifadələrdə və digər xalq yara-dıcılığında öz əksini tapan qiymətli fikirləri onlarla birgə müzakirə edib həmin ideyaların mənasını açıqlama-lıdır. Təcrübə göstərir ki, belə qarşılıqlı müzakirə uşaqlarda bir sıra milli bəşəri keyfiyyətləri inkişaf etdirir, demək olar ki, mütamadi ola-raq onlar özləri də belə hərəkət edir-lər. Bakının 266-cı uşaq bağçasında keçirdiyim bir eksperimentin nəticə-si bunu bir daha sübut etdi: uşaqlarla aşağıdakı atalar sözlərini birgə təhlil etdik. “Bir ağıllı beş min baş saxlar”, “Ağıl yaşda deyil, başdadır”, “Ağıl, ağıldan üstündür”, “Ağıllı adam rahatlıq, ağılsızlıq narahatlıq gətir-ər”, “Ağıllı dəm gətirər, ağılsız qəm”, “Ağıllı adam qocalmaz, uca-lar”, “Ağac bar gətirdikcə başını aşı-ğ salar”, “Boş sünbül başın dik

tutar”, “Hər şey nazikliyindən, insan qalınlığından çəkər” və s. (6, 15) Təhlil 5-6 yaşlı uşaqlarla aparıldı. Mən əvvəlcə bu atalar sözlərini bir iki dəfə oxudum. Uşaqların əksəriy-yəti həmin sözləri təkrar etdilər. Sonra sual cavaba başladım. 5 yaşlı Tamaraya belə bir sualla müraciət etdim.

Sual- Bir ağıllı beş min baş saxlar – bax sən bunu necə başa düşürsən. Düzdür o, əvvəlcə bir az çətinlik çəkdi. Sonra dedi:

Ağıllı olsan hər şey etmək olar. Ağıllı adama hamı qulaq asır. Bax mənim əmim ağıllıdır, hamı ona hörmət edir. Mən də böyüyəndə əmim kimi olacağam.

Beş yaş altı aylıq Əfqan isə aşağıdakı atalar sözünü belə mənalandırır.

“Ağac bar gətirdikcə başın aşağı salar”

Cavab: Adam gərək özünü çək-məsin. Özünü başqalarından üstün tutmasın. Lovğa olmasın. Lovğa adamı heç kəs istəmir.

Gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşması qayğısına qalan hər bir tərbiyəçi, valideyn milli-mənəvi də-yərlərimizdən bu və digər vasitələr-dən istifadə edilməlidir. Burada nü-munələrin, canlı müşahidələrin, xüsu-si ilə uşaqların həyatından gətirilən misalların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu istiqamətdə Azərbaycan xalq nağıllarından da istifadə etmək olur.

Azərbaycan xalq nağılları ilə tanışlıq göstərir ki, xalqın düşüncə sahibləri vaxtı ilə ta qədimlərdən uşaqların əqli fəaliyyətini yoxlamaq, onları həyata düşüncəli, ağıllı, müdrik, qürurlu şəxsiyyət hazırlamaq məqsədi ilə güzəran testlərindən geniş istifadə etmişlər. “Cırtan”, “Məlikməmməd”, “Keçəlin məhkəməsi”, “Kəndli ilə padşah”, “Zəmanənin hökmü”, “Analıqla yetim qız” və digər nağılları buna misal göstərmək olar.

Cırtan, keçəl, Məlikməmməd öz ağılları ilə şər qüvvələrə qalib gəlir və məqsədlərinə çatırlar. “Kəndli ilə padşah” nağılının birgə təhlili də uşaqlarda əqlin mahiyyətinə maraq yaratdı. Nağılın qısa məzmunu belədi. Bir gün padşah üç vəziri ilə çöldə gəzərkən qoca bir bağbana rast gəlir. Padşah bağbana üç sual verir. Bağban hər üç suala müvafiq cavablar verir. Padşah sualların cavablarını vəzirlərdən soruşur. Onlar sualların cavablarını açə bilmirlər. İş belə görən vəzirlər həmin kəndlinin yanını kəsirlər, kəndli isə sualların açılması müqabilində hərəsindən bir torba qızıl tələb edir. Vəzirlər çarəsiz qalib razı oldular. Kəndli dedi:

Övvəl padşah məndən soruşdu:

Deyəsən dağlara qar düşüb? – Yəni başın ağarıbmı?

Mən dedim: “Aranı da qar basıb, yəni saqqalım da ağarıb”. Sonra pad-

şah soruşdu: “Deyəsən uzaqlar qaranlıqdır”- o demək istəyirdi ki, gözlərin işıqdan düşüb, uzağı seçə bilmirsən. Mən dedim. Heç yaxında da işıq görmürəm, yəni yaxını da yaxşı görmürəm. Üçüncü dəfə padşah soruşdu: “Qoşalar necə işləyir?”- yəni iki ayağın necə işləyir. Mən isə dedim. Qoşalara birini də qoşmuşam olub üç, yəni mən dedim ki, ağacla gəzirəm. Ən axırda padşah dedi: “Sənin yanına üç qoyun göndərəcəyəm, onları elə qırx ki, sənə də, övladlarına da bəhs eləsin”. Mən padşahın sözünü başa düşdüm ki, o, sizi nəzərdə tuturdu. Mən siazən çoxlu qızıl almalyam ki, mənə də, övladlarıma da çatsın. Vəzirlər əhvalatı padşaha danışdılar. Padşah isə sizin üçünüzün də bir kəndlinin ağılı qədər ağılı yoxdur, deyib hər üç vəziri işdən qovub onun yerinə kəndlini özünə vəzir təyin edir. (7, 76) Nağıl uşaqların iştirakı ilə şifahi olaraq bir neçə dəfə təkrarlandı. Sonra uşaqlardan soruşdum:

Uşaqlar siz bu nağıldan nə başa düşdünüz?

6 yaşlı Zakirin cavabı belə oldu.

- Padşah düz elədi. Vəzirlər ağıllı olsaydılar, həmin suallara cavab verərdilər.

Ağıl hər şeydən üstündür. Malı, pulu, şöhrəti ağılla qazanmaq olar. Necə ki, qoca bir bağban öz ağılı ilə xeyli qızıl əldə etdi. Mən də ağıllı

olmağa çalışacağam. Ağillı adam hər şeyi bilir.

Nağılın bu sonluqla qurtarması ağılın insan həyatındakı rolunu bir daha uşaqlar qarşısında nümayiş etdirdi.

Uşaqların psixi inkişafında nağılların rolu danılmazdır. Nağıllar uşaq həyatı üçün zəruri təlabat kimi özünü göstərir. Böyük pedaqoq və psixoloq K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, xalq nağılları adamların təfəkkürünün ən parlaq nümunəsidir və bu məsələdə heç kəs onunla münaqişəyə girə bilməz. Nağıllar adətən bir neçə qrupa bölünür: Sehrli nağıllar, məişət nağılları, heyvanlar haqqında olan nağıllar və s.

Şəxsiyyətin əxlaqi, mənəvi, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də onun mənliliyini dərk etməsidir, qürurlu, ləyaqətli, əsl vətənpərvər olmasıdır. Müdrik insan o vaxt bütöv bir şəxsiyyət olur ki, doğulub boya-başə çatdığı torpağının, elinin, obasının qədrini bilsin, milli təəssübkeşliyi olsun. Vətəni, xalqını, millətini sevsin. Vətənin sərvətlərinə, dövlət atributlarına hörmətlə yanaşsın. Şəxsiyyətə xas olan bu əxlaqi keyfiyyətlər uşaqlara ilk vaxtlardan aşılanmalıdır. Təbii ki, bunun müxtəlif yolları, tətbiqi vasitələri vardır. Bu istifadə imkanlarından biri də Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Orada öz əksini tapan

müdrik kəlamlardır. Şəxsiyyətin bütün əxlaqi-mənəvi, sosial-psixoloji xüsusiyyətləri vətənpərvərlik hissindən keçir.

Ulu əcdadlarımız həmişə vətəni, doğma yurdu sevməyi, onu qorumağı, canından əziz tutmağı tövsiyə ediblər. Vətənpərvərlik hissənin kökləri çox dərinliyə gedib çıxır. Təcrübələr göstərir ki, vətənpərvərlik hissi o zaman möhkəm olur ki, onun daşıyıcısı xalqın milli mənafeyini şəxsi mənafeyindən üstün tutsun.

Uşaq dərk etməlidir ki, “Gözsüz yaşamaq olar, Vətənsiz yox”, “Vətənə gəldim, imana gəldim”, “Vətənə gələn dinə, imana gələr”, “Hər kəsə öz vətəni şirindir”, “Qürbət yer cənnət olsa, yenə vətən yaxşıdır”, “Hər quşə öz yuvası istidir”, “Doğma yurd şirin olar” kimi atalar sözlərini uşaqlarla birgə təhlil və müzakirə etmək yolu ilə onlarda vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirmək mümkündür.

Sehirli nağıllar eyni zamanda alleqorik nağıllardır. Burada çoxlu obrazlar, qorxulu, həm də maraqlı psixoloji anlar vardır. Bu psixoloji gərginliklər uşaqların diqqətini özünə cəlb edir. Burada həm uşaq fikirləşir (təfəkkürün elementləri inkişaf edir), digər tərəfdən diqqəti, xüsusilə ixtiyarılıkdən sonrakı diqqəti formalaşır, təxəyyülü genişlənir, hafizəsi möhkəmlənir, əxlaqi hissləri

(xüsusilə astenik hissləri) təkmilləşir. Şehirli nağıllarda təsvir olunan canlılar, cansızlar əvvəlki səhnələr qorxunc, dəhşətli görüşlər də sonradan bir növ insanların güman, qurtuluş, ədalət, humanizm hərəkətinə çevrilirlər. Bu proseslərdə uşaqlarda hətta düzlüyə, paklığa inam yaradır, onları belə-belə bəşəri keyfiyyətləri mənimsəməyə çağırır. Bax bu mənada Azərbaycan nağılları uşaqların psixi inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu özünü bir neçə mənada göstərir. Əvvəla uşaq psixologiyası çox elastik və kövrəkdir. Onu həmişə hər hansı bir mətinlə maraqlandırmaq mümkün olmur. Nağıllar isə onların diqqətini cəlb edə bilir. Digər tərəfdən isə onlar bu prosesdə heç bir iradi səy etmədən nağıla sona qədər qulaq asır, bu yolla da onların bütün psixi xüsusiyyətləri kompleks şəkildə səfərbər olunur. (psixi prosesləri, fərdi psixi xassələr, iradi emosional hallar və s.).

Məişət nağılları reallığa daha çox söykənir. Burada təsvir edilən hadisələr, adlar konkret reallığı əks etdirir. Uşaqlar bu yolla insan həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənət növləri ilə tanış olur, qəhrəmanların simasında onlarda ağıl, düşüncə, təxəyyül, hisslər və digər idraki xüsusiyyətlər inkişaf edir. Uşaqlar məişət nağıllarından nəticə çıxararaq ağılın, fərasətin, tədbirli işlərin ma-

hiyyətinə dərk edirlər. Özləri də bu əxlaqi hisslərə malik olmağa çalışırlar. Məişət nağıllarında uşaqlar mənsub olduğu xalqın gündəlik həyat tərzilə tanış olur, bir sıra məfhumlara yiyələnirlər. Onların söz ehtiyatı artır, nitqi zənginləşir, yaşadığı mühitdə baş verən hadisələrdən baş çıxarmaq bacarığına yiyələnirlər. Uşaqlarda bu nağıllar vasitəsilə əməyə, müxtəlif peşələrə maraq artır. Peşə sahiblərinə hörmət hissi formalaşır, xarakterləri inkişaf edir.

Heyvanlar haqqında nağıllar uşaqlara təbiəti sevməyi öyrədir. Heyvanların insan həyatındakı rolunu görürlər. Müxtəlif heyvanların adlarını, yaşayış tərzlərini öyrənirlər. Tülkü, çaqqal, canavar, dövşan, ilan, öküz, inək, şir, pələng, ayı və digər heyvanlar haqqında onlarda təsəvvür yaranır. Bu da uşaqlarda təbiətə sevgi yaradır, onların təbiət haqqında lazımi biliklər formalaşdırır. Təcrübə göstərir ki, uşaqlar həmin nağıllarla tanış olduqdan sonra heyvanlara daha çox mehriban olur, onlara yer düzəldir, yem verir, qulluq edir. Bu isə onlarda ekoloji tərbiyəni gücləndirir. Bir sözlə heyvanlar haqqında nağıllar uşaqların psixi inkişafı ilə yanaşı onların həyata hazırlanmasında da böyük rol oynayır. Azərbaycanın ilk şifahi xalq yaradıcılıqları qaynar bir bulaqdır. Bu bulağın çeşməsindən axan sular axdıqca

şəffaflaşır, təmizlənir və durulur. Tarixin sınaqlarından keçən bu xalq fikirləri getdikcə zənginləşmiş, qiymətli sərvətlərə çevrilərək müxtəlif formalara (folklor nümunələrində, dini təsəvvürlərdə elmi etnoqrafik materiallarda, tarixi sənədlərdə, maddi və mədəniyyət abidələrində, arxioloji qazıntılarda, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında) nəsilədən nəslə verilmişdir. Uşaq və gənclərimizin milli ruhda formalaşmasında böyük əhəmiyyəti olan həmin sərvə-

tin öyrənilməsinə və onun mahiyyətinin düzgün anlaşılmasına nail olmaq hər birimizin borcudur. İllər getdikcə, bəşəriyyət müdriklik zirvəsinə pillələdikcə, bu psixoloji düşüncələrin mahiyyəti nəinki azalacaq, əksinə təhsilin tərbiyənin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırıldığı indiki zamanda əsrin sınaqlarından çıxmış xalq təcrübəsinə daha çox ehtiyac duyulur və bundan sonra da duyulacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.Əlizadə- Psixologiya, Bakı, 2003
2. Psixologiya (S.Seyidovun redaktorluğu ilə), Bakı, 2008
3. Vəliyev.V- Azərbaycan folkloru, Bakı, 1986
4. Mirzə Kazım bəy- Firdovsidə İran əsatiri “Северное обозрение” Санк Петербург 1948 səh 4.
5. Azərbaycan xalq nağılları 5 cildə, I və II cildə, Bakı, 2005
6. Azərbaycan folkloru, Bakı, 2005
7. Azərbaycan nağılları, Bakı, 1976

НАРОДНЫЕ МНЕНИЯ О ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

В статье излагается мнения ведущих исторических личностей о психологической сути национально- духовных ценностей и открывается действие этих мыслей на формирование личности ребенка на основе конкретных фактов. Учителя и воспитатели могут широко пользоваться этой статьей.

**PEOPLE OPINION ON FORMING
THE IDENTITY OF A CHILD**

The opinions of great names of history are stated in the article on psychological essence of national-intellectual values and the impacts of these opinions toward the forming of identity of a child are explained on the basis of specifications. Teachers and tutors can widely use the present article.

ПОДРОСТКОВАЯ АЛКОГОЛИЗАЦИЯ

Аллахярова С.А.

Преподаватель кафедры
психологии БДУ к.пед.н.

Уродливо все, что связано с пьянством.

*И сможет ли кто-нибудь назвать хоть
одно красивое качество человека и его*

поведения, проявляющееся в нетрезвом виде?!

Д.Кабалевский

Не существует такого общества, в котором все его члены вели бы себя в соответствии с общими нормативными требованиями. Термин «социальное отклонение» означает поведение индивида или группы, которое не соответствует общепринятым нормам, в результате чего эти нормы ими нарушаются. Социальные отклонения могут принимать самые разные формы: преступники, отшельники, гении, аскеты, святые и т.д.

Во все времена общество пыталось подавлять, устранять нежелательные формы человеческой жизнедеятельности их носителей. Методы и средства определялись социально-экономическими отношениями, общественным сознанием, интересами правящей элиты. Проблемы социального «зла»

всегда привлекали интерес ученых.

Один индивид может иметь отклонения в социальном поведении, другой в личностной организации, третий и в социальной сфере, и в личностной организации.

Социальные отклонения играют в обществе двойственную, противоречивую роль. Они, с одной стороны, представляют угрозу стабильности общества, а с другой поддерживают эту стабильность. Успешное функционирование социальных структур можно считать эффективным, только если обеспечен порядок и предсказуемое поведение членов общества. Каждый должен знать, какого поведения он может ожидать от окружающих его людей и какого поведения другие члены общества ожидают от него самого.

Социальные отклонения могут происходить в сфере индивидуального поведения, они представляют собой поступки конкретных людей, запрещаемые общественными нормами. Вместе с этим в каждом обществе много отклоняющихся субкультур, нормы которых осуждаются общепринятой, доминирующей моралью общества. Такие отклонения определяются как групповые. Отклоняющееся поведение всегда оценивается с точки зрения культуры, принятой в данном обществе. Эта оценка заключается в том, что одни отклонения осуждаются, а другие одобряются. Нас в первую очередь интересуют причины негативного поведения.

Отклоняющееся поведение приобрело в последние годы массовый характер и поставило проблемы в центр внимания социологов, психологов, медиков, криминологов. Сейчас усиливаются негативные поведения как-насильственная и корыстная преступность, алкоголизация и наркотизация населения, аморальность.

Объяснить причины, условия и факторы, порождающие эти социальные явления, стало насущной проблемой. Ее рассмотрение предполагает поиск ответов на ряд функциональных вопросов, среди которых вопрос о сущности кате-

гории «социальная норма» и об отклонениях от нее. В стабильно функционирующем обществе ответ на этот вопрос более или менее ясен.

К основным формам девиантного поведения в современных условиях можно отнести преступность, алкоголизм, проституцию, наркоманию, суицид. Каждая форма девиации имеет свою специфику.

Можно сказать, что XIX в. породил, а XX в. усугубил весьма сложную проблему для человеческой цивилизации - проблему алкоголизма. Во все времена здоровье народа являлось важнейшим стратегическим фактором. Мы получили жизнь и здоровье в наследство от наших предков и не имеем морального права безрассудно расточать их. Мы обязаны передать нашим потомкам необходимый запас физического и духовного здоровья. В соответствии с предложением психолога Ю.А.Мерзлякова все наши удовольствия можно разделить на удовольствия выполнения недостатка и удовольствия избытка (3). Известно, что пища и вода для нас жизненно необходимы. Если мы голодны или нас преодолевает жажда, то после потребления воды или пищи мы испытываем удовольствие.

Это и есть удовольствие от восполнения недостатка. Однако испытав состояние физиологического комфорта, нам возможно захочется пообщаться с друзьями, сходить в кино, почитать книгу и т. д. Удовлетворение таких потребностей относится уже к удовольствиям избытка. Передаваясь удовольствиям избытка, нельзя забывать об опасности, подстерегающей на этом пути человека, поскольку наряду с полезными могут быть и вредные удовольствия избытка. Самые распространенные среди них и одновременно самые пагубные для здоровья - курение, употребление алкоголя, наркотиков и токсических средств. Первоначальное «удовольствие» от потребления алкоголя и наркотиков быстро порабощает человека и обрекает на трагический финал - на потерю физического и психического здоровья, на социальную деградацию личности, на разрушение семьи, на появление неполноценного потомства.

За многие тысячелетия жизни на Земле у людей сформировался обычай употреблять напитки, содержащие алкоголь. Пьют их с разной целью, кроме одной - никто из выпивающих не ставит перед собой задачу стать пьяницей, а

тем более алкоголиком. Все уверены в знании своей «нормы» потребления вина или более крепких напитков, позволяющей избежать последствий. Даже происходящая на глазах гибель от алкоголизма друга или близкого человека не воспринимается как предупреждение окружающим. Человек, находящийся в состоянии алкогольной эйфории, не склонен думать об опасности, угрожающей его будущему благополучию. Опамятование мешает ему видеть себя со стороны и использовать так называемое «доошибочное» познание, для того чтобы избежать повторения известных ему трагических примеров. А если, протрезвев, пьющий человек спохватывается, то, как правило, с большим опозданием, когда он уже не в силах по доброй воле выбраться из омуты пьянства.

Алкогольное поведение детерминировано двумя тесно связанными между собой системами - с биологической (действие алкоголя на организм и формирование наркотического синдрома) и социальной, раскрывающей нормативноценностную сторону такого поведения. И.В.Бокий и С.В. Цыцарев предложили классификацию ведущих мотивов и способов удовлетворения потребностей, которые

определяют содержательную сторону влечения к алкоголю. Влечение к алкоголю выступает как средство: 1) редукции напряжения 2) изменения аффективного состояния 3) получения удовлетворения 4) повышения самооценки и самоуважения 5) компенсация 6) общения-коммуникации 7) результат подражания и научения 8) средство межличностной защиты-манипулирования (9)

Фактически алкоголь вошел в нашу жизнь, став элементом социальных ритуалов, обязательным условием официальных церемоний, праздников некоторых способов времяпрепровождения, решения личных проблем. Однако это социокультурная ситуация дорого обходится обществу. Как свидетельствует статистика, большинство случаев хулиганства, изнасилований при отягчающих обстоятельствах и других преступлений связаны с опьянением. Убийства, грабежи, разбойные нападения, нанесение тяжких телесных повреждений в ряде случаев совершаются лицами в нетрезвом состоянии; около 50% всех разводов также связано с пьянством.

Изучение различных аспектов потребления алкоголя и его последствий составляет большую сложность. По каким критериям

можно судить об алкогольной ситуации и ее динамике? Как правило, используются три группы социологических показателей остроты алкогольной проблемы и масштабов распространения пьянства в стране: во-первых, уровень потребления алкоголя на душу населения и структура потребления; во-вторых, характеристики массового поведения, являющегося следствием потребления спиртного; в- третьих, ущерб, причиненный экономике и обществу пьянством.

Показатель уровня потребления алкоголя имеет смысл только в сочетании с данными о структуре потребления. Следует учитывать и еще целый ряд характеристик, например, регулярность потребления, длительность, связь с приемом пищи. Важны и особенности распределения общего объема потребления алкоголя среди населения: численность и состав пьющих, непьющих, пьющих умеренно; распределения потребления алкоголя между мужчинами и женщинами, по возрастам и другим социально-демографическим признакам.

Поведение при одинаковой степени опьянения и оценки этого поведения также существенно различаются в социокультурных и

этнических группах. Все перечисленные характеристики входят в понятие модели алкогольного потребления.

Отклоняющееся поведение часто служит основанием, началом существования общепринятых культурных норм. Без него было бы трудно адаптировать культуру к изменению общественных потребностей. Вместе с тем вопрос о том, в какой степени должно быть распространено отклоняющееся поведение и какие его виды полезны, а самое главное – терпимы для общества, до сих пор практически не разрешен.

Если рассматривать любые области человеческой деятельности: политику, управление, этику, то нельзя вполне определенно ответить на этот вопрос (например, какие нормы лучше: воспринятые нами республиканские культурные нормы или старые монархические, современные нормы этикета или нормы этикета наших отцов и дедов?). Вместе с тем не все формы девиантного поведения требуют столь детального анализа. Криминальное поведение, сексуальные отклонения, алкоголизм и наркомания не могут привести к появлению полезных для общества культурных образцов. Следует признать, что подав-

ляющее число социальных отклонений играет деструктивную роль в развитии общества. И только некоторые немногочисленные отклонения можно считать полезными.

Человек не рождается алкоголиком. Даже отягощённая наследственность – это всего лишь предпосылка. Для её реализации необходима встреча человека и алкоголя. Эту встречу может подготовить не только микросреда – семья, ближайшее окружение, но и макросреда – общество, его институты, в том числе и школа. Это, конечно, не пьянство, но чем раньше ребёнок приобщается к алкоголю, тем сильнее и устойчивее будет у него потребность в нём.

Особенность фармакологического воздействия алкоголя на психику заключается в том, что, с одной стороны, он, особенно в больших дозах, подавляет психическую активность, а с другой, особенно в малых дозах стимулирует её, снимая сознательное торможение и тем самым давая выход подавленным желаниям и импульсам. Процесс формирования отношений к алкоголю или, короче, алкогольной установке состоит в том, что знак отношения может быть «впечатан» разными способами одновременно порознь, в сочетаниях. К таким способам

можно отнести поведенческий аспект установки, когда даже простая имитация движений (наполнения бокалов, произнесения тостов и др.) включает целый ассоциативный ряд, фиксирующий положительный знак. Данный процесс может протекать совсем неосознанно.

Закономерности пьянства позволяют выяснить причины девиаций подростка:

а) Поскольку опьянение снижает переживаемое индивидом чувство тревоги, пьянство чаще встречается там, где больше социально-напряжённых, конфликтных ситуаций.

б) Выпивка связана со специфическими формами социального контроля; в одних случаях они являются ритуалом, а в других выступает как антинормативное поведение.

в) Основной мотив пьянства – желание чувствовать себя и казаться сильнее; пьяные стараются привлечь к себе внимание, ведут себя агрессивно, нарушая нормы поведения.

г) Алкоголизм часто коренится во внутреннем конфликте – стремление личности преодолеть тяготящее его чувство зависимости.

Что способствует алкоголизации подростков? Выпивая подросток стремится погасить характер-

ное состояние тревожности и одновременно- избавиться от избыточного самоконтроля и застенчивости.

Важную роль играют также стремления к экспериментированию и особенно нормой юношеской субкультуры, в которой выпивка – признак мужественности и взрослости, средство инициации посвящения в сан пьющего. Именно групповая выпивка является психологическим рубежом посвящения в члены группы.

Стиль алкоголизации принятой в компании, начинает восприниматься как естественный, нормальный, окончательно формируя психологическую готовность к некритическому восприятию алкогольных обычаев. Алкоголь становится нормой поведения. Со временем обнаруживается жёсткая структура группы с тенденциями асоциальной деятельности.

Лидирующая часть группы – лица, состоящая на учёте в полиции, в инспекции по делам несовершеннолетних, ранее судимых. В результате каждый новый член группы обречён на прохождение «обязательной программы» начинающей с хулиганских действий и заканчивающих рецидивами и доставкой в медвытрезвитель и серьёзными правонарушениями. (5)

Завершая тему «алкогольного образования» подчеркнём особую ответственность семьи в формировании алкогольной установки. Семья может выступить и как разоблачитель мифов. Нормы, которые она задаёт, обладают особой устойчивостью, т.к. они фиксируются до созревания критической способности. Семья создаёт (или не создаёт) запас прочности социальных установок, необходимых подростку в дальнейшей жизни. В детской и подростковой психологии заключение о девиантном требует осторожности, ибо:

1. Суждение о нем выносят взрослые, в силу различных при-

чин так или иначе находящиеся в оппозиции к детству и психосоциальным издержкам развития.

2. Критериями для суждения о девиантном поведении являются нормы и ожидания ближайшего окружения, от которого ребенок прямо зависим и в котором права ребенка не соблюдаются или попираются. Хотя в формировании девиантного поведения могут участвовать и психические нарушения или расстройства, целесообразно избегать односторонней психиатризации понятия девиантного поведения и связанного с ним психиатрического этикетирования.

Литература:

1. Алмазов Б. Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. - Свердловск, 2005

2. Кон И. С. Психология старшеклассника. - М., 1980

3. Коробкина З.В. У опасной черты.-М.,1991

4. Личко А. Е. Эти трудные подростки: записки психиатра. - Л., 1983

5. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростка: эмоциональный и кризисный механизм.- СПб., 1999

6. Степанов В. Г. Психология трудных школьников. – М., 2003

7. Фельдштейн Д. И. Психология воспитания подростка. – М.2004

8. Шихарев П. Н. Жить без алкоголя? – М., 1988

9. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия.-Л., 1990

YENİYETMƏ ALKOQOLİZMİ

Deviant davranış son illər ərzində kütləvi xarakter daşımağa başlamış və bu problemi sosioloqların, psixoloqların, həkimlərin və kriminoloqların diqqət mərkəzinə qoymuşdur. Hal hazırda bir qisim yeniyetmələr arasında zoraki və tamahkar cinayətkarlıq, spirtli içkilərə və narkotik maddələrə meyl, əxlaq normalarına zidd kimi neqativ davranışlar artmışdır. Alkoqol davranış bir-biri ilə sıx bağlı olan iki sistem ilə determinasiya olunur-bioloji(alkoqolun orqanizmə təsiri və narkotik sindromun formalaşması) və sosial ilə (belə davranışın normativ-dəyərli tərəflərinə aydınlıq gətirir).

TEENAGE ALCOHOLISM

Deviating the behaviour has got mass character last years and has focused attention on problems of sociologists, psychologists, physicians, criminologists. Now amplify negative behaviour as-violent also mercenary criminality, alcoholism and addiction the population, immorality. The alcoholic behaviour is determined by two systems closely connected among themselves - with biological (action of alcohol on an organism and formation of a narcotic syndrome) and social, opening normal valuable side of such behaviour.

XRONIKI AĞRININ DEPRESIYA İLƏ ƏLAQƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ VƏ ONUN DIAQNOSTİKASI

Kaver Məcid

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Məlumdur ki, uzun müddətli depressiya insanın əhval-ruhiyyəsini pozur, onun şəxsi və peşakar imkanlarını azaldır, eləcə də vərdiş olunmuş həyat stereotiplərindən imtina etməyə, həyat planlarından kənarlaşmağa gətirib çıxarır. Həyat əlamətlərinin aşağı düşməsi ikinci dərəcəli depressiyanın ortaya çıxmasına zəmin yaradır və fəaliyyət uzunmüddətli pozulur. Bu baxımdan xroniki ağrının depressiya ilə əlaqəsinin psixoloji təhlilinin verilməsi və onun diaqnostikasının aparılması müasir dövrdə olduqca aktualdır.

Xroniki ağrının depressiya ilə əlaqəsi çoxdan sübut olunmuşdur. C.Murrey göstərir ki, hər bir halda xroniki ağrılar zamanı depressiyanın olmasını təbii qəbul etmək lazımdır (7). Onun gəldiyi qənaətə görə xroniki ağrılar bilavasitə depressiya nəticəsində ortaya çıxır. S.Tvrer statistik məlumatları ümumiləşdirərək göstərir ki, xroniki ağrılardan əziyyət çəkən xəstələrin demək olar ki, yarısı depressiv xarakterli psixi pozuntulardan əziyyət çəkir (10).

Rus psixoloqu S.N. Moslovanın (8) apardığı tədqiqatların nəticəsində

bəlli olmuşdur ki, 60% depressiya xəstələrində xroniki ağrılar müşahidə olunur. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar (3;5;7;8;12) isə problemi daha da konkretləşdirərək qeyd edirlər ki, xroniki ağrı zamanı müşahidə olunan bütün hallarda depressiya üçün yer vardır və onlar buna əsaslanır ki, ağrı hər zaman mənfi emosional hal ilə müşahidə olunur və insanı zövq prinsipindən məhrum edir. Bu məsələdə daha çox mübahisə yaradan məsələ depressiya və ağrının səbəb-nəticə əlaqəsində olması və ya onlar arasında əks əlaqənin olmasıdır.

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, depressiya ağrının birinci dərəcəli sindromu kimi çıxış edərək, onun xroniki formaya keçməsinə gətirib çıxarır. Bununla belə qeyri-tipik depressiyalar müxtəlif hallarla o, cümlədən xroniki ağrı ilə maskalana və fəaliyyət göstərə bilər. Qeyd olunmalıdır ki, depressiya xəstələrdə köməkçilik hissi yaradır və xəstənin bütünlüklə ağrı sindromundan asılı olmasına, özünəməxsus «faciəvi vəziyyətə» düşməsinə gətirib çıxarır. Obrazlı desək ağrı ilə depressiya arasında özünəməxsus «əlaqə zənciri» əmələ gəlir ki, birinin mövcudluğu

digərinin mövcudluğunu zəruri edir. Bu cür dərinləşmələr əksər hallarda geniş və lokal əzələ ağrıları ilə müşayiət olunur. Belə olan halda xəstəliyin müalicə olunması depressiv sindromun aradan qaldırılması nəticəsində mümkün olur. Bunun nəzərə alınmaması isə xəstəliyin və depressiya aktının dərinləşməsinə və xəstənin vəziyyətinin ağırlaşmasına səbəb olur.

Depressiyanın və ağrının qarşılıqlı əlaqəsini şərh etməyə çalışan müxtəlif nəzəriyyələr içərisində serotingenertik nəzəriyyə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin nəzəriyyənin müddəalarına görə xroniki ağrılar və depressiya zamanı beyinin serotingertik sistemində çatışmazlıq meydana gəlir. Hal-hazırda bu nəzəriyyənin müddəaları bu sahədə mövcud olan bütün nəzəriyyələri üstələyir. Çünki, bu yanaşma nöqteyi-nəzərindən sübut olub ki, xroniki ağrıların formalaşması zamanı ağrıya qarşı sistem ilə disfunksiya arasında əhəmiyyətlilik böyüyür. Təbii ki, bu məqamda xroniki ağrı ilə həssas ağrı arasındakı fərqli cəhətlərin açılmasına da ehtiyac vardır. Həssas ağrı həmişə orqanizmdə hansısa orqanik vəziyyətin nəticəsi kimi çıxış edir. Xroniki ağrı isə simptom deyil, hansısa xəstəliyin, daha doğrusu hüceyrələrin morfoloji zədələnməsi deyil, qavramanın və ya digər

psixi funksiyanın disfunksiyası və ya deffektidir.

Xəstəliyin öyrənilməsinin Beynəlxalq assosiasiyası xroniki ağrıları o ağrılar hesab edirlər ki, onların sağlması 3 aydan tez olmur. Bu tibbdə normal sayılır. Müasir dövrdə xroniki ağrılara ayrıca götürülmüş xəstəlik kimi yanaşaraq hesab edirlər ki, onun əsasında somatik sferada gedən patoloji proseslər, mərkəzi və periferiyada gedən patoloji proseslər durur. Xroniki ağrıların ayrılmaz hissəsi şəxsiyyət və emosional pozuntudur. Bu pozuntu psixi sferada otraya çıxan disfunksiyalar və ya patogenetik proseslər nəticəsində mümkün ola bilər. Bu pozuntulara idopisik və psixogen ağrılar aid ola bilər. Aparılmış tədqiqatların (8;9;13) təhlili göstərir ki, psixogen xroniki ağrılar daha geniş yayılmış və müalicəyə və diaqnostikaya daha çətin tabe olurlar. Müvafiq olaraq 6 aydan artıq xroniki ağrıları DSM-IV kriteriyaları ilə müəyyənləşdirir və onun diaqnostikasını həyata keçirirlər. Xroniki ağrı sindromları istənilən depressiyanın klinik mənzərəsində özünü təzahür etdirir. Xroniki ağrı sindromları zamanı depressiya simptomları öz aydınlığı ilə fərqlənilirlər. Maskalanmış depressiya simptomlarının təzahürü zamanı isə simptomlar qeyri-tipik formaya keçir və xəstəliyin kliniki mənzərəsi

arxasında gizlənilirlər. Maskalanmış depressiya sindromları içərisində bir sıra müəlliflər daha çox aleqsik və sesensodepatik simptomları fərqləndirirlər. Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilir ki, tipik depressiv simptomlar zamanı xəstələr psixiatrların diqqət mərkəzinə daha tez düşürlər və onların müalicəsi və diaqnostikası problem yaratmır. Əksinə qeyri-tipik simptomlarla həkimə müraciət edən xəstələrin diaqnostikası uzun müddət tələb edir və onları müəyyənləşdirmək elə də asan olmur. Maskalanmış xroniki ağrılar, eləcə də somatik depressiyalar orqanizmin istənilən yerində özünü göstərir. Təsədüf hallarda somatik ağrılar depressiya zamanı lokallaşır. Depressiyanın klinik simptomları müxtəlif nevroloji və somatik ağrılaşmalar yarada biləcəyindən onun hərtərəfli tədqiqi və yoxlanılması vacibdir. Adətən xroniki ağrılar baş nahiyyəsində, ürək və qarın nahiyyəsində və bel hissədə özünü göstərə bilər. Xroniki ağrı sindromuna adi baş ağrıları da təsir göstərə bilər. Eləcə də gündəlik gərgin fəaliyyət, fibramiologiya, psixogen kardiologiya və s. göstərmək olar. Xroniki ağrılar adətən küt və davamlı xarakterdə olur. Bir sıra hallarda xroniki ağrılara sensoripatik duyğularda qoşulur. Xroniki ağrılar xəstə tərəfindən hərtərəfli təsvir oluna bilmir və konkret

lokallaşma imkanına malik deyil. Xəstə adətən daha geniş ağrı məkanını təqdim edir ki, bu da həkim üçün çətinlik törədir. Hətta bu ağrı hissələri bir həkimdən digərinə keçiddə də dəyişilə bilər. Ağrı sindromları isə heç vaxt izolyasiya olunmur və psixopatoloji və psixovegetativ xarakter daşıyır. Disstres vəziyyəti, psixoloji konfliktin dərinləşməsi, şəxsiyyət və emosional pozuntunun dekompensasiyası demək olar ki, həmişə ağrının qenerializasiyasına gətirib çıxarır. Xroniki ağrı və depressiyaya məruz qalmış xəstələrdə gələcək perspektivlər azalır və ümitsüz halda həkimdən-həkimə gedirlər ki, bu zaman əldə olunmayan nəticə onlara daha pis təsir göstərir və xəstəliyi dərinləşdirir. Onlarla aparılmış hərtərəfli yoxlamalar diaqnostik təhlillər orqanik və ya hər hansı bədən üzvünün funksiyasının pozulmasını və ya nevroloji pozuntunun olduğunu təsdiq etmir. Bir sıra hallarda ağrı kəsicilərdən istifadə olunması müvəqqəti hal olaraq xəstənin vəziyyətini yüngülləşdirsədə onun yenidən həkimə müraciətinə səbəb olur. Depressiyanın diaqnostikası psixiatriyanı bilməyən həkim üçün biri sıra çətinliklər yaradır. Müalicə hər hansı effekt vermir və xəstələr həkimi dəyişməyə məcbur olurlar. Depressiyanın diaqnostikası üçün onun diaqnostik kriteriyalarını

bilmək zəruridir (MKB-10). Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib depressiyanın diaqnostik əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

Əsas əlamətlər:

- Əhval-ruhiyyənin aşağı enməsi və kədərliklik;

- Zövq hissindən məhrum olma və ya maraqların itməsi;

- Yüksək dərəcədə yorğunluq;

Əlavə əlamətlər:

- Diqqətin mərkəzləşməsi qabiliyyətinin aşağı düşməsi;

- Özünüqıymətləndirmənin aşağı həddi və özünə inamsızlıq;

- Günahkarlıq hissini tez-tez təzahür etməsi;

- Gələcəyə pessimist münasibət;

- Suisidal hərəkətlərin və fikirlərin yaranması;

- Yuxunun pozulması;

- İştahanın pozulması və s.;

Bir məsələni də qeyd etmək istədik ki, qeyd edilən simptomlar və ya əlamətlər yalnız depressiyalarda deyil, bir sıra nevroloji və psixopatoloji pozuntular zamanı da müşahidə oluna bilər. Adətən birinci üç əlamət əsas sayılır. Əhval-ruhiyyənin aşağı enməsi və kədərliklik, zövq hissindən məhrum olma və ya maraqların itməsi, yüksək dərəcədə yorğunluq əsas əlamət sayılır və bu əlamətlərin mövcudluğu artıq depressiyanın olmasından xəbər verir. Əlavə əlamətlərin də olması bu faktın təsdiqi üçün şərt sayılır. Diqqətin mərkəzləşməsi qabiliyyətinin aşağı düşməsi, özünüqıymətləndirmənin qeyri-adekvatlığı və özünə inamsızlıq, günahkarlıq hissini tez-tez təzahür etməsi, gələcəyə pessimist münasibət, suisidal hərəkətlərin və fikirlərin yaranması, yuxunun pozulması, iştahanın pozulması və s. kimi əlamətlərdə depressiyanın göstəriciləridir. Yalnız bu əlamətləri bilməklə hər hansı depressiyanın mövcudluğundan danışmaq olar. Depressiyanın diaqnostikasının müəyyənləşdirmək üçün qeyd olunan üç klinik simptomu əsas götürmək lazımdır. Ağır depressiv vəziyyətlərdə isə digər dörd köməkçi simptom da buraya əlavə olunur. Orta ağırlıqlı depressiyanı müəyyənləşdirmək üçün birinci iki simptomu və üç köməkçi simptomu əsas götürmək lazımdır. Yüngül depressiv vəziyyəti müəyyən etmək üçün isə birinci simptomlardan ikisi və köməkçilərdən ikisi kifayət edir. Götürülən bütün variantlarda depressiya iki həftədən çox davam edə bilməz. Ümumi tibbi praktikada belə vəziyyətlər yüngül və orta ağırlıqlı depressiyalar kimi təqdim olunur. Təbii ki, hüceyrələrin morfoloji zədələnməsi yoxdursa və psixi proseslərin qavranılmasında defekt və disfunksiya müşahidə olunursa burada depressiv xəstəlik yüngül və

orta ağırlıqlı simptomatika kimi nəzərdən keçirilir. Əgər depressiv vəziyyət iki həftədən çox çəkirse və qısa zaman intervalları ilə tez-tez təkrar olunursa bu zaman təkrar və ya rekurkent depressiya özünü göstərir. Təkrar depressiya halları stress situasiyaları ilə güclənənə bilər. Tibbi klinikada həkimlər daha çox antitipik depressiya ilə daha çox rastlaşırlar və depressiyanın bu növü xroniki ağrı ilə birbaşa əlaqədardır. Ona görə də diqqəti hər şeydən öncə qeyri-tipik depressiv sindromlara yönəltmək zəruridir. A.F.Şasberq göstərir ki, depressiya zamanı həyəcan yaşıntıları daha tez-tez özünü göstərir ki, bu da depressiv vəziyyətin göstəricisi kimi deyil, bilavasitə həyəcanlılığın simptomları kimi üzə çıxır (9). Müəllifin qənaətinə, depressiya zamanı həyəcan simptomları 62%-i ötür keçir ki, bu da depressiyanın klinik simptomlarını müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır. Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, qeyri-tipik depressiv simptomla rastlaşan pasientlər daha çox somatik şikayətlərlə həkimə müraciət edirlər. Onların şikayətlərinin əsasında daha çox xroniki yorğunluq və xroniki ağrı üstünlük təşkil edir. Bəzi hallarda isə həssaslığın yüksəlməsi və hər şeyin xəstələrin əsəbləşdirməsi hallarına da rast gəlinir. Qeyri tipik depressiya şikayətlər zamanı ağrının xroniki xa-

rakteri xəstə tərəfindən pis təsvir edilən və bədənin ayrı-ayrı hissələrində lokallaşan digər ağrılarla da müşayiət olunur. Bu zaman daha çox yuxunun pozulması, iştahanın pozulması, cinsi həvəsin azalması, iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi, qəbizlik və s.kimi hallarla müşahidə olunur. Ancaq bütün bunların orqanik əsasları olmur. Bu da həkim fakt qarşısında qoyur. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, depressiya zamanı müşahidə olunan pozuntuların əks vəziyyəti də müşahidə oluna bilər. Məsələn, iştaha arta bilər, yuxuculuq yüksələ bilər, eləcə də bədənin çəkisi arta bilər və s. Bu hallarda da qida qəbulu müsbət emosiyaların yaradılmasının yeganə üsulu kimi çıxış edir. Bu fakt orqanizmdə metabolizmin artmasına səbəb ola bilər. Digər tələbataqlar öz adi vəziyyətini itirir. Tipik depressiyalarda xarakterik cəhət iştahanın düşməsi və bədənin çəkisinin azalmasıdır. Qeyri-tipik depressiyalarda bunun əks mənzərəsi müşahidə olunur. Şikayətlərin xarakterinin qeyri-adiliyi və xəstəliyin klinik mənzərəsinin təhrif olunması sıxışmamazlığı və hər hansı somatik xəstəliyə uyğun gəlməməsi bu depressiyanın maskirovka olunmuş depressiya olduğunu güman etməyə imkan verir. Depressiya üçün xarakterik olan ağrılar adətən axşamlar deyil, səhərlər daha fəal olur. Dep-

ressiya zamanı yuxunun pozulması müxtəlif simptomlarla özünü göstərə bilər: yuxuya getmənin pozulması, gecə oyanmaları, yuxudan qeyri-məmnunluq, gecə yuxusunun vaxtının uzadılması, gündüzlərdə müşahidə olunan hipersomniya. Tibbi təhlillərə görə tipik depressiya üçün xarakterik olan vacib cəhət səhər saat 5-6 radələrində oyanma və yuxuya getmənin mümkünsüz olmasıdır. Tibbi praktikada həkimlər daha çox qeyri-tipik depressiyanın xroniki variantları ilə tez-tez rastlaşırlar. Tibbi DSM-IV təsnifatında onu «distimiya» adlandırırlar. Əvvəlki tibbi təsnifatlarda bunun depresiv nevroz və ya nevrotik depressiya adlandırırdılar. Distimiyaya yüngül xroniki depressiyaları da aid edirlər. Belə xəstələrdə suisdal fikirlər müşahidə olunur və sosial dezadaptasiyadan əziyyət çəkirlər. Belə xəstələrdə iştahanın düşməsi, xroniki yorğunluq, yuxusuzluq və s. kimi hallar müşahidə olunur ki, bu xəstəni psixiatriyaya yanına deyil, birbaşa həkimin yanına gətirir. Statistiki göstəricilərə görə əhalinin 5 %-i depressiyanın distimiya növündən əziyyət çəkirlər. Bu pozuntu çox nadir hallarda diaqnostika edilir və az hallarda tam müalicə oluna bilər. Görəsən distimiyanın diaqnostikası üçün zəruri kriteriyalar hansılardır? Tibbi və psixiatrik ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, distimiya – xroniki

vəziyyət olub son iki ildə əhval-ruhiyyənin günün çox hissəsində sıxışdırılmış vəziyyətdə olmasına deyilir. Xroniki sıxışdırılmış əhval-ruhiyyə heç olmazsa aşağıdakı simptomlardan ikisi ilə müşahidə olunmalıdır:

- İştahanın aşağı düşməsi və ya azalması;
- yuxunun pozulması və ya yuxuculluq;
- aşağı iş qabiliyyəti və ya yüksək yorğunluq halı;
- aşağı özünü qiymətləndirmə;
- diqqətin mərkəzləşməsinin pozulması və qərar qəbulunda çətinlik;
- ümüdsüzlük hissi və s; (2)

Sadalanın simptomları ağrı duyğuları ilə demək olar ki, az hallarda müşahidə olunur. Distimiyaya qeyri-müəyyən uzun müddət davam edir və praktik olaraq bütün yaş dövrlərində ortaya çıxır. Bu xəstəlik bir sıra hallarda psixotravmanın ifadəsində özünü göstərir. Ümumiyyətlə xroniki ağrılarla müşahidə olunan depressiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün xəstələrin anamnezinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Qohum və doğmalarda psixi pozuntuların olması faktı, yaşanan emosional stress halları, alkoqol və narkotiklərin qəbulu, psixotravmatik situasiyaların çoxluğu və s. kimi hallar həkim depressiyanın əlamətləriyə yönəldə və onun müalicəsində müasir metodlardan istifadəyə imkan yarada bilər.

Xəstənin ağrı duyğuları ilə onun xəstəliyi arasındakı əlaqəni ayırd etmək olduqca zəruridir. Bu məsələni ayırd etməyə çalışan Dopska və digər alimlərin elmi araşdırmaları nəticəsində görünür ki, depressiya və ağrının şiddəti arasında müəyyən asılılıq var (12). Çu K.L. və başqalarının gəldiyi qənaətə görə ağrıdan əziyyət çəkən xəstələrin depressiyaya yoluxma ehtimalı yüksəkdir.(11).

Punca Ci. 130 nəfər xəstənin üzərində apardığı elmi işin əsasında bu nəticəyə gəlmişdir ki, PTST-lə ağrı arasında əlaqəyə səbəb depressiyadır. Nakton Ferrin elmi araşdırmaları əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, 155 xəstənin yuxusuzluq problemi bu xəstələrdə depressiya və ağrı əsasında meydana çıxmışdır (7). Eləcə də Polşa alimi Vrodiska müəyyən etmişdir ki, atipik hal depressiya xəstələri öz üzlərində xroniki ağrılı xəstələrin mimikasını dəşıyırlər. Ona görə də nevropatoloqlara müraciət edirlər, amma əslində onların problemləri depressiyadır. Lonkarzet və digər alimlərin elmi işləri əsasında 70 ağrıdan əziyyət çəkən xəstənin Mekkil ağrı testi və Beck depressiya testilə yoxlamış və alınan nəticələr göstərmişdir ki, müəyyən dərəcə xəstələr depressiyadan əziyyət çəkirdilər. Nə qədər ağrı şiddətli olsa depressiya bir o qədər ağırdır (13). H.E. Kanzerin tədqiqatı və elmi işləri əsasında aydın olur ki, ağrı

və depressiya müəyyən bir yerli xəstəliklərdə ortaya çıxır. Onların diaqnostikasına müxtəlif və yeni üsullar lazımdır. Bu müxtəlif üsullardan biri xəstəliyin diaqnostikası və müalicəsinə kömək edir. Bütün bunlar göstərir ki, xəstəliklə depressiyanın arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək lazımdır. Burada xəstənin uşaqlıq amnezinə baş vurmaq, onun təbiiyə üsulları ilə tanış olmaq, keçmiş təcrübəni araşdırmaq, ailədə ağrıya münasibəti öyrənmək və bununla da «xəstə şəxsiyyətin» formalaşması mühitini və şəraitini müəyyənləşdirmək lazımdır. Hər bir həkim bilir ki, depressiv sindromu olan xəstə ilə ünsiyyət qurmaq nə qədər çətindir. Xəstə bütün duyğularını və fikrini ağrılara və xəstəliyə yönəltdiyindən həkim onun həyat tərz, problemləri, əhval-ruhiyyəsi ilə maraqlanması xəstədə aqressiya və qıcıq yaradır. Bu onunla əlaqədardır ki, ağrı ilə müşayiət olunan depressiya bir növ müdafiə mexanizmi kimi çıxış edərək, xəstəni travma yaradan amillərdən: xatirələrdən, ağrılardan, yaşantılardan uzaqlaşdırmağa və onu gizlətməyə çalışır. Bu proseduranı bilən həkim depressiya zamanı səbrli olmalı, xəstə ilə söhbət apararkən çox ehtiyatlı olmalı, öz peşakarlığını göstərməlidir. Xəstəyə baxarkən və onunla söhbət apararkən onun xarici görkə-

minə, pozalarına, dayanma manerasına, nitqinə, davranışına xüsusi diqqət yetirməlidir ki, bu da ona depressiv xəstələrin gizlətdiyi və dərkədə bilmədiyi məsələlərin diaqnostikasına köməklik edə bilər.

Depressiv xarakterli ağrıları olan xəstələrin geyim tərzində boz və qara rəngə üstünlük verməsi, saçın istənilən kimi qırılmaması, kosmetik vasitələrə diqqət yetirilməməsi, nitqin montonluğu, cavabların birmənalılığı və s. müşahidə olunur ki, bütün bunlar həkim üçün informasiya mənbəyi olmalıdır. Başqa sözlə həkimə diaqnostikada ən çox kömək edən vasitə «bədənin dili» olur. Ümumiyyətlə xroniki ağrılarla müşahidə olunan depressiyanın təsnifatında müxtəlif variantlara və müxtəlif emosional hallara rast gəlmək olar ki, onların da ayırd edilməsi və müəyyən kriteriya üzrə təsnif edilməsi olduqca çətinidir.

Adətən xroniki ağrılar müalicəyə tabe olmur və bu hal xəstənin psixikasında müxtəlif dəyişikliklər, o cümlədən neqativ dəyişikliklər, depressiyalar, qıcığa qarşı həssaslıq, həyəcanlılıq, yorğunluq və halsızlıq yarada bilər. Hər bir ağrının aradan qaldırılması üçün ağrıkəsici preparatlardan və müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələrdə ağrının aradan müvəqqəti qaldırılmasına imkan verir. Lakin onun yenidən başlama ehtimalının yüksəkliyi xəstənin

narahatlığına və dərin psixoloji hallar yaşamasına gətirib çıxarır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda xroniki ağrının aradan qaldırılmasında yerli və epridral anesteziyalardan istifadə olunur ki, bu da xəstənin qorxu hissi keçirməsinə və müəyyən təlaşlara məruz qalmasına şərait yaradır. Çox vaxt hesab edirlər ki, xroniki ağrıların müalicə olunmamasının başlıca səbəbi məhz xəstənin psixoloji vəziyyəti və onun gözləmə ehtimalının yüksək olmasıdır.

Tədqiqatlar (25;32;56;89) göstərir ki, ağrıkəsici dərmanlar xəstəyə təyin etdikdə xüsusi ehtiyatlılıq tədbirləri görmək lazımdır. Xəstəni bu və ya digər proseduraya hazırlamaq və ağrının profilaktikasını aparmaq lazımdır. Düzgün aparılmış psixoterapevtik prosedura, söhbət, ağrının səbəblərinin şərh edilməsi xəstənin vəziyyətini yüngülləşdirə və onu ağrı haqqında düzgün informasiya ilə məlumatlandırma bilər. Bu da ağrıkəsici preparatlara qarşı həssaslığın və «ustanovkanın» dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Müşahidələr göstərir ki, tibb işçiləri humanistik mövqedən çıxış edərək və özlərində xəstəyə münasibətdə rəhmədilliyə qapılaraq onların ağrı haqqında müraciətlərinə hər şeydən öncə ağrıkəsici dərmanlarla cavab verirlər. Faktlar göstərir ki, belə hallarda onlarla aparılan söhbətlər, onla-

rın dərdlərinə şərik olma və düzgün ünsiyyət qurmaq dərman preparatlarından daha çox xeyir gətirə bilər. Amma təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, tibb işçiləri belə məqamlarda daha çox vəziyyətdən çıxmağa üstünlük verirlər. Xəstənin diqqətinin ağrıdan uzaqlaşdırılması, diqqətin daha maraqlı problemlərə yönəldilməsi də xroniki ağrılar zamanı müəyyən effekt verə bilər. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ağrı zamanı orqanizm stressə məruz qalır və bu uzun müddət davam etdikdə, onun psixofizioloji vəziyyətini dəyişir və xəstənin mühitə və fəaliyyətə adaptasiyasını çətinləşdirir. Bir məsələ də xüsusi vurğulanmalıdır ki, xroniki ağrıların uzun müddət müalicə olunmaması və davam etməsi uzunmüddətli müalicə və klinik müdaxilə tələb edir ki, bu da dərman preparatlarından uzunmüddətli istifadəyə gətirib çıxarır. Təbii ki, bunun da mənfi nəticələri vardır. Xroniki ağrıları olan xəstələrdə ağrı kəsicilərin uzun müddət qəbul edilməsi onlarda narkomaniyanın və ya toksikomaniyanın inkişafına gətirib çıxarır. Bu baxımdan ağrı kəsicilərin təyinatında da xüsusi ehtiyat tədbirləri həyata keçirmək lazımdır ki, qeyd olunan asılılıqların yaranmasına zəmin ortaya çıxmasın.

Kliniki müşahidələr göstərir ki, xroniki ağrılarda yuxugətirən dərmanlarla ehtiyatlı olmaq vacibdir. Çünki,

xroniki ağrılar zamanı xəstənin psixoloji və somatik vəziyyəti nəzərə alınmalı və həmin spesifikadan çıxış etmək zəruridir. Uzun illər boyu yuxugətirən və ağrı kəsicisi preparatlardan istifadə etmiş şəxslərə birdən-birə həmin vərdiş və dərmanları tərgitdirmək çox yaradıcı işidir. Və bu birdən-birə baş verə bilməz. Tranklilizatorlardan istifadəyə keçid uzunmüddətli psixoterapevtik tədbirlər tələb edir. Xəstə hər bir halda gözlənilən dəyişikliklərə hazır olmalı və dərmanın dəyişilməsinə xəstənin reaksiyası yoxlanılmalıdır. Tibbi müşahidələr göstərir ki, bir sıra hallarda xəstə uzunmüddətli vərdişindən əl çəkə bilmir və gizli olaraq həkimə müraciət etmədən dərman qəbulunu davam etdirir. Bu isə gözlənilən nəticəni alt-üst edir.

Bütün bunlarla yanaşı stonisionar şəraitdə xroniki xəstəlikdən əziyyət çəkən insanlara dərman təyinatın da ciddi nəzarət edilməlidir. Hər hansı somatik xəstəliklə bağlı tibbi müayinədə olan xəstə bir sıra psixoloji hallar xüsusən də yuxusuzluq halları keçirir. Yuxu hallarının pozulması onun davranışında və ətraf aləmə adaptasiyasında ciddi problemlər yaradır. Bu həm də orqanizmə bələdləşmədə həssaslığı artırır və xəstənin orqanizmində baş verən hər bir ağrıya, duyğuya xüsusi reaksiya verməsinə və ipoxondirik münasibət yaranmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2002, 620 s.
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / "Elm XXI əsrin astanasında". Elmi-praktik konfrasin materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.1-3.
3. İsmayılov N.V. Psixatiriya. Bakı: 1992, 340 s.
4. İsmayılov N.V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı: 2002, 540 s.
5. Şəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya. Bakı: 2002, s.125.
6. Şəfiyeva E.İ. Psixofiziologiya. Bakı: 1998, 63 s.
7. Мюррей Дж. Психические расстройства. В кн.: Неврология. Под ред. М.Самуэльса. М.: 1997, 276с.
8. Мосолов С.Н. Клиническое применение современных антидепрессантов. СПб: 1995, 565с.
9. Шацберг А.Ф. Терапия флуоксетином коморбидных тревоги и депрессии. М.: 1997, 192 с.
10. Fuller RW. Serotonin uptake inhibitor. NY: Prog Drug Res, 1995 204 p.
11. Hydroxytryptamin Mechanisms in Primary Headaches. Ed J Olesen, PR Saxena, Raven Press: 1992, 384 p.
12. Van Praag HM. Serotonin precursors in treatment of depression in serotonin in biological psychiatry. NY: Raven Press, 1982, 259 p.
13. IASP. International Association for study of Pain. Pain terms glossary. NY: Pain 1979, 250 p.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СВЯЗИ ХРОНИЧЕСКОГО
БОЛЯ С ДЕПРЕССИЯМИ И ЕЕ ДИАГНОСТИКА**

В статье рассматривается связь хронического боля с депрессиями, и указываются общие пути и симптомы диагностики болезни. В статье анализируются и систематизируются исследования, проведенные Дж.Муррей, С.Тврерин, С.Н. Мосоловой, Н.Исмаиловым, Е.Шефиевой. При анализе проведенных исследований автор пришел к такому выводу, что во всех случаях, наблюдаемых при хронической боли, депрессия имеет место, и боль все время сопровождается отрицательным эмоциональным состоянием и лишает человека от принципа вкуса.

Автор показывает, что долговременная депрессия портит настроение человека, уменьшает личные и профессиональные возможности, а также приводит к отказу от привычных жизненных стереотипов, жизненных планов. Отмечается, что лечение болезни возможно лишь при устранении депрессивных синдромов. Не должное внимание к этому приводит к усугублению болезни и депрессивного акта и осложнению состояния больного.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS AND ITS DIAGNOSES OF DEPRESSION WITH SOME CHRONICAL PAI

There done some psychological analysis and its diagnoses of depression with some chronical pains, and as the general ways of diagnoses in thickness and in its symptoms. In this article were being systematized. In this article were being systematized the researches of I.Murriyev, S.Tvrerina, S.N.Mosolova, N.Ismailov and E.Shafiyev. while analysing of thesis researches the author comes to such a conclusion that when supervising the chronical diseases there can be met for all the types of depression the pain would always be watched with some negative and the emotional situations, and as well as deprive the man from the principles of deftingt. The author shows that the longtime depression world of course change the mood of a man, decreases private and professional possibilities, and as well as brought to the avoiding of life plans, and refusing of their experiences of life stereotypes, there was mentioned that the curing deseos it is possible only when eliminating od depressional syndromes. But never paying attention to this deseases may bring to the deepening of depressional act and the heaviness of the situation.

KÖMƏKSİZLİK VƏZİYYƏTİNİN MƏHKƏMƏ-PSIXOLOJİ EKSPERTİZASININ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanova G.M.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının magistrantı

Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsinin əsasını ekspertin psixodiyagnostik fəaliyyəti təşkil edir. Məhkəmə-istintaq orqanlarında xüsusi psixoloji biliklərdən istifadə etməyə tələbat o zaman yaranır ki, onlar insanın psixi fəaliyyətinin məhkəmə qərarının qəbulu üçün əhəmiyyətə malik xüsusiyyətləri haqqında onlara mümkün olan vasitələrlə obyektiv məlumat ala bilmirlər. Bu yalnız praktik psixoloq tərəfindən keçirilmiş psixodiyagnostik tədqiqat nəticəsində əldə edilə bilər. Bu səbəbdən də zərərçəkmişin köməkətsiz vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, çox zaman, zərərçəkmişin köməkətsiz vəziyyəti haqqında məhkəmə-istintaq orqanlarına mümkün olan vasitələrlə obyektiv məlumat almaq qeyri-mümkün olur və bu zaman xüsusi psixoloji biliklərin tətbiq edilməsinə ehtiyac yaranır. Bu isə qeyd etdiyimiz kimi həyata məhkəmə-psixoloji ekspertizası formasında keçirilir.

Psixodiyagnostika bütünlüklə psixoloji diaqnozun qoyulmasının nəzəriyyə və praktikasından ibarətdir.

Psixodiyagnostika psixologiyasının ən müxtəlif tətbiqi sahələrində qəbul edilir və bu sahələrdə praktik fəaliyyət göstərən psixoloqların psixodiyagnostik fəaliyyətinin müxtəlifliyi onların psixoloji tədqiqatın hansı metodlarından istifadə etməsi ilə yox, daha çox öz işlərində hansı metodologiyaya istinad etmələri ilə müəyyən edilir. Köməkətsizlik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı ekspert-psixoloqun tədqiqatının predmeti zərərçəkmişin psixi fəaliyyətinin struktur və dinamikasının hüquqi əhəmiyyətə və müəyyən hüquqi nəticəyə malik olan xüsusiyyət və pozuntularıdır.

Köməkətsizlik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji tədqiqatının metodoloji əsası davranışın və psixi fəaliyyətin tənziminin normasını müəyyən etməyə sistemli-struktur yanaşmadır. Cinayi hüquq mövqeyindən “norma” anlayışı davranışın və ya onun əsasında duran psixi fəaliyyətin tənzim edilmə norması kimi çıxış edir. Tədqiq edilən zərərçəkmişlərdə məlum norma müəyyən məna tərkibinə malikdir, onlarda müqəssirin davranışını dərk etmək və ona münasibətdə xüsusi hərəkətlər etmək qabiliyyəti.

liyyətinin tənzim edilmə norması və s. kimi çıxış edir. Tədqiq edilən zərərçəkmişdə məhz nəzərdən keçirilən normaların olması, onun özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini dərk etmək və ya müqəssirə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətinin olmasını təsdiqləməyə imkan verir. Zərərçəkmişin psixi patologiyasının onun davranışının normal tənziminə təsir dərəcəsini aşkarlamaq zərurəti ilk növbədə izahedici yanaşma, sistemli təhlil və psixikanın strukturunun ekspert qiymətləndirilməsini tələb edir. Sistemli-struktur yanaşma, öz növbəsində, məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı bir sıra metodoloji prinsiplər vasitəsilə aşkarlanır:

1. Davranış və fəaliyyətin bərabər təhlili. Köməkssizlik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji tədqiqinin əsas məqsədi – sınımlanan şəxsin (zərərçəkmiş) davranış və fəaliyyətinin tənzim edilməsinin təhlili – davranış və fəaliyyətin tənzim edilməsinin ierarxik strukturuna sistemli baxış tələb edir. Davranış və fəaliyyətin təşkilinin bərabər təhlilinə əsasən şəxsiyyətin ierarxik strukturuna da mütləq baxmaq lazımdır. Ən geniş planda şəxsiyyətin inteqrasiyasının, motivasiyanın genezinin ayrı-ayrı həlqələrinə təsir edən müxtəlif səviyyələrini ayırd etmək olar. Belə ki, insan tərəfindən onun həyat fəaliyyətinin

başlıca motivi kimi qəbul edilən və dərk edilən şəxsiyyətin dəyərləri, şəxsiyyətin motivlərinin ümumi quruluşu, onların ierarxiyası ilə birgə konkret situativ motivasiyanın formalaşması zamanı təyinedici əhəmiyyət daşıyır. Davranışın yüksək dərəcədə məzmun yox, instrumental aspektlərini, tipik hərəkət vasitələrini təyin edən xarakter və temperament qərar qəbulu və məqsədin reallaşdırılması mərhələlərinə təsir göstərir. Motivasiya sferasının xüsusiyyətlərini olduğu kimi, instrumental təzahürləri də əks etdirən şəxsiyyət cizgiləri şəraitdən asılı olaraq fəaliyyətin bu və ya digər səviyyəsini ayırd edirlər. Şəxsiyyətin təşkilinə daha geniş olaraq, fərdin idrak, affektiv, iradi, fizioloji xüsusiyyətlərinin struktur-dinamik təşkili kimi də baxmaq olar. Hər bir halda müvafiq ekspertizada ekspert tədqiqatı zamanı psixoloq tədqiq edilən zərərçəkmişin hərəkətlərini izah edən və müvafiq olaraq cinayi iş üçün, məqsədyönlü analitik və eksperimental tədqiqat üçün əhəmiyyətə malik olan davranışın, fəaliyyətin, şəxsiyyətin onu maraqlandıran səviyyəsini ayıra bilməlidir.

2. Şəxsi və situativ amillərin qarşılıqlı təsiri. Ekspert-psixoloqun tədqiqat obyektı hüquqi əhəmiyyətli situasiyalarda sınımlanan şəxsin psixi fəaliyyətidir. Köməkssizliyin məhkə-

mə-psixoloji ekspertizasında çox hallarda istintaq orqanları və məhkəməni ümumiyyətlə insan psixikasının xüsusiyyətləri deyil, zərərçəkmişin konkret situasiyada, yəni, qanun pozuntusu törədilən şəraitdəki fəaliyyəti maraqlandırır. Bu ekspertdən psixi fəaliyyətə yalnız şəxsi amillərin deyil, həmçinin müxtəlif situativ olaraq dəyişən amillərin də təsirinin mütləq qeyd edilməsini tələb edir. Situativ amillərin təhlili zamanı mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, onlar məhz hansı şəkildə davranışa və insanın məhkəmə istintaq orqanlarını maraqlandıran bu və ya digər fəaliyyətin həyata keçirməsinə qabilliyinə təsir göstərə bilərlər. Müasir psixologiyada davranış şəxsi və situativ olaraq dəyişənlərin qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu təsəvvürlər çərçivəsində situativ amilləri sadə olan kimi nəzərdən keçirmək olmaz, onu şəxsiyyətin daxilinə qarşı duran və həm də zamana görə hadisələri qabaqlayan və insanın reaksiya göstərdiyi stimula kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Psixoloji qarşılıqlı təsir zamanı həm şəxsi dispozişiyalar, həm də situasiyanın xüsusiyyətləri, hərəkət və dərk olunan əks əlaqəni nəticəsi ilə birləşdirən dövrü proseslərdə dayanmadan şəklini dəyişən şüur və koqnitiv proseslər də təmsil olunur.

Koqnitiv sxemlər koqnitiv proseslər və məna qiymətləndirməsinin pozuntu və xüsusiyyətlərini şərtləndirən yaş inkişafından və psixikanın müxtəlif anomaliyalarından asılı olduğundan şəxsi dəyişənlər çərçivəsində insanın yaş xüsusiyyətləri və psixi pozuntularını nəzərə almaq zəruridir.

3. Şüurla fəaliyyətin vəhdəti. Şüur – fəaliyyətin ali tənzimləyicisidir. Bu amil cinayi hüquqda əks olunub: ekspert-psixoloq tərəfindən tədqiq edilən hər bir hüquqi meyar yalnız psixoloji anlayışlarda təmsil olunmur, həm də birinci, əhatə edən gerçəkliyi və özünü adekvat dərk etmə qabiliyyətini, və ikinci, öz hərəkətlərini tam ixtiyari tənzim etmək qabiliyyətini xarakterizə edən iki hissədən ibarətdir. Belə ki, zərərçəkmişlərin ekspertizası zamanı, onların müqəssirin hərəkətlərinin xarakter və əhəmiyyətini anlamaq qabiliyyəti ilə yanaşı həmçinin ona qarşı dərk olunmuş müqavimət göstərmək qabiliyyətini də tədqiq etmək zəruridir. Bu nümunələr müvafiq məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsi zamanı şüur və fəaliyyətin vəhdətinin nəzərə alınmasının və prinsipinin mütləqliyini göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istintaq və ya məhkəməni maraqlandıran situasiyada zərərçəkmiş şəxsin özünü və ətrafı adekvat dərk etmək qabiliyyəti pozulmuşsa, o zaman hərəkətlərinin

ixtiyari tənzimi də pozulur, çünki, hərəkət həmişə məqsədi reallaşdırır, məqsəd isə hərəkətin qabaqcadan görülmə nəticəsinin dərk edilən obrazıdır. Yox əgər nəzərdən keçirilən situasiyada şüurun strukturları pozulmaz qalmışsa, öz hərəkətlərinin hətta tam dərki zamanı da pozula bilən davranış və ya fəaliyyətin tənziminin həlqələrini ayrı-ayrı təhlil etmək zəruridir.

4. İnkişaf prinsipi. Kifayət qədər aydındır ki, ekspert tədqiqatı zamanı məhkəmə-istintaq orqanlarının suallarına mükəmməl cavab verməkdən ötrü psixoloqa yalnız hüquqi əhəmiyyətə malik situasiyada insanın aktual psixi fəaliyyətini tədqiq etmək deyil, həm də insanın psixi xüsusiyyətlərinin təşəkkülünü makrodinamikada təhlil etmək zəruridir. Əslində hər bir ayrı ekspertiza zamanı insanın “psixoloji bioqrafiyasını” dərinlən tədqiq etmədən mükəmməl ekspert tədqiqatı keçirmək olmaz. Sınanılan şəxsin psixikasını dinamikasında tədqiq etmək onun sərvət meyillərinin, şəxsiyyətinin motivasion quruluşunun, xarakter və temperamentinin təşəkkülünü anlamağa imkan verir, onun inkişaf səviyyəsini, ayrı-ayrı psixi proseslərinin (məna qavrayışı, hafizə, diqqət, təfəkkür və s.) xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir. Həmçinin, konkret qarışıq situasiyada psixi

fəaliyyətin “mikrodinamikasına” da mütləq nəzər yetirmək lazımdır. Hüquqi əhəmiyyətli situasiyalar biranlıq olmurlar – onlar həmişə zamanın dəyişkən mühit şərtləri ilə çox və ya az müddətli aralığını əhatə edirlər. Davranışın motivasiyasını şəxsi və situativ amillərin kəsilməz qarşılıqlı təsiri kimi anlama, məhkəmə və istintaq orqanlarını maraqlandıran zaman aralığında zərərçəkmiş psixi proseslərinin tam dinamikasının təhlilinin zəruriliyini tələb edir. Çox zaman belə dinamikanın məhz tipikliyini sınanılan şəxsin psixi halətini dəqiq təsnif etməyə imkan verir. Tədqiq edilən zərərçəkmiş şəxsin psixi halətinin dəyişməsi, hətta, məhkəmə-istintaq orqanlarının müxtəlif hüquqi əhəmiyyətli situasiyalara dair suallarına müxtəlif cür cavab verməklə nəticələnə bilər. Aydındır ki, bu zaman ərzində insan psixikası dəyişikliklərə məruz qalır və ekspert praktikasının göstərdiyi kimi belə dinamikanın variantları kifayət qədər müxtəlifşəkillidir. İnkişaf prinsipi belə anlama zamanı məhkəmə-psixoloji ekspertizasında sistemli yanaşma yalnız struktur kimi deyil, həm də struktur-dinamik kimi göz qabağına gəlir.

Ekspert tədqiqatı zamanı metodların seçilməsinin və tətbiq edilməsinin şəraitdən asılılığı qanunauyğunluğu da böyük əhəmiyyətə malik

olub, müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Burada ekspertin şəxsiyyəti və onun təcrübəsi, metod və metodikaları seçmək və tətbiq etmək səriştəsi və s. ön plana keçir. Ekspertin daxili inam və əqidəsinin əhəmiyyəti isə xüsusilə böyükdür. Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır. Komissiya və kompleks ekspertizalar zamanı (komissiya və kompleks ekspertizalar köməkçilik vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı xüsusən tətbiq edilir) metod və metodikaların seçilməsinə, eləcə də tətbiqinə bəzi sosial-psixoloji amillər təsir göstərir. Bunlara kiçik qrup effektlərini (qərar qəbulu, konformluq, liderlik və s.) aid etmək olar. Metodun seçilməsi şəraiti belə kiçik qruplarda yaranmış konflikt nəticəsində mürəkkəbləşə bilər ki, bu da hər ekspertin müstəqil olaraq müxtəlif metodlardan istifadəsinə səbəb olar. Belə şəraitdə isə qeyri-adekvat metodlar seçilə bilər. Bu isə şübhəsiz ki, alınan nəticələrin mötəbərliyini şübhə altına alır. Müvafiq ekspertiza zamanı ekspert-psixoloq ekspert tədqiqatının metodlarını yuxarıda nəzərdən keçirilən prinsiplər və müvafiq ekspertizasının tədqiqat predmetinə əsasən seçir.

Ekspert tədqiqatı zamanı bu və ya digər metod ekspert-psixoloq tərəfindən ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallara və işin materiallarında müa-

yinə edilən şəxsi səciyyələndirən məlumatlara əsasən seçilir. Belə ki, köməkçilik vəziyyətinin ekspertizası zamanı söhbət, piktoqramma, şəkil üzrə nağıl etmək, məfhumların müqayisəsi, artıq sözün istisnası, 10 söz, Şmişek sorğusu, diqqətin öyrənilməsi kimi metod və metodikalardan istifadə edilə bilər. Zərərçəkmişin şəxsiyyətinin davamlı və ya şəraitlə şərtlənən davranış motivlərini, xarakter əlamətlərini, temperament tiplərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün isə TAT, Rorşax testi, Lüşer testi, 16 faktorlu Kettel testi, MMPI, Ayzenkin şəxsiyyət sorğusu, Rozensveyq testi və s. istifadə edilə bilər. Müəyinə edilən zərərçəkmiş şəxsin hüquqi əhəmiyyətli hadisə zamanı olan emosional vəziyyətini müəyyən etmək üçün isə Lüşer, Rorşax, Rozensveyq, Ayzenk testləri, subyektiv nəzarət səviyyəsi metodikası, özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsinin öyrənilməsi metodikaları, “mövcud olmayan heyvan” metodikası, Şulte, Pyeron və Koos metodikası və söhbət metodundan istifadə etmək olar.

Köməkçilik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasında tətbiq edilən psixodiagnostik metodlar iki əsas xarakteristikaya – validlik və mötəbərliyə malik olmalıdır. Köməkçilik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji və psixolo-psixiatrik ekspertiza-

ları şəraitində sınınilanlar kontinqenti bəzən müəyyən xüsusiyyətlərə - psixodiagnostik tədqiqatın validlik və mötəbərliyini köklü şəkildə endirən amillərə malik olurlar. Bura ilk növbədə, törədilənə qarşı olan reaksiya, bunun şərəf və ləyaqətə olan təsirinə müxtəlif psixogen reaktiv qatlaşmalar aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekspert-psixoloqun psixodiagnostik fəaliyyətinin obyekt, xüsusən də kompleks psixolo-psixiatrik ekspertizalar çərçivəsində müxtəlif formalı psixi anomaliyalı (dəyişən şəraitin mövcudluğunun mənasının qavranılmasına, düşünülməsinə, emosional reaktivliklərinə, funksional vəziyyətlərinə və psixi fəaliyyətin digər tərəflərinə iz qoyulmuş) şəxslər olur. Və nəhayət, psixodiagnostik metodların nəticələrini təhrif edən aparıcı amillərdən biri sınınilanlarda ekspertizanın nəticəsinə qarşı müxtəlif ustanovkaların olmasıdır. Psixi sağlam zərərçəkmiş şəxs bəzən qəsdən psixi pozuntu stimullaşdırma bilər, bir sıra hallarda isə əksinə, zərərçəkmiş şəxsi psixopatoloji yaşantılarını gizlədir.

Məhkəmə ekspert-psixoloqlarının çoxillik iş təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, psixologiyanın digər tətbiqi sahələrində psixoloji konsultasiya, peşəkar seçmə zamanı tətbiq edilən əksər metodlar məhkəmə ekspert psixodiagnostik müayi-

nəsi situasiyasında kifayət qədər validlik və mötəbərliyə malik deyillər. Bu nöqteyi-nəzərdən tərkibində sınınilanın şəxsi ustanovka və emosional halətlərinin təsirini əks etdirən qiymət şkalası olan (MMPI-də olduğu kimi) və ya testin təşkil olunması zamanı təhrifedici təsirlərdən qorunmuş (Kettel sorğusu) və ya öz universallıq və effektivliklərini tətbiq edildikləri bir neçə 10 illik ərzində göstərmiş (məsələn, Rorşax testi və ya TAT) tədqiqat metodlarından istifadə etmək daha üstün sayılır. Psixodiagnostik metodlar, bir qayda olaraq, müəyyən yaş qruplarında cinsi differensiasiyanın nəzərə alınması ilə də validləşirlər. Validlik və mötəbərliyə malik metodikalar adətən müəyyən yaş intervalları üçün məlumatların təhlil və interpretasiyasının müxtəlif normativlərinə malik olurlar, kişi və qadın variantlarını ehtiva edirlər. Bəzi metodları yalnız müəyyən yaş tədqiq edilənlər kontingentinə tətbiq etmək olar. Digər, Veksler testi, Rozensveyq testi, Kettel sorğusu və s. hər müəyyən yaş dövrü üçün variantlara malikdirlər. Psixodiagnostik metodun yalnız yaşcins ünvanının dəqiq bilinməsi konkret sınınilana qarşı metodikalar yığımının komplektləşdirilməsi zamanı səhvlərdən qaçmağa imkan verir. Hər bir konkret tədqiq edilən zərərçəkmiş şəxsə münasibətdə bu

və ya digər metodikanın tətbiq edilməsinin yararlılığını, onun fərdi-psixoloji (o cümlədən, psixopatoloji) xüsusiyyətləri təyin edir. Müxtəlif psixodiagnostik metodlar tədqiq edilənin müxtəlif mürəkkəbliqli fəaliyyətini tələb edir. Aşağı əqli inkişaf səviyyəsinə malik, təhsili olmayan sınıxanılanlar çox zaman bir çox istifadə edilən metodların hətta təlimatını belə anlamağa qabil olmurlar. İntellekt səviyyəsinin təyin edilmə məsələsi xüsusi olaraq həll olunmadığı hallarda tədqiqat üçün elə metodikalar ayırmaq lazımdır ki, həm psixoloqu maraqlandıran halın tədqiq edilməsinə imkan versin, və eyni zamanda onların icrası müəyinə edilən şəxs üçün asan olsun.

Əlbəttə, köməkçilik təyini zamanı ekspert qismində məhkəmə ekspertizasında tətbiq edilən bütün metodları mükəmməl olaraq idarə edən psixoloqların olması daha ideal olardı. Lakin praktikada ekspertizanı təhsil keyfiyyətinə görə müxtəlif olan ATM-də təhsil almış, müxtəlif baza hazırlığına, ekspertizada müxtəlif iş təcrübəsinə malik psixoloqlar aparır. Bəzi ekspertlər daha çox bir qisim psixodiagnostik metodlara inanır, digər psixoloqlar isə başqa qisim psixodiagnostik metodlara inanır. Bu səbəbdən də ümumi məsləhət qismində demək olar ki, ekspertin yüksək səviyyədə idarə etdiyi metodlardan az

sayda istifadə etməsi daha yaxşıdır, nəinki, kəmiyyət ardınca qaçaraq təsnif edilməmiş, nəticələri düzgün işlənilməmiş və interpretasiya edilməmiş, ayrı tədqiqat metodlarından istifadə etməsi. Həmişə nəzərə almaq lazımdır ki, ekspertizanın keçirilməsi zamanı psixoloqun yekun nəticələri yalnız eksperimental-psixoloji tədqiqatdan əldə edilmiş məlumatlarla cəmlənmir və həmçinin ekspertin sərəncamında olan bütün materiallara əsasən sınıxanılan şəxsin davranış və fəaliyyətinin labüd psixoloji təhlilini tələb edir. Yalnız cinayət işi materiallarının eksperimental materiallarla uzlaşdırılması və verifikasiyası zamanı ekspert nəticəsini əsaslandırılmış formulə etmək olar.

Fikrimizcə, köməkçilik vəziyyətinin məhkəmə-psixoloji ekspertizası zamanı ekspert qarşısında aşağıdakı suallar olmalıdır:

1. Hüquqi əhəmiyyətli kriminal situasiyada zərərçəkmişin davranışına əsaslı təsir göstərəcək fərdi-psixi xüsusiyyətləri olubmu?

2. Hüquqi əhəmiyyətli situasiyada zərərçəkmişin psixi halı necə olub?

3. Hüquqi əhəmiyyətli situasiyada öz fərdi-psixi xüsusiyyətlərindən və psixi vəziyyətindən asılı olaraq zərərçəkmiş ona qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini anlaya bilərdimi?

4. Hüquqi əhəmiyyətli situasiyada öz fərdi-psixi xüsusiyyətlərindən

və psixi halından asılı olaraq zərərçəkmiş müqəssirə qarşı müqavimət göstərə bilərdimi?

Köməksizlik vəziyyətinin məhkəmə psixoloji ekspertizası qeyd etdiyimiz kimi adətən komisiya olaraq keçirilir. Onun keçirilməsinə psixoloji biliyin müxtəlif sahələrindən mütəxəssislər cəlb edilir. Lakin müsahibədə intim suallara toxunan zaman bir neçə adamın iştirakı zərərçəkmişdə (xüsusilə yeniyetmə) ciddi çətinliklər yarada bilər. Belə hallarda məsləhətdir ki, müsahibə davranışın xüsusiyyətləri, emosional reaksiyalar, onların təzahür formalarında diqqət verilən sərbəst söhbət şəklində keçirilməlidir.

Köməksizlik halı ilə bağlı aparılan məhkəmə-psixoloji ekspertiza təcrübəsi göstərir ki, köməksiz halın yuxarıda göstərilən hər bir meyarını ayrı-ayrılıqda tədqiq edərək alınmış nəticələri ümumiləşdirdikdə daha düzgün, obyektiv və elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək olar. Əgər zərərçəkmiş müqəssirin davranışında onunla yaxın (cinsi) əlaqəyə girmək əlamətlərini duya, görə bilirsə, deməli, o, özünə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakterini və mənasını anlamaq qabiliyyətinə malikdir. Əksinə, davranışın təşkilinin, ardıcılığının və hərəkətlərin məqsədyönlülüynün pozulması şəraitin başa düşülməməsinin əsas göstəriciləri kimi

çıxış edir. Bu da zərərçəkənə qarşı edilmiş hərəkətlərin xarakter və əhəmiyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik olmadığını göstərir. Ekspertizanın təyini və keçirilməsi zamanı bu məsələyə də diqqət yetirilməlidir. Köməksizlik vəziyyətinin məhkəmə psixoloji ekspertizası zamanı həm zərərçəkmişin, həm də müqəssirin şəxsiyyəti, onların qarşılıqlı münasibətləri və hadisə şəraitindəki davranışları ətraflı surətdə öyrənilməlidir. Ekspert-psixoloq zərərçəkmişin psixi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini baş vermiş konkret hadisə ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməlidir. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda zərərçəkənin bu və ya digər şəxsi xüsusiyyətinin hadisə zamanı onun davranışına təsirinin xarakterini müəyyən etmək olar. Çünki insanın davranışını anlamaq və şərh etmək üçün törədilmiş əməlin, hərəkətin baş verdiyi şəraiti təhlil etmək zəruridir. Şəraitin insanın davranışına verdiyi tələblərə onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin hansı dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmədən obyektiv nəticə çıxarmaq olmaz. Ekspert-psixoloq bu baxımdan zərərçəkmişin hüquqi əhəmiyyətli situasiyada köməksiz vəziyyətdə olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onun bu hadisəyə qədər olan və hadisədən sonrakı davranış tipini müəyyənləşdirməlidir. Cinayət işinin məzmununu təşkil edən situasi-

yada mərkəzi yeri zərərçəkmişin davranışının retrospektiv-psixoloji (hüquqi əhəmiyyətli situasiyaya qədər) təhlili tutur. Zərərçəkmişin baş vermiş hadisəyə emosional reaksiyalarının dərinliyi, hadisələrin post-situasion (hüquqi əhəmiyyətli situasiyadan sonra) dərki tədqiqat zamanı vacib tamamlayıcı məlumat rolunu oynaya bilər. Ekspert-psixoloji tədqiqatlar idrak fəaliyyətinin hüquqi əhəmiyyətli situasiyada təzahür edən və tədqiq edilənin davranışına təsir göstərə bilən fərdi xüsusiyyətlərini aşkarlamağa malikdir. İdrak fəaliyyətinə tam insan şəxsiyyəti fəaliyyətindən təcrid olunmuş şəkildə baxmaq olmaz. Buna görə də tədqiqat zamanı tədqiq edilənin davranışı, fikri məsələləri həll edərkən seçdiyi, istifadə etdiyi vasitə və üsullar, uğura və uğursuzluğa reaksiyası, bir çox başqa şeylər onun psixi xüsusiyyətləri haqda ümumi təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Əldə edilmiş məlumatların birliyi ekspert qarşısında zərərçəkmişin şüurunda hadisənin necə əks olunması haqqında nəticə çıxarmaq imkanı yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı-1996.

2. Şabanov S.F. Cinsi cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi (metodik vəsait). Bakı-2002.

3. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. М., 1988.

4. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы М.2000.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ БЕСПОМОЩНОГО СОСТОЯНИЯ

Методологической основой судебно-психологической экспертизы беспомощного состояния является системно-структурный подход к установлению нормы регуляции поведения и психической деятельности. Основными принципами системно-структурного подхода в судебно-психологической экспертизе беспомощного состояния являются: уровневый анализ поведения и деятельности; взаимодействие личностных и ситуационных факторов; единство сознания и деятельности; принцип развития.

PROBLEMS OF FORMING OF THE LAW-COURT PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF THE HELPLESSNESS CONDITION

A methodological basis of judicial-psychological examination of a helplessness condition is system-structural the approach to an establishment of norm of regulation of behavior and mental activity. Main principles of the system-structural approach in judicial-psychological examination helplessness conditions are: the equal analysis of the behaviour and activities; interaction of personal and situational factors; unity of consciousness and activity; a development principle.

DEVİANT DAVRANIŞIN PSIXOLOCI XÜSUSİYYƏTİ VƏ YENİYETMƏLƏRİN HƏYATINDA ONUN ROLU

Namazova A.S.

BDU-nun psixologiya kafedrasının magistrı

Deviant davranış cəmiyyətdə rəsmi cəhətdən mövcud olan və formalasın normalara uyğun olmayan insanın davranış formasıdır. Deviant davranış psixologiya, pedaqogika və psixiatriyanın predmeti kimi çıxış edir. Bu anlayışın izahı müəyyən əlamətlərin üzə çıxmasına şərait yaradır. Məqsədyönlü olaraq şəxsiyyətin deviant davranışının elə özünəməxsus xüsusiyyətlərini ayırmaq lazımdır ki, onlar bu fenomeni digərlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

1) Şəxsiyyətin deviant davranışı. Bu ümumi qəbul olunmuş və rəsmi cəhətdən təsdiq edilmiş sosial normalara uyğun gəlməyən davranış formasıdır. Başqa sözlə desək, bu davranış mövcud qanunlara, qaydalara, ənənələrə sosial ustanovkalara uyğun deyil. Deviant davranışı normalardan yayınan davranış kimi izah edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, sosial normalar dəyişə bilər. Qeyd etməliyik ki, deviant davranış müəyyən zaman və cəmiyyət üçün istənilən sosial normaların deyil, məhz daha vacib normaların pozulmasıdır.

2) Deviant davranış və şəxsiyyət digər insanlar tərəfindən neqativ qiymətləndirilir. Neqativ qiymətləndirmə ictimai qınaq və sosial sanksiya, cinayət cəzasının forması ola bilər. Hər şeydən əvvəl sanksiya arzu edilməz davranışın qarşısının alınması funksiyasını yerinə yetirir.

3) Deviant davranışın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o öz şəxsiyyətinə və ətrafdakı insanlara real ciddi zərbə vurur. Bu şəkildə həyat keyfiyyətini azaldır. Bu mövcud qaydaların pozulması, mənəvi və maddi ziyanın vurulması, fiziki yüklənmə və ağrı və sağlamlığın pisləşməsi ilə və s. bağlı ola bilər. Deviant davranış özünün kəskin hallarında birbaşa həyat üçün təhlükə törədə bilər. Məs.: Suisidal davranış, zorakı cinayət, «ağır» narkotik maddələr qəbul etdikdə və s. Bütün bu əlamət göstərir ki, deviant davranış dağıdıcı xarakterə malikdir: formasından asılı olaraq 2 cür olur: destruktiv və auto-destruktiv.

4) Baxılan davranış ciddi təkrarlanan bilən davranış forması kimi xarakterizə oluna bilər. (dəfələrlə və uzunmüddətli). Əgər 7 yaşlı uşaq

ailədən icazəsiz olaraq böyük məbləğdə evdən şirniyyat almağa pul götürübsə, bu davranışın müəyyənləşdirilməsi, deviant davranış kimi izahı bir o qədər də düzgün olamazdı. Bunun əksinə yeniyetmə tərəfindən sistematik şüurlu oğurluq deviant davranışın başlıca formalarından biridir. Digər bir çox yayılan misal: spirtli içki az-az hallarda qəbul etmək bir çox vəziyyətlərdə mümkün və hətta xeyirli hesab olunur. Hətta bir dəfə baş vermiş suicidal cəhd ciddi təhlükə mənbəyi kimi çıxış edir və deviant davranış kimi qiymətləndirilə bilər.

5) Davranışının deviant kimi təsnif oluna bilməsi üçün o şəxsiyyətin ümumi istiqamətlənməsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır: Bununla yanaşı davranış qeyri-standart situasiyanın nəticəsi Məs: (posttravmatik çərçivədə davranış), krizis situasiyasının (məs: yaxın adının itirilməsi zamanı reaksiyalar) və s. nəticəsi olmalıdır.

6) Deviant davranışın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müxtəlif sosial dezadaptasiya vəziyyətləri ilə müşayiət olunur. Bu davranış forması mütləq şəkildə insanı xəstəliyə və ölümə gətirib çıxartmır, ancaq qanunauyğun olaraq, sosial dezadaptasiya vəziyyətini meydana çıxarır və gücləndirir. Dezadaptasiya vəziyyəti öz növbəsində müstəqil şəkildə deviant davranışın səbəbi ola bilər.

7) Deviant davranışın sonuncu

əlaməti kimi onun individual (fərdi) yaş və cins xüsusiyyətlərinin (fərqləndirilir) müxtəlifliyidir. Deviant davranış hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin cəmiyyətdə, sosial mühitdə xarici mövcudluğunu ifadə edir. O daxilədən həddindən artıq maraqlı ola bilər. Deviant davranışın eyni növü müxtəlif insanlarda müxtəlif yaş dövrlərində meydana çıxmaqla bilər. İnsanların individual fərqləri davranış motivlərini, ifadə formaları dinamikası tezliyi və s. xüsusiyyətlər əhatə edir. Məs: deviantlığın forması, səviyyəsi deviant davranışın daha aydın xarakterik əlaməti sayıla bilər.

Deviant davranış psixi fenomenlər arasında özünəməxsus mövqeyə malikdir. Deviant davranış şəxsiyyətin sosial-psixoloji statusunu «sosializasiya dezadaptasiya-izolyasiya» nöqtəyi nəzərindən ifadə edir. Məlumdur ki, ədəbiyyatda deviant davranış anlayışı «normadan yayınan anlayış» ilə sinonim kimi işlədilir.

Deviant davranışın yaş və cins xüsusiyyətləri bəzi mühüm məsələlərin araşdırılmasında lazımlı informasiya rolunu oynaya bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, deviant davranış 5 yaşından kiçik uşaqlara aid edilə bilməz, ciddi şəkildə isə 9 yaşından yuxarı uşaqlarda tez-tez müşahidə oluna bilər. 5 yaşından əvvəl sosial normalar haqqında uşaq şüurundakı vacib informasiyalar mövcud olmur, bu zaman

özünütənzim böyüklər tərəfindən həyata keçirilir. Yalnız 9-10 yaşlarından başlayaraq, uşaqda sosial normalara əməl etmək qabiliyyəti, bacarığı haqqında danışmaq mümkündür. Bütün qeyd olunanlardan çıxış edərək deviant davranışa aşağıdakı, kimi izah vermək daha məqsədəuyğundur.

Bu daha vacib sosial normalardan uzaqlaşan, cəmiyyətin özünə və şəxsiyyətə real zərbə vuran sosial dezadaptasiya ilə müşayiət olunan şəxsiyyətin davamlı davranış formasıdır. Bu anlayış daha çox təsviri xarakter daşıyır və hər şeydən əvvəl deviant davranışlı insanlarla praktiki işə istiqamətlənib. Hüquq sistemində deviant davranış adı altında hal-hazırkı zamanda cəza təhdidi ilə qadağan olunan, hüquqi normalara zidd olan halları başa düşülür. Fərdin davranışının hüquqi qiymətləndirilməsinin yeganə kriteriyası onun ictimai təhlükəlilik amilidir.

1) az ağır cinayətlər

- 2 ilə qədər azadlıqdan məhrum edilməklə cəzalandırılma

2) – orta ağırlıqda cinayətlər

- 5 ilə qədər azadlıqdan məhrum edilməklə cəzalandırılma

3) Ağır cinayətlər: - 10 ilə qədər azadlıqdan məhrum edilməklə cəzalandırılma

4) Xüsusi ağır cinayətlər: 10 ildən artıq azadlıqdan məhrum edilmək və ya daha ağır cəzalandırma.

Cinayətin törədilmə xarakterinə əsasən aşağıdakı təsnifatı mövcuddur

1) Şəxsiyyətə qarşı törədilən cinayət

2) İqtisadiyyat istiqamətində sahəsində törədilən cinayətlər

3) Dövlət hakimiyyətinə qarşı törədilən cinayət

4) Hərbi xidmətə qarşı törədilən cinayətlər

5) Dünyaya qarşı törədilən cinayət

6) İnsan təhlükəsizliyinə qarşı törədilən cinayətlər.

Bu baxımdan da hüquqi nöqteyi nəzərindən cinayət və vətəndaşlıq məsələsi kodeksi deviant davranışının müxtəlif formalarının təsnifatıdır. Zaman keçdikcə deviant davranışın müxtəlif yeni formaları meydana çıxır: reket, təşkil olunmuş cinayətlər, maliyyə piramidası, xakerlik və s. Bu öz növbəsində qanunvericiliyə müxtəlif dəyişikliklər edilməsi ilə müşahidə olunur.

Təsnifatı nəzərdən keçirərkən, deviant davranışın pedaqoji yanaşmanı da nəzərə almaq vacibdir. Pedaqoji yanaşma digərdərindən az fərqləndirilmir (əlaqəlidir). Pedaqoqlarla əməkdaşlıq aşağıdakı daha vacib və daha geniş yayılmış deviant davranış haqqında danışmağa imkan yaradır: bu məktəb dezadaptasiyası ilə bağlı olan davranışdır. Məs:

qaydaların pozulması, hiperaktiv davranış, aqressiv davranış, siqaret çəkmək, xuliqanlıq, oğurluq, yalançılıq və s.

Məktəblərdə sosial dezadaptasiyanı daha böyük miqyaslı forması məktəblilərin bu yaş dövrlərində müxtəlif psixoaktiv maddələrdən istifadə olunması (məs: alkoqol, narkotik maddələr), seksual davranış, avaraçılıq, cinayət törədilməsi və s. kimi hallar hesab olunur. Son dövrlərdə məktəblilərlə baxılan seriallarda əlaqəli, kompüter oyunları və dini sektalarla bağlı müxtəlif yeni deviant davranış formaları meydana çıxıb.

Psixoloji yanaşma deviant davranışın ayrı-ayrı növlərinin sosial-psixoloji əlamətlərinin ayrılmasına əsaslandırılmışdır. Psixoloji yanaşma çərçivəsində deviant davranışın müxtəlif tipologiyası istifadə olunur. Müxtəlif müəllifləri:

Məs: Y.A.Kleyberq davranışın deviantlığının 3 əsas qrupunu fərqləndirir.

1) neqativ: (məs: narkotiklərdən istifadə)

2) pozitiv: (məs: sosial yaradıcılıq)

3) sosial-neytral – (məs: dilənçilik)

Destruktiv davranış forması: onların məqsədləri ilə əlaqədar olaraq bağlı olaraq, formalaşa bilər. Bir halda bu sosial normaların (hüquqi, mə-

nəvi etik, mədəni) pozulmasına yönələn xarici destruktiv məqsədlərdir, hansı ki, xarici destruktiv davranışla bağlı olur.

Xarici destruktiv davranış da öz növbəsində 2 yerə ayrılır: addiktiv və antisosial davranış.

Addiktiv davranış – Arzu edilən eluasiyanın əldə edilməsi və reallıqdan uzaqlaşmaq məqsədi ilə spesifik aktivlik və hər hansı bir vasitələrdən istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Antisosial davranış – Hüquqazidd, antisosial, mənəvi-əxlaqsız davranış formasında, mövcud qanunları və insan hüquqlarını pozan hərəkətlər bu anlayış altında birləşir. Psixi normalardan kənara çıxmanın doğurduğu davranışla yanaşı antisosial davranış təzahürləridə vardır ki, bunlar deviant davranışın kateqoriyaları adlandırıla bilər. Antisosial davranış daşıyıcıları hüquqi, sosial mədəni, normaları pozan insanlardır. Belə hərəkətlərin bir qismi (sosial, mədəni normaların pozulması, yüngül dərəcəli hüquq pozuntuları) hüquq pozuntusu digər hissəsi isə (cinayət qaydası ilə cəzalandırılanlar) cinayi davranış adlanır. Ona uyğun olaraq hüquqazidd və cinayətkar davranış təzahürləri fərqləndirilir. Əgər şəxsin hərəkətləri ciddi ictimai təhlükə yaratmırsa o, inzibati hüquq qaydalarına uyğun cəzalandırılır. Onlar cərimə olunur, məcburi

əməyəyə cəlb edirlər. hüquq mühafizə orqanları deviant davranışlı şəxsləri qarşı əsasən icbari xarakterli inzibati həbs və pul cərimələri tətbiq edirlər. hüquq mühafizə ardınca tibbi xidmət, sosial qurumlar həmin şəxsin psixoloji və sosial adaptasiyas, xroniki xəstəliklərdən müalicə olunması istiqamətində kompleks tədbirlər gorməlidirlər. Deviant hərəkətləri normadan kənara çıxmaq istiqamətində dahada dərinləşdirsə o, cinayət törətmiş olur. Cinayət məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyətə cəlb edilib cəzalandırılacaqdır.

İnsanların sosial normalardan uzaqlaşması mürəkkəb sosial psixoloji proses olub, müxtəlif səbəblərdən baş verir. Aqressiv istiqamətdə, sərvət hərisliyi və tamahkarlıq yönündə habelə, sosial passiv istiqamətdə insan deviant davranış nümayiş etdirə bilər.

Aqressiv istiqamətli deviant davranış. Şəxsiyyət üzərində fiziki zorakılığa əsaslanan davranış tipidir. Təhqir etmə, alçaltma, zorlama, döymə, xuliqanlıq, öldürməyə cəhd, öldürmək və s. bu qəbildən olan davranışdır. Aqressiv davranış sosial münasibətlər, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə prosesinə daim əngəl törədir.

Tamahkarlıq məqsədilə sosial normalardan uzaqlaşmaq qanun pozğunluğu və cinayətdir. Oğurlamaq,

qarət etmək, qanunazidd alış-veriş himayədarlıq, qanunsuz istiqamətdə dəlillilik, insanın qeyri-məqbul pul, maddi sərvətlər, zinyət əşyaları, qiymətli kağızlar əldə etməyə cəhd etməsi insanın sosial normalardan kənara çıxmasına zəmin yaradır. Doğrudur hər bir normal cəmiyyətdə insanın öz maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq uğrunda çalışması məqbuldur. Sakin bu cəhdlər cəmiyyətin, yol verdiyi həddən kənara çıxdıqda digər insanları yaşamaq və qazanmaq hüquqlarını pozmağa başladığı andan artıq antisosial, deviant davranışa çevrilir.

Sosial normalardan passiv kənara çıxma, o deməkdir ki, şəxs fəal içtimai həyatdan uzaqlaşır, vətəndaş vəzifələrini, insanlar öz həmvətəni, yaxınları qarşısında borclarını yerinə yetirməkdən yayınır. Həm şəxsi, həm də sosium qarşısında dayanan problemlərin həllində iştirakdan uzaqlaşır. Belə insan işini atır, təhsildən uzaqlaşır avaraçılığa qurşanır, alkoqolizm, narkomaniya, toksikomaniya ilə məşğul olur.

Həyatın sosial cəhətlərinin məhdudlaşdırılması, müəyyən mənada daha çox bioloji ömür sürmək, qapalı həyat tərz, psixotrop təsirlər insanın psixikasına deformasiyaedici təsir göstərir. Bu istiqamətdə deviant davranış nümayiş etdirilən tədricən sosial reallıqdan uzaqlaşır, baxışla-

rında illuziya xəstə təxəyyül təzahürləri özünü göstərməyə başlayır. Sosial passiv tip deviantı içərisində həyatdan bezəni özünəqəsdə cəhd edənlərin sayı daha çoxdur.

Sosial normalardan ənara çıxma ilk növbədə mənfi əxlaqi tənəzzül prosesindən başlayır. Şəxsiyyət deqradasiyaya uğrayır, əvvəlcə az-az sonra isə aha intensiv surətdə əxlaq normalarını pozur. Əxlaqi dəyərlərə etinasızlıq təkrarlandıqca insan üçün əxlaq normalarının tənzimləyici funksiyası əhəmiyyətini itirir. Tənəzzül dərinləşdikcə insan tədricən hüquq normalarını əvvəlcə yüngül formada sonra isə daha ciddi şəkildə pozaraq cinayətkar səviyyəsinə enir. Sosial normalarla yaşamaqdan cinayətkarlığa qədər şəxsiyyətin tənəzzülünün uzun yolu, həyatın dibinə doğru enmə yolu vardır. Həmin yolda sosial normalardan məzmuncə, istiqamətinə görə, içtimə təhlükəlilik dərəcəsinə görə müxtəlif müstəvidə qiymətləndirilə bilər. Sosial normalardan kriminogen səviyyəyə qədər kənara çıxmalar asosial davranış kimi qiymətləndirilir, Bu zaman fərd hələ cinayətin subyekti deyil, sosial normaların onun tərəfindən pozulması xırda qanun pozğunluğudur, əxlaqi kənaraçıxmaldır, ictimai birgəyaşayış etdirən şəxslər ictimai yerlərdə alqaqol və narkotikanın təsirilə psixi pozğunluqla

müşayiət olunan hərəkətlərə yol verirlər. Onlar böyük içtimai təhlükə törətməsələr də cəmiyyət, sosial mühit üçün narahatlıq yaradır, potensial kriminogen subyekt kimi qiymətləndirir.

Risk qrupuna daxil olan yeniyetmə və erkən gənclik dövrünü yaşayanların davranışında deviant təzahürlərin ehtimalı böyükdür. Cəmiyyətə bu tam adaptasiya olunmamış daxili “mən”-nin düzgün qiymətləndirilə bilməyən və tez-tez qeyri-adekvat addımlar atar belə insanlar davranışları ilə sosial normaları pozmağa bu normaların ümumqəbul edilmiş çərçivələrində kənara çıxmağa meyillidirlər. Onlar keçid dövrünün daxili çətinlikləri ilə yaşayırlar. Psixohormonal proseslər, daxili “mən” konsepsiyasının yənidən qurulması zərurəti yeniyetmənin davranışını risk qrupuna yaxınlaşdıran faktordandır. Üstəlik yeniyetmənin davranışı üzərində sosial nəzarət mexanizmində ziddiyyətlər yaranır. Onlar daha yaşlılar tərəfindən davranışına nəzarət edilməsinə müəllimlərin valideyinlərin göstəriş və qadağalarına sözsüz imə etməyə razı deyillər. Nəzarətin bu formasını uşaq nəzarəti edirlər. Özlərini belə nəzarətdən kənarda saxlamağa çalışırlar. Lakin hələ onlar davranışa böyüklərə məxsus nəzarət formalalarına da yiyələnmə bilməmişlər. Söhbət

uğurlu intizam, özünə nəzarət, özünə hesabata mükəmməl yiyələnməkdən gedir. Köhnədən imtina, yeninin hələ yaranmaması yeniyetmənin davranışında qeyri-standart təzahürləri gücləndirir, daxili ziddiyyətlər doğurur.

Deviant davranışı şərtləndirən aşağıdakı amilləri fərqləndirmək mümkündür.

1) Sosial amillər: evdə və məktəbdən kənar şəraitdə uşağa həmyaşdılar qruplarının (qeyri-formal), küçənin, solumun göstərdiyi xoşagəlməz təsirlər sistemi.

2) Pedaqoji, psixoloji amillər: Uşaqların ailə tərbiyəsində yol verilən qüsurlar və səhvlər, təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaq yeniyetmə, və gənclərin tərbiyəsində meydana gələn boşluqlar bu qəbildəndir.

3) Fərdi psixoloji faktorlar: Cəmiyyətdə zidd və qeyri-sosial davranışa təkan verən ilkin təbii psixobioloji göstəricilər, şəxsi sərvət meyilləri davranışın özünü-tənzim mexanizmləri, fərdin sosial normalara neqativ münasibətini inkişaf etdirən psixoloji xüsusiyyətlər.

Cəmiyyətdə deviant davranışın miqyasının artmasının ilkin şərtləri sırasında sosial amillər əsas yer tutur. Sosial-iqtisadi problemlər, həyatın töhvə etdiyi acı surprizlər sosial mühitin ziyanlı ümumi dəyərlərə zidd təsiri sosial amil kimi bu sıradadır. Fərdi – psixoloji şəxsiyyətlər-

lə bağlı amillər sosial amillərlə birləşdikdə özünəhörmət, özünənəzarət səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşür. Amerikalı psixoloq H.Keplanın deviant davranış nəzəriyyəsi belə bir davranışla şəxsiyyət amilləri arasındakı əlaqə və qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

H.Keplan deviant davranışla özünəhörmət arasında olan qarşılıqlı əlaqələri tədqiq etmişdir. Beləki hər bir insan cəmiyyətdə müsbət mən obrazına can atır. Xoşagəlmək şərait sosial mühitin mövcud normalara zidd təsirləri isə müsbət “mən”-in formalaşmasına müqavimət göstərir və eyni zamanda insanın özünəhörmət səviyyəsini zəiflədir. Özünəhörmət səviyyəsinin aşağı düşməsi Keplanın təsdiqinə görə deviant davranışa yol açır. Başqa sözlə, şəxsiyyətin özünəhörmətinin aşağı səviyyəsi antinormativ davranışının ən müxtəlif istiqamətdə təzahürünü inkişaf etdirir. Bununla birlikdə özünəhörmət və özünü-təsdiqə can atan yeniyetmə bunu məktəbdə və ailədə tapa bilmədikdə qeyri-formal qruplarda özünəhörmətə nail olduğunu zənn edir. Nəticədə belə özünəhörmət və özünü-təsdiq nə qədər güclənirsə, şəxsiyyətin deviantlaşması da bir o qədər dərinləşir. Ümumi halda yeniyetmə və gənclər arasında özünüqiymətləndirmə məzmun və istiqamətcə daha çox müsbət tendensiyalıdır.

Yeniyetmənin özünütənqidi münasibəti özündən razı qalmamağı, xüdinliyi və qeyri-təvazükarlığı dəf etməsi imkan verir ki, o bir çox şəxsiyyət qüsurlarını aradan qaldırsın, real özünəhörmətə nail olsun. Özünətenqidin olması reallıqla arzu olunanın sərhədlərini ayıra bilməmək xüsusiyyətləri müşahidə olunan yeniyetmələr həmişə özlərini həyatda uğursuzluğa məhkum olunmuş kimi hiss edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, şəxsiyyətlərinin səviyyəsi çox aşağıdır, bütöv şəxsiyyət kimi fəaliyyət göstərə bilmirlər, yalnız mənfi xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır. Həmçinin, onlar solumla özləri arasında dəyərlərə münasibətdə balans yarada bilmirlər.

Özünəhörmətə təlabat duyğusu yeniyetmə və gəncləri çoxunda xeyli güclüdür. Bu duyğu sosial-məqbul vasitələrlə cəmiyyət tərəfindən ödə-

nilməkdə onlar davranışın deviant formalarını seçməyə meyillənir. Situasija təxminən belə bir modelə uyğun gəlir: ailələnin, yaxud məktəbin verdiyi tələbləri yerinə yetirə bilmir, yaxud yerinə yetirməyə can atmır. Onda bu subyektlərin yeniyetmənin şəxsiyyətinə hörmətli münasibəti zəifləməyə başlayır. Gərəksizləşmə hissləri ilə yaşayan yeniyetmə daim sıxılır, əzabverici duyğular yaşayır. Düşdüyü situasiyadan xilas olmaq istəyən yeniyetmə davranışlarında özünəhörmət hisslərini yüksəltmək üçün ailəni və məktəbin tələblərinə zidd olan, ondan fərqlənən tələblərin hakim olduğu mühitə can atır. Belə mühit məhz deviant davranış mühitinə uyğun gəlir. Yeniyetmə yeni mühitdə öz məqsədlərinə çatmağa çalışır. Sorğular təsdiq edir ki, belə mühitdə fəaliyyət göstərən yeniyetmələrin fikrincə onla məqsədlərinə nail olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan respublikasının cinayət məəcəlləsi. Bakı, "Qanun", 2008, 280 s.

2. Ağayev S.Ş. Mehdizadə Z.M. Həməyəv M. Ə. Yaş və pedoqoji psixologiya məsələləri. Bakı, N. Tusi adına A.P.U.-nün nəşri, 1974, 213 s.

3. Baxmatov R. Qanun qanundur. Bakı: Gənclik, 1974, 296 s.

4. Bayramov Ə. S. Yeniyetmələrin davranışında neqativ təzahürlər və onların aradan qaldırılmasının psixoloji mexanizimləri // Azərbaycan məktəbi curnalı, 1982, № 4, 89 s.

5. Əlizadə Ə.Ə. Yeniyetməlik döv-ründə oğlanlarla qızların qarşılıqlı əlaqəsi "Azərbaycan məktəbi" jurnalı 1969.

6. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji tizası problemləri Bakı, Azərnəşr təfəkkür Bakı,” Adiloğlu nəşriyyatı “ 1996, 200 s.
2004, 123 s. 8.Əliyev B.H. Məhkəmə psixoloji ekspertizası. Bakı BDU 1994, 83 s
7. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji eksper-

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И ЕГО РОЛЬ В ЖИЗНИ ПОДРОСТКОВ

Сохраненные человечеством на протяжении тысяча лет как в общенациональном, так и в планетарном масштабе моральные, культурные ценности, ориентации, традиции в обществе имеют очень большое значение. Исторически существовали принятые всеми правила и нормы поведения. Но существуют люди, которые часто нарушая формулировавшуюся долгое время систему поведения и поступков, отдаляются от нее.

THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOURING AND ITS ROLE IN THE LIFE OF TEENAGERS

In the scale of national and planetarium of humanity, preseving and keping moral, cultural values, inclinations and traditions have great importance in sojiety. Historically, the behqvouring rules and norms accepted by everybody have been existed. But there are some people who have been formed very often and for a lang period of time and they disorder the system of action and behaving and move away of them.

The behaving, based on the disorder of this norm is called the deviant behaving, as we have classified like healrhy psychology, culture, mral andlawyul norms.

DÖYÜŞ USTALIĞININ FORMALAŞDIRILMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Şəfiyeva E.İ.,

Psixologiya elmləri doktoru

*Bilik, bacarıq və vərdiş
hərbi fəaliyyətin əsasıdır*

Döyüş ustalığının formalaşdırılması dedikdə, əsgərin müəyyən biliklər sisteminə yiyələnməsi, onda müvafiq vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyət kimi lazımı keyfiyyətləri mənimsəməsi başa düşülür.

Əsgərlərdə döyüş ustalığının formalaşdırılması çoxcəhətli, mürəkkəb bir prosesdir.

Hər hansı şüurlu fəaliyyəti və ya ixtiyari işi yerinə yetirmək üçün insan müəyyən biliklərə yiyələnməlidir. Biliklər necə formalaşır?

Hərbi biliklərin formalaşmasında psixi proseslər-duyğu və qavrayış, təsəvvür və hafizə, diqqət və təfəkkür mühüm rol oynayır. Əsgər komandirin izahatına qulaq asır, cihazlarda baş verənləri müşahidə edir, silah və hərbi texnikanı görür. Dərslərdə öyrəndiyi materialı təhlil edir, əldə olan məlumatları tutuşdurur və ümumiləşdirir. Hərbi biliklərin formalaşması silah və hərbi texnika ilə işlədikdə, xüsusi tapşırıqları yerinə yetirərkən, taktiki məşğələlərdə və

təlimlərdə, eləcə də digər hərbi fəaliyyət növlərində iştirak etməklə həyata keçirilir.

Biliklərin formalaşmasında ümumən nitq və söz böyük rol oynayır. Bilik təbiət və cəmiyyətin qanunlarının, eləcə də gerçəkliyin, cism və hadisələrin insan tərəfindən dərk olunmasının məhsuludur.

Bilik dilin köməyi ilə yazılı və şifahi formada möhkəmlənərək, nəşildən-nəslə ötürülərək insanlar tərəfindən mənimsənilir. Ona görə də söz biliklərin ötürülməsində fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir. Sərrast seçilmiş sözün köməyi ilə döyüşçünün ağına, hiss və emosiyasına, eləcə də iradəsinə təsir göstərmək olar.

Biliklərin qazanılması prosesi əsasən praktiki tapşırıqların həlli və təlim zamanı mümkündür.

Təlim prosesində döyüşçünün mənimsədiyi bilik ciddi elmi xarakter daşımaqla, müasir elmi təsəvvürlərə və anlayışlara da uyğun gəlməlidir.

Təlim prosesində biliklərin sistematikliyinə nail olmaq lazımdır. Bi-

lik öyrədilən sahənin əsaslarını əhatə etməlidir. Təlim o zaman uğurlu olur ki, biliklər ardıcıl şəkildə mənimsənilsin. Bu ardıcılıq istər bir fənnin, istərsə də bütövlükdə proqramın öyrənilməsi zamanı gözlənilməlidir (2).

Biliklərin öyrənilməsində əsas diqqət onların dərk olunmasına, mənalandırılmasına yönəlməlidir. Döyüşçünün biliyinin məzmunu konkret olmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, döyüşçü öyrəndiyi materialı başa düşsün, aydın təsəvvür etsin, onun qanunauyğunluqlarını dərk etsin, oxuduqlarını yalnız qeyd etməsin, həm də onları izah etsin və onlardan müəyyən nəticə çıxara bilsin. Mexaniki əzbərləməyə heç vaxt yol vermək olmaz.

Biliklərin mənimsənilməsi onun təcrübəyə tətbiqi ilə sona çatır. Ona görə də qayda-qanunların mənimsənilməsi təcrübə tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində həyata keçirilməlidir. Təlim prosesində çalışmaq lazımdır ki, döyüşçülərin aldığı biliklər, cism və hadisələri tam şəkildə əhatə edən biliklərlə zəngin olsun.

Hər bir komandir, tabeliyində olan əsgərlərin təlimini təşkil edərkən, verilən biliklərin dərinliyini, həcmi və məzmununu dəqiq təyin etməlidir.

Döyüşçünün biliklərə möhkəm yiyələnməsi, müvafiq vərdiş və bacarıqlara tez bir zamanda sahib olmasına şərait yaradır.

Vərdiş avtomatlaşdırılmış hərəkətlərdən ibarətdir. Vərdiş hərəkətlərin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə hərəkətlər avtomatlaşdırılmış şəkildə, şüurun xüsusi nəzarəti olmadan həyata keçirilir.

Bacarıq dedikdə yeni şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq iş üsullarının seçilməsi və həyata keçirilməsi üçün mövcud bilik və vərdişlərin istifadə olunması başa düşülür.

Bacarıq döyüşçünün hazırlıq səviyyəsinin göstəricisidir. «Bacarıqlı döyüşçü» ifadəsi məhz əsgərin nəzəri və praktiki hazırlığının yüksək səviyyədə olduğunu əks etdirir.

Bacarıq - döyüşçünün hərbi hazırlıq zamanı bu və ya digər tapşırığı tez və dəqiq yerinə yetirməsi qabiliyyətidir. Əgər əsgər seçdiyi ixtisas sahəsində yüksək nəzəri və təcrübə biliklərə yiyələnibsə, bu sahədə vərdiş və bacarıqlar əldə edibsə, o öz işinin ustası adlanır. Hər bir fəaliyyət sahəsində subyektin müəyyən vərdişlərə yiyələnməsi həmin işin daha məhsuldar şəkildə cərəyan etməsinə şərait yaradır. O cümlədən, hərbi fəaliyyət də istisna təşkil etmir. Əsgərin öz ixtisasına uyğun, idarə etdiyi hərbi texnika və silahla iş görərkən müvafiq vərdişlərə yiyələnməsi, qarşıya

qoyulan vəzifənin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə imkan verir. Məsələn, silahdan düzgün atəş açmağa vərdiş edən döyüşçü, artıq düşmənlə üzləşdikdə diqqətini atəşin düzgün açılmasına yox, daha çox canlı qüvvəni sıradan çıxarmağa və özünü müdafiə etməyə yönəldəcəkdir (4).

Dərslərin keçirilməsinin metod və formaları, öyrənənlərin hansı bacarığa yiyələnməsindən, vərdişlərin həmin strukturda tutacağı yerdən asılıdır. Məsələn, taktiki dərslərdə əsasən vərdişlər formalaşdırılır, həmçinin əldə olunan vərdişlərdən istifadə edilir. Hərəkəti vərdişlərdən başqa sensor və intellektual vərdiş və bacarıqlar da mövcuddur.

Fiziki və nizami hazırlıq dərslərində əsasən hərəkəti vərdiş və bacarıqlar formalaşdırılır. Radioteleqrafistlər əsasən sensor və hərəkəti vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Hesablama texnikası ilə işləyən şəxs intellektual vərdişlərə və bacarığa yiyələnməlidir.

Radiolokasiya stansiyalarının operatorları öz işlərini uğurla o zaman icra edə bilirlər ki, onlarda sensor və hərəkəti vərdişlər yaxşı inkişaf etsin.

Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində hərəkəti vərdiş və bacarıqlar öz yerini sensor və intellektual vərdişlərə verir. Müasir texnikada əsas çətinliklər döyüşçüyə aparat və cihazların indi-

katorlarından, idarəetmə pultlarından gələn informasiyanı düzgün qavramaq və onu düzgün açmaq, izah etməklə əlaqədardır.

Müasir texnika ilə işləyərkən döyüşçü bir sıra mürəkkəb intellektual məsələləri həll etməlidir. Hərbi texnika ilə işləmək üçün döyüşçüdə sensor və intellektual vərdişlər, bacarıqlar yüksək inkişaf səviyyəsində olmalıdır.

Hərbi texnikanın və silahların inkişafı, qoşunların kollektiv şəkildə idarə olunan texnika ilə təchiz olunması, bir daha kollektiv hərəkətlə bağlı vərdiş və bacarıqlara əsgərlərin yiyələnməsini zəruri edir. Vərdiş və bacarıqlar insanın şüurlu fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Öyrənən şəxs bilməlidir ki, nəyə görə ona bu və ya digər hərəkəti öyrədirlər və harada, nə vaxt bu ona lazım olacaq.

Zabitin söhbəti, tabe olanları vərdişlərə yiyələnməyə təhrik etməlidir. Təcrübə göstərir ki, hətta qabiliyyətli adamlar da öz işinin ictimai mənasını görə bilmədikdə, yüksək nəticələri əldə edə bilmədikdə məyus olurlar. Nəyi isə əldə etmək üçün yalnız cəhd göstərmək və ya istəmək kifayət deyildir. Öyrədilən hərəkətin əsas məzmununu, təbiətini dərinlən bilmək lazımdır. Ona görə də dərslə başlamazdan qabaq, döyüşçülər öyrənməkləri maşının sxem və maket əsasında idarə olunma prinsipləri,

detal və mexanizmləri ilə tanış olmalıdır. Bu, əsgərlərin hərbi texnikanın idarə olunması üsullarına yiyələnməsinə şərait yaradır (1).

Təcrübəli komandirlər öz əsgərlərinə müşahidə etməyi və müstəqil olaraq edilən hərəkətləri qeydə almağı, müəyyən nəticələr çıxarmağı, öz yoldaşlarının səhvlərini və uğurlarını aşkar etməyi öyrədirlər. Vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasının əsas şərti nəticələri, bilik və hərəkətlərdə səhvi başa düşməkdən ibarətdir.

Döyüşçünün vərdiş və bacarığa yiyələnməsi üçün onu yaradıcı işinə görə rəğbətləndirmək lazımdır. Yaxşı olar ki, əsgər taktiki məsələlər tərtib etsin, onların həlli yollarını müəyyənləşdirsin, əyani vəsait hazırlasın. Bu, yeni bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Döyüşçüdə vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasına öyrədilən hərəkətin obrazının yaradılmasından başlamaq lazımdır. Bu məqsədlə komandir şərh və ya digər metodiki üsulların köməyi ilə hərəkətin yerinə yetirilməsini göstərir. Təbii ki, əsgər həmin hərəkətləri icra edərkən müəyyən səhvlər edəcək. Zabit həmin səhvləri nəzərdən qaçırmamalıdır. Çünki əsgərin səhvi vaxtında aradan qaldırılmazsa, sonradan onu islah etmək çox çətin olar. Əsgərlərin nizamnamə və təlimatlarda irəli

sürülən tələblərə əməl etməsi çox vacibdir. Çünki bəzən əsgərə elə gəlir ki, silahı komandirin göstərdiyi kimi tutmaq rahat deyildir. Bəzən ona özünə rahat olan pozada silah tutmaq hətta müvəffəqiyyət də gətirir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu müvəffəqiyyət müvəqqətidir. Sonradan belə əsgər yoldaşlarından geri qalır.

Vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması o zaman uğurlu ola bilər ki, komandir öz döyüşçülərinə lazım olan keyfiyyətləri dəqiq aşılansın. Bundan başqa ümumi idrak imkanlarının inkişafı qayğısına qalmaq da, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesini sürətləndirir.

Vərdiş və bacarıqları formalaşdırmaq üçün döyüşçünü çətin, təhlükəli və mürəkkəb şəraitdə hərəkət etməyə alışdırmaq lazımdır. Çünki yalnız müasir döyüş şəraitinə bənzər bir situasiyada əsgər hərbi fəaliyyət göstərsə, onda o, müasir müharibə üçün gərəkli olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmə bilər.

İnsan yeni şəraitdə həmişə özünün vərdişlərindən istifadə edir. Bunlardan bəziləri yeni vərdişin yaranmasına kömək edir, başqaları isə mane olur. Bu hadisə psixologiyada vərdişlərin qarşılıqlı təsiri adlanır. Məsələn, traktorçu peşəsinə yiyələnmiş şəxs, tankı idarə etməkdə çətinlik çəkmir. Çünki əvvəlki sahədə formalaşan vərdişlər, sonrakı sahədə

müəyyən vərdişlərə yiyələnməyə köməklik göstərir. Bu hadisə vərdişlərin müsbət keçirilməsi və ya induksiya adlanır. Bəzən elə hallar olur ki, mövcud vərdişlər yeni vərdişlərin yaranmasına maneçilik törədir. Belə hal vərdişlərin mənfi keçirilməsi və ya interferensiyası adlanır (5).

Bundan başqa fəaliyyət prosesində məqsədin həyata keçirilməsi vərdişlərin səviyyəsindən asılıdır.

Vərdişlərin yaranmasından asılı olaraq işin strukturunda aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

1) hərəkətlərin icra üsulları dəyişir:

a) artıq və lazımsız hərəkətlər aradan qalxır,

b) hərəkətin icra tempi sürətlənir,

c) hərəkətlərin uyğunlaşdırılması bacarığı meydana gəlir.

2) iş üzərində görmə nəzarəti, kinestetik nəzarətlə əvəz olunur.

3) işin mərkəzi tənzimləmə üsulları dəyişilir.

Diqqət iş üsullarını qavramaqdan azad olur və əsasən şəraitin və işin nəticəsinin üzərinə keçirilir.

Bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesində döyüşçünün mümarisəyə müraciət etməsi, yaxud da komandirin öz əsgərində müəyyən vərdişi yaratmaq üçün onu mumarisəyə yönəltməsi vacibdir.

Mümarisə dedikdə hər hansı bir işin icra tərzini yaxşılaşdırmaq, təkmilləşdirmək məqsədi ilə onun dəfə-

lərlə təkrar olunması başa düşülür. Mümarisəni sadəcə təkrarla qarışdırmaq olmaz. Mümarisə zamanı təkrar, təshihin iştirakı ilə həyata keçirilir. Məsələn, sərrast atəş açmaq vərdişinə yiyələnmək üçün əsgər hədəfi nişan alaraq tətiiyi çəkir. Növbəti dəfə o, atəşin nəticələrini nəzərə alır. Silahı tuşlayarkən, tətiiyi çəkərkən elə etməyə çalışır ki, hədəfə daha yaxşı atəş açsın. Buna görə də əsgərlər müəyyən bacarıq və vərdişlər formalaşdırarkən, komandirlərin mümarisəyə müraciət etməsi və onu düzgün həyata keçirməsi çox vacibdir (2).

Vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasının səmərli olması üçün onu 3 formada həyata keçirmək lazımdır.

1) maddi

2) nitqlə

3) fikrən

Maddi forma dedikdə sxem, model, plan, çertyoj və sairədən istifadə olunması başa düşülür.

Nitq forması dedikdə döyüşçünün yerinə yetirəcəyi əməliyyatı ucadan əzbər danışması nəzərdə tutulur. Bu formada aparılan məşq, hərəkətlərin daha dərinlən və ardıcıl şəkildə yadda qalmasına şərait yaradır.

Fikri formada əsgər hərəkət və hadisələrin bütün gedişini əqli planda, (ideomotor məşq) formada həyata keçirir. Müasir şəraitdə vərdiş

və bacarıqların formalaşmasında təlim cihazları və vasitələrinin rolu böyükdür. Təlim cihazlarının köməyi ilə təlim şəraitini döyüş şəraitinə uyğunlaşdırmaqla, əsgərlərin yiyələndiyi bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini, onların üstün və çatışmayan cəhətlərini təyin etmək olur. Əyani vəsaitlər də dərsin daha canlı təşkil olunmasına kömək göstərir (3).

Döyüş texnikasının daha da mürəkkəbləşməsi, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesində trenajorların əhəmiyyətini artırmışdır (6). Vərdiş və bacarıqlara yiyələnmə prosesində trenajorlardan və digər texniki vəsaitlərdən istifadə etmək əsgər, çavuş və zabitlərin döyüş və siyasi hazır-

lığının səviyyəsini artırır. Səhra, dəniz və hava təlimləri əsgərlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, burada müxtəlif hərbi fəaliyyət sahələrində bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesinin və ya formalaşdırılmasının ümumi psixoloji məsələlərini bilmək vacibdir. Təbii ki, konkret fəaliyyət sahələrində vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasının spesifik xüsusiyyətləri var. Əgər komandir vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasının ümumi qanunauyğunluqlarına bələd olsa, bu ona əsgərlərin döyüş hazırlığının səviyyəsini yüksəltməyə kömək edər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev N.A., Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili. B.: 2000, 59 s.

2. Qasimov C.Ə., Şəfiyeva E.İ., Əhmədov N.S. Hərbi psixologiya. B.: Vətən, 2004, 286 s.

3. Şəfiyeva E.İ. Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri, Bakı, 2006, 332 s.

4. Военная психология / Под. ред. А.Г.Маклакова. СПб.: Питер, 2004, 464 с.

5. Малоপুরин И.И. Психологические основы обучения воинов сухопутных войск / Под. ред. Н.Ф.Феденко, М.: Воениздат, 1983, 272 с.

6. Hugh Mc.Manners The scars of war. N.Y. Harper Collins Publishers, 1994, 448 p.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ БОЕВОГО МАСТЕРСТВА

В статье рассматривается роль знания, умения и навыков в формировании боевого мастерства. Раскрывая психологические основы получения знаний подчеркивается важность умения использовать их во время боевых действий. Предполагается, что знания обогащают умения и помогают приобретению навыков. Автор раскрывает психологический механизм приобретения умений и навыков во время учений и боевых действий.

THE PSYCHOLOGICAL BASIS OF MILITARY PROFICIENCY FORMATION

The article touches the role of knowledge, skills and knacks in formation of military practice. The importance of military skills usage during the combating is emphasized by psychological bases of acquiring knowledge. It is suggested that sound knowledge in this field enriches the skills and assist in acquiring the knacks. The author discovers psychological mechanisms of obtaining the skills and knacks during the training and their implementation in military actions.

KIÇIK HƏRBI QRUPLARIN IDARƏ OLUNMASINDA SOSIAL-PSIXOLOJİ İQLİMİN ROLU

Şiriyev A.A

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

XX əsrin sonlarında yenidən müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqına öz suverenliyini qorumaq üçün dövlətin əsas atributlarından biri olan güclü ordu lazım idi. Ancaq bədnam qonşularımızın təcavüzü nəticəsində qondarma Dağlıq Qarabağ problemi ortaya atılmış və dövlətimiz ordu quruculuğunu ərazi bütövlüyünü təmin etməklə paralel həll etmək məcburiyyətində qalmışdı. Belə şəraitdə psixoloji cəhətdən güclü, həmçinin yüksək hazırlıqlı ordunun yaranması günün ən vacib məsələsi kimi qarşıya çıxmışdı. Düşməyə cavab vermək üçün döyüş bacarığına və vərdişlərinə yiyələnmək, yüksək peşəkarlıq və fiziki hazırlığa nail olmaq, möhkəm nizam-intizama əməl etməklə yanaşı, məqamında düşməni məhv etmək, Vətən uğrunda canından keçməyə hazır olmaq kimi mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərin əsgərlərə aşılması müasir dövrümüzdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin acı nəticələri psixologiya elminin hərbi sahəsində zəruriliyini, onun öyrənilməsinin və xidmət-

də istifadə olunmasının vacibliyini bir daha dönə-dönə qabarıq şəkildə nümayiş etdirdi.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin hərbi birləşmələri kiçik hərbi qruplardan-heyət, manqa, tağım və bölüklərdən təşkil olunmuşdur. Bu kiçik qrupların idarə edilməsində komandirin yarada biləcəyi və əsgərlərin inkişaf elətdirəcəyi sosial-psixoloji iqlimin rolu əvəzsizdir. Həmişə bəllidir ki, döyüşdə çox şeyi silah və texnika həll edir. Ancaq yaddan çıxarmaq olmaz ki, son anda əsgər düyməni basmayınca və yaxud tətiiyi çəkməyincə, o qorxulu silah bir dəmir yığintısı kimi qalacaqdır. Kiçik hərbi qruplarda olan sosial-psixoloji iqlimdən asılı olaraq əsgərin həmin tətiiyi nə vaxt çəkməsindən, hansı istiqamətdə çəkməsindən asılı olaraq döyüşdə çox şey, bizim xalq üçün vacib olan qələbənin taleyi həll olunur.

Sosial-psixoloji iqlimin əsas göstəricilərindən biri olan mənəvi ruh haqqında hələ min illər öncə bir çox məlumatlar var idi. Onların çoxluğuna baxmayaraq, bunu yalnız istedadlı sərkərdələr layiqincə qiymət-

ləndirə bilib, ondan istifadə etməyə çalışmışlar. Buna misal olaraq məşhur fransız sərkərdəsi Napoleonu və müasir Türk dövlətinin yaradıcısı Atatürkü qeyd etmək olar. Napoleon demişdir: «Mənəvi ruhu yüksək olan bir əsgər bu silaha malik olmayan üç əsgərə dəyər» (6, s.12). Beləliklə, Napoleon mənəvi ruhun bir silah kimi adi silahlardan üç qat üstün olmasını vurğulayırdı. Atatürkün Çanaqqala savaşı uğrunda söylədiyi: «Mən sizə vuruşmağı yox, ölməyi əmr edirəm!» məşhur kəlamı da bu silsilədən yadda qalandır (4, s.195). O, yalnız bu sözlərlə silah-sursat çatışmazlığını bəhanə edib, döyüş mövqeyini qoyub qaçan əsgərləri yenidən döyüşə qaytara bilmiş və Çanaqqala zəfərini qazanmışdır. Mənəvi ruhun gizli silah olması onun gözə görünməzliyi və hiss olunmazlığındadır. Bununla yanaşı, onu insanlara məlum olan silahlar içərisində ən qüdrətli kimi də hesab etmək olar. Belə ki, o ən ağır tankdan, ən uzaqvuran topdan, ən dağıdıcı mərmidən də güclüdür.

Ordunun yüksək mənəvi ruhu məğlubiyyəti qələbəyə çevirməyi bacaran bir vasitədir. Ordu o vaxt məğlub olmuş sayılır ki, onun düşərgəsində məğlubiyyət hissi baş qaldırır. Çünki məğlubiyyət cismani vəziyyət deyil, ağıl, hissin nəticəsidir.

Mənəvi-psixoloji təminat haqqında təlimatdan kiçik çıxarışa fikir

verək: «Döyüş hazırlığının ən mühüm məsələsi-qoşunların mənəvi ruhunun möhkəmləndirilməsidir. Qoşunların mənəvi dəyanəti-intizamdan, döyüş ruhundan, qələbə əzmindən, soyuqqanlıqdan, şəxsi qürur hissindən, yüksək şərəf duymaqdan toplanır» (3, s.29).

Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, sosial-psixoloji iqlimin əsas hissəsi olan mənəvi ruh ordu üçün ölüm və ya qalım məsələsidir. Onu nəzərə almamaq qeyri-mümkündür. Yaxşı təşkil olunmuş hər bir ordu öz qoşunlarının döyüş hazırlığını yüksək səviyyədə saxlamalı və əgər bu mümkündürsə, onları yaxşı silahlarla təmin etməlidir ki, düşmən üzərində maddi üstünlük də yaratsın. Taktiki cəhətdən belə hesab edilir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün şəxsi heyətin mövcud sayı düşmən qoşunlarından üç dəfə çox, texnika-silah-sursat məsələləri də kifayət qədər artıq və müasir olmalıdır (7, s.89). Lakin müasir müharibələrə nəzər salırıqsa (istər Rus-Çeçen, istər Sovet-Əfqanıstan, istərsə də ABŞ-İraq), görürük ki, bu müharibələrdə ən yeni, mükəmməl tanklardan, təyyarələrdən, vertolyotlardan, silahlardan istifadə olunmasına baxmayaraq (istifadə olunmayan yeganə silah atom-nüvə silahı olmuşdur), yenə də qarşıya qoyulmuş məqsəd vaxtında, düzgün və tam yerinə yeti-

rilməmişdir. Elə müharibələr vardır ki, onların sonunda kimin qalib, kimin məğlub olmasını qəti söyləmək çətindir.

Maddi bərabərsizlik vəziyyətində mənəvi ruhun üstünlüyü daha əhəmiyyətlidir. Bəs bizim arzu etdiyimiz üstünlükləri necə qazanmaq olar? Əlbəttə ki, bu üstünlüklərin əldə olunması öncədən nəzərə alınmayan bir çox amillərdən asılıdır. Bunlar-əla komandanlıq, möhkəm nizam-intizam, peşəkar hazırlıq, müasir silah və sursat, döyüş ənənələri, fiziki hazırlıq, sağlam əhval-ruhiyyə, həqiqi vətənpərvərlik, yüksək şərəf və ləyaqət hissləri, yaxşı yemək və istirahət, sədaqətlik, qələbə əzmi, lazımi təbliğat və başqalarıdır. Ancaq mənəvi ruh bu amillərin adi cəmi-nəticəsi deyildir, çünki bunlardan hər hansı birinin çatışmaması qalanlarının işini sarsıtmaq qabiliyyətindədir. Məsələn, döyüşdə yarıtmaz komandanlıq digər amillərdən asılı olmayaraq, ordunun mənəvi ruhunu tez bir müddətdə sarsıda bilər. Orduda mənəvi ruhun zəif olmas hərbi sursatların çatışmamazlığından qat-qat təhlükəlidir (8, s.170).

Dağlıq Qarabağ müharibəsindəki uğursuzluqlarımızın və qoşun təcürbəsinin təhlili göstərir ki, təlim-tərbiyə işindəki bir çox nöqsanlar və çatışmamazlıqlar komandir heyəti-

nin (burada yalnız zabitlər nəzərdə tutulmur) əsgər, zabit, xidmət, döyüş psixologiyasını bilməsi, psixologiya elminin tətbiqi sahəsindən kifayət qədər yararlanmaması ilə birbaşa əlaqədardır. Hal-hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yarandığı və inkişaf etdiyi bir şəraitdə heç şübhəsiz ki, müasir dövrün tələblərinə cavab verə biləcək yeni zabit-rəhbər lider yetişəcəkdir. Bu zabitin nüfuzu bir çox hallarda onun kollektivdə yaranan ictimai rəyin yaradıcısı olmasından, hərbi xidməti səmərəli təşkil etmək bacarığından, tabeliyində olanları qarşıya qoyulan tapşırıqları yerini yetirməyə səfərbər etmək qabiliyyətindən asılı olacaqdır.

Kiçik hərbi qrupların idarə edilməsi problemini aktual edən digər bir cəhət kiçik hərbi qrupların idarə edilməsində komandirlərin sosial-psixoloji iqlimin rolu barədə elmi-psixoloji ədəbiyyata zəruri biliyə ehtiyaclarının olmasıdır. Araşdır-malar onu göstərir ki, respublikamızda psixoloji ədəbiyyatda kiçik hərbi qrupların sosial-psixoloji problemləri, onların mahiyyəti, idarə olunması, xarakterik əlamətləri və inkişaf xüsusiyyətləri lazımi səviyyədə açıqlanmamışdır.

Beləliklə, kiçik hərbi qrupların idarə edilməsində sosial-psixoloji iqlimin rolu mövzusu Ordumuz üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki, hə-

lə də Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan füsunkar Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayonumuz düşmən tapdağı altındadır. Məkrli qonşularımızın siyasəti bu torpaqları zaman keçdikcə mənimsəmək və «Böyük Ermənistan» yaratmaqdır. Elə bunun nəticəsidir ki, onlar sülh danışıqlarını uzadaraq, konkret bir nəticəyə gəlmək istəmirlər. Belə olan halda Silahlı Qüvvələrimiz Ali Baş komandanımız, prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında torpaqlarımızı azad etməli və soydaşlarımız öz dədə-baba yurdlarına qayıtmalıdır. Qarşıda bizi gözləyən döyüş əməliyyatlarında qələbənin əldə olunması son anda kiçik hərbi qruplarda olan sosial-psixoloji iqlimdən və onun necə idarə olunmasından da asılı olacaqdır.

Bəs sosial-psixoloji iqlim nədir? Onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Professor Əkbər Bayramov bu hadisəni belə izah edir: «Sosial-psixoloji iqlim dedikdə insanın insanı qavramasının, onların arasındakı ünsiyyət və əlaqənin xüsusiyyətlərindən, eləcə də onları birləşdirən və ya ayıran hisslərin qiymət və ya rəylərin xarakterindən təşkil olunan spesifik bir hadisə nəzərdə tutulur» (1, s.90).

A.V.Petrovskinin bu haqda fikri belədir: «Kollektivdə şəxsiyyətlərə-rası münasibətlərin ən mühüm təzahürlərindən biri onun sosial-psixolo-

ji iqlimidir. Yaxşı sosial-psixoloji iqlimin yaradılması vəzifəsi müəllimin fəaliyyəti üçün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Müəllim psixoloji prosesi əlverişli emosional şəraitlə təmin etməlidir» (10, s.163).

Əgər bu hadisənin kiçik hərbi qruplara təsirini nəzərdən keçirsək, onda sosial-psixoloji iqlimə belə tərif verə bilərik: «Sosial qavrayışın səviyyəsi və kiçik hərbi qrup üzvlərinin ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəsinin məmnunluq həddi ilə xarakterizə olunan kollektivin vəziyyəti sosial-psixoloji iqlim adlanır». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sosial qavrayış öz növbəsində hərbi kollektivin şüur səviyyəsindən, mənəvi və ideoloji yetkinliyindən çox asılıdır. Qavrayış hərbcilərin ayrı-ayrı duyğularının, həyəcanlarının və təəsüratlarının cəmindən hər hansı bir hadisəyə və ya komandirin təsirinə münasibət göstərməsindən əmələ gəlir və bunun nəticəsində fərdi və qrup hisləri, rəy və əhval-ruhiyyə formalaşır. Sosial-psixoloji iqlim fərdin və qrupun psixi xüsusiyyətlərinin qeyri-bərabər olması kimi incəliklərə malikdir. Məsələn, əsgərin xoş əhvalına həm qabaqcıl kiçik hərbi qrupda, həm də komandirlərin tələbkərliyinin aşağı olduğu kollektivdə də rast gəlmək olar.

Hərbi kollektivin həyat şəraitində sosial-psixoloji iqlimin əhəmiyyəti

çox böyükdür. Bu, hərbcilərin münasibətlərinin, fikirlərinin, hisslərinin, əhvalının, həyəcanının, istəyinin, marağının hakim mövqe tutan tərəfidir.

Hərbi qrupda mənəvi və psixoloji iqlimin bünövrəsi həmin kollektivin fəaliyyəti (döyüşün aparılması, təlim, dinc xidmət dövründə, döyüş texnikasına və silahlara qulluq edilməsi və s.) döyüş hazırlığı, güzəranı və asudə vaxtında əmələ gəlir. Məlumdur ki, hər bir qrup özünün rəsmi strukturu ilə bərabər, həm də müəyyən qeyri-rəsmi və ya psixoloji quruluşa malikdir. Qrupun qeyri-rəsmi quruluşu onun üzvlərini müəyyən psixoloji əlamətlərə görə birləşdirən ayrı-ayrı kiçik qruplar kimi meydana çıxır və qarşılıqlı münasibətlərin gündəlik ünsiyyəti zamanı təzahür edən müxtəlif formalarında ifadə olunur.

Hərbi kollektivlərdə rəsmi struktur ilə yanaşı sosial-psixoloji xarakter daşıyan qeyri-rəsmi strukturun yaranması ünsiyyətin qanunauyğun cəhətlərindən birini əks etdirir. Qeyri-rəsmi səviyyədə qarşılıqlı münasibətlər əsasən ictimai funksiyalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır (9, s.172).

Şəxsi qarşılıqlı münasibət heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, müvafiq psixoloji şəraitdə öz-özünə yaranır. Onlar yarandıqdan sonra mühüm

psixoloji reallığa çevrilir-şəxsi qarşılıqlı münasibətlər simpatiya və anti-patiyanın görünməz telləri ilə qrupa nüfuz edərək istər hər bir hərbcinin, istərsə də bütövlükdə qrupun fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır (5, s.185).

Kiçik hərbi qrupda olan sosial-psixoloji iqlim öz dayanıqlığı ilə fərqlənir. Bu kollektiv fəaliyyətin gedişi və nəticələrindən, komandirin kollektivə təsir etmək təcrübəsindən, müvəffəqiyyəti təmin etməsindən və tabeliyində olanların uğursuzluğunun qarşısını almaq bacarığından asılıdır.

Sosial-psixoloji iqlimi kiçik hərbi qruplarda xarakterizə edən başlıca cəhətlər bunlardır: kollektivçilik, hərbcilərin öz xidmətlərinin cəmiyyət və Silahlı Qüvvələrin qüdrətinin möhkəmləniəsi üçün faydalı olmasını başa düşməsi, xidmətə məsuliyyətli və yaradıcı münasibət və s.

Əgər hər bir hərbcisi öz bölməsi üçün «canfəşanlıq edir», onun qabaqcıllar sırasına çıxması üçün əlindən gələni əsirgəmirsə və komandir tabeliyində olanların həyat tərzini bu istiqamətdə fəallaşdırırsa, belə kiçik hərbi qrupda müsbət sosial-psixoloji iqlimin yaranması tez bir zamanda baş verəcəkdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kiçik hərbi qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səviyyəsi

yəsi bilavasitə aparılan tərbiyə işlərinin nəticəsi ilə şərtlənir. Elə buna görə də, müasir şəraitdə hərbi qruplarda zabit-rəhbərin rolu əvəzənilməzdir. Hərbi qrup nə qədər yaxşı təşkil olunsa, orada qarşılıqlı münasibətlərin rəsmi strukturu ilə qeyri-rəsmi strukturu bir o qədər yaxın olar. Kollektivin rəsmi və qeyri-rəsmi qrup strukturu arasındakı ziddiyyətləri də aradan qaldırmaq məqsəduyğundur. Əgər zabit-rəhbər buna nail olarsa, parçalanmağa başlayan kollektiv yenidən birləşmək imkanı əldə edir. Bu zaman həmçinin, əsgərlərin rəhbər heyətə münasibətini də nəzərə almaq lazımdır. Çoxluğun qarşısına qoyduqları tapşırıqların keyfiyyətlə yerinə yetirməsi kollektivin idarəedici hissəsinin fəaliyyətinə verilən qiymətdən də asılıdır.

Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlimin öyrənilməsinin əsas istiqamətlərindən biri hərbiçilər arasında qarşılıqlı münasibətlərin, yaranmış mikroqruplarda dostluq və yoldaşlıq əlaqələrinin olmasının müəyyən edilməsidir. Aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, hər bir kiçik qrupda mikroqruplar formalaşır. Məsələn, 30 nəfərlik təqimə qeyri-rəsmi şəxsiyyətlərarası münasibətlər zəminində bəzən 2-3, bəzən 3-4, bəzən hətta 5-6 nəfərlik mikroqrup əmələ gəlir. Bir qayda olaraq, onlardan biri və ya ikisi qrupun həyatında

qabaqcıl rol oynamağa başlayır. Mikroqrupların rolu müxtəlif cür ola bilər. Əgər mikroqrupun psixologiyası qalan kollektivə qarşı ziddiyyət təşkil edərsə, onda belə kollektivin möhkəmliyi, bütövlüyü pozulur. Əksinə, əgər mikroqruplar bütün kollektivin psixologiyası ətrafında bir-birlərinə sıx tellərlə bağlanıbsa, onda bu, kollektivin möhkəmlənməsinə köməklik edir. Ona görə də, mikroqrupların tərkibini və yönümünü diqqətlə öyrənmək hər bir komandirin borcudur. Buna görə zabit – rəhbər kiçik hərbi qrupda real surətdə yaranmış şəxsiyyətlərarası münasibətləri bilməli, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan bu qrupları bir istiqamətə yönəltməyi bacarmalıdır. Təcrübəli zabit-rəhbər mikroqruplar arasında əmələ gəlmiş ziddiyyətlərdən həmişə bütövlükdə kollektivin inkişafının hərəkətverici qüvvələri kimi istifadə etməyi bacarır.

Kiçik hərbi qrupda tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün oradakı işgüzar münasibətlərin xarakterini və məzmununu bilmək kifayət deyildir. Kiçik qruplarda sosial-psixoloji iqlimin öyrənilməsinin digər istiqaməti qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi və tənzim edilməsidir (11, s.64). Əgər hərbi qrupun lideri onun rəsmi surətdə seçilmiş və ya təyin edilmiş rəhbəridirsə, o möhkəm qrup

olmaq şansına malikdir. Bəzi hallarda belə uyğunluq olmur və o zaman kiçik hərbi qrupun bir sıra ayrı-ayrı, qeyri-rəsmi qruplara parçalanması təhlükəsi yaranır. Belə vəziyyətdə kiçik hərbi qrupda sosial-psixoloji iqlim bütövlükdə qeyri-rəsmi və rəsmi liderlər arasındakı münasibətlərlə müəyyən olunur. Təcrübəli zabıt-rəhbərlərin xidməti praktikası göstərir ki, təlim və tədris prosesi effektiv təşkil edildikdə, belə hallara yol verilmir, əgər bu cür vəziyyətlər baş verərsə, səmərəli vasitələrlə operativ şəkildə onların qarşısı alınır.

Komandirlərlə əsgərlərin münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir. Bu o deməkdir ki, belə ünsiyyətdə onların hər ikisi-komandır də, əsgər də şəxsiyyət kimi iştirak edirlər. Komandır-əsgər münasibətləri rəsmi münasibətlərdir. Vətənimiz Azərbaycan zabıtlərə ən qiymətli nə varsa onu-insanları, bizim gəncləri etibar etmişdir. Komandır-əsgər qarşılıqlı münasibətləri hərbi nizamnamələrə, qanunlara əsasən tənzimlənir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə komandirlərin əsgərlərə münasibəti bir çox cəhətdən əsgərlərin bir-birinə münasibətlərinin xarakterini müəyyən edir. Komandır-əsgər münasibətləri əlverişli olduqda, əsgərlər arasında da münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə

hərbi kollektivin formalaşması şərtlərindən biridir. Kiçik hərbi qruplarda kollektiv rabitələrin inkişafı isə, öz növbəsində, komandirlə əsgərlərin ünsiyyətini asanlaşdırır.

Zabıt-əsgər münasibətləri təlim prosesinin səmərəli olmasının mühüm şərtlərindən birini təşkil edir. Kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji iqlim birinci növbədə məhz həmin münasibətlərlə müəyyən edilir.

Beləliklə, kiçik hərbi qrupda müsbət sosial-psixoloji iqlimin təşəkkülü, onun əmələ gəlməsinə və inkişafına qayğı göstərmək zabıt-rəhbərin başlıca vəzifəsidir. Bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlmək üçün daim fəal əsgərlərin köməyinə arxalanmaq, tabeliyində olanlarla səmimi münasibətlər qurmaq lazımdır. Bunun sayəsində belə hərbi qruplardan döyüşqabiliyyətli hərbi kollektivlər əmələ gəlir ki, bu da bizə məkrli düşmənlərimizlə gələcək döyüşlərdə hava və su kimi lazımdır.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin özəyini təşkil edən kiçik hərbi qruplarda sosial-psixoloji problemləri araşdırmaq, onların idarə olunmasının yol və vasitələrini tədqiq etməklə yanaşı, onların ətraflı sosial-psixoloji təhlilini vermək və bununla da kiçik hərbi qruplarda idarəetmənin optimallaşdırılması yollarını müəyyənləşdirmək bu günün əsas məsələlərindəndir. Kiçik hərbi qrupları daha

effektiv idarə etmək üçün komandirlərə aşağıdakıları bilmək lazımdır:

1. Kiçik hərbi qruplarda sağlam sosial-psixoloji iqlimin yaranmasına maneçilik törədən amilləri, hərbcilərin qarşılaşdıqları çətinlikləri yalnız onların təlim-tərbiyə işi ilə bağlamaq olmaz. Bu həmçinin bir çox gözəgörünməz və çox vaxt lazımınca nəzərə alınmayan digər səbəblərdən də asılıdır.

2. Mənfi sosial-psixoloji iqlimi yaradan amillərlə mübarizə və onun aradan qaldırılması üçün belə iqlimin meydana çıxmasını, əsas təzahürlərini tez bir zamanda aydınlaşdıraraq, lazımı tədbirlərin görülməsi hər bir komandirin borcudur. Bu zaman komandirin yaxşı düşünülmüş psixoloji profilaktika, psixoloji məsləhət və digər üsullardan vaxtında istifadə etməsi çox vacibdir.

3. Kiçik hərbi qruplarda yaranan sosial-psixoloji iqlimə qrup daxilində olan mənəvi ab-hava, həmçinin Silahlı Qüvvələrdə baş verən sosial-siyasi dəyişikliklər, etnik-psixoloji xüsusiyyətlər də çox ciddi təsir göstərir.

4. Psixoloji şərait şəxsi heyətin tərbiyəsinə effektiv təsir göstərir və müasir şəraitdə şəxsi heyəti döyüşə hazırlamağın qanunauyğunluqlarını bilmək hər bir komandir üçün çox vacibdir.

5. Hərbi kollektivlərə səmərəli rəhbərlik məqsədi ilə sosial-psixoloji şə-

raitin öyrənilməsi və hərbi intizamın, intizamı tərbiyələndirən psixoloji şəraitin müəyyənləşdirilməsinin və hərbi kollektivlərin möhkəmliyinin müntəzəm olaraq psixoloji təhlilini aparmaq da məqsədəuyğundur.

Nəticədə onu qeyd edə bilərik ki, kiçik hərbi qrupların idarə olunması zaman-həm dinc xidməti dövründə, həm də döyüş tapşırğının yerinə yetirilməsinə hazırlıq və onların icrası dövründə sosial-psixoloji iqlim məxsusi cəhətlərə malik olur.

Həmçinin psixoloji iqlimin yaranmasına və təzahür istiqamətlərinə istər mikroqruplarda, istərsə də makroqruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ümumən Silahlı Qüvvələrdə baş verən sosial amillər, həmçinin hər bir hərbcinin temperament tipi və xarakter əlamətləri, yəni onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də ciddi təsir göstərir.

Habelə, kiçik hərbi qruplarda müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasında temperament tiplərindən və xarakter əlamətlərindən asılı olaraq qruplarda neqativ hadisələrin aradan qaldırma üsulları, yol və vasitələri fərqli olmaqla yanaşı, müəyyən tipik cəhətlərə də malikdir. Belə tipik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və onların kiçik hərbi qrupların idarə edilməsində adekvat surətdə nəzərə alınması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və həyat, 1996, 206 s.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin inkişafının aktual psixoloji məsələləri. Bakı: Azər nəşr, 1981, 188 s.
3. Mənəvi-psixoloji təminat haqqında təlimat. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1996, 84 s.
4. Salih Güney. Davranış bilimleri. Ankara: Kara Harp Okulu Basımevi, 1997, 689 s.
5. Дьяченко М.Н., Осипенков Е.Ф., Мерзляк Л.Е. Психолого-педагогические основы деятельности командира. М.: Воениздат, 1977, 295 с.
6. Коупленд Н. Психология и солдат. М.: Воениздат, 1991, 96 с.
7. Культура взаимоотношений военнослужащих / Под ред. Н.Ф.Карасева. М.: Воениздат, 1990, 170 с.
8. Малоপুরин И.И. Психологические основы обучения воинов Сухопутных войск. М.: Воениздат, 1983, 272 с.
9. Обузов Н.Н. Психология межличностных отношений. Киев: Лыбидь, 1990, 191 с.
10. Петровский А.В. Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. М.: Просвещение, 1978, 176 с.
11. Подоляк Я.В. Личность и коллектив: психология военного управления. М.: Воениздат, 1989, 350 с.

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА
В УПРАВЛЕНИИ МЕЛКИХ ВОИНСКИХ ГРУПП**

Моральное состояние является секретным оружием. О его существовании было известно тысячи лет назад. Но только талантливые руководители оказались в состоянии оценить его.

Одним из факторов обуславливающих актуальность управления мелких воинских групп является нужда командиров в необходимой научно-психологической литературе, в которой говорится о роли социально-психологического климата. Проведенные анализы показывают, что в Республике имеющейся психологической литературе социально-психологического проблемы мелких воинских групп, их сущность управления, характерные черты и особенности развития раскрыты на недостаточном уровне.

Повседневная практика подтверждает, что надежному управлению социально-психологическим климатом способствует глубокий анализ индивидуальных и групповых суждений и настроений.

При управлении мелкими воинскими группами, социально-психологический климат имеет своеобразные черты, как для мирного времени, так и при подготовке и выполнении боевых задач.

ROLE OF THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN MANAGEMENT FINE MILITARY GROUPS

The moral condition is the confidential weapon. About its existence it was known thousand years ago. But only talented heads were able to estimate and use it.

One of factors causing a urgency of management fine military group is the need of commanders in the necessary scientific – psychological literature in which it is spoken about a role of a social – psychological climate. The lead analyses show, that in Republic in the available psychological literature social - psychological problems of fine military groups their essence of management, characteristic features and features of development are opened at an insufficient level.

Daily practice confirms, that the positive control of a social-psychological climate is promoted by the deep analysis of individual and group judgments and moods.

At management of fine military groups, the social-psychological climate has original features, both for a peace time, and by preparation and performance of fighting tasks.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI İRSİNİN ƏSAS TƏDQIQI ASPEKTLƏRİ

Vəliyev M.V.

*BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti,
psixol.elm.namizədi*

Dünya xalqları içərisində öz mədəniyyəti, coğrafi mövqeyi və zəngin təbii sərvətlərinə görə seçilən Azərbaycan xalqı daima yadelli işğalçıların, xüsusilə bədnam qonşumuz erməni təcavüzkarlarının işğalına məruz qalmışdır. İşğala məruz qalmasına baxmayaraq Azərbaycan xalqı qabaqcıl elm və mədəniyyətini yaratmış, dünya mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirmiş və tarixə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Azərbaycan xalqı müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş görkəmli şəxsiyyətləri olan Babək, Cavanşir, Nizami, Füzuli, Xətai, A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, müasirlərdən Z.M.Bünyadov, Lütfulzadə, X.S.Məmmədov və başqaları ilə fəxr edir.

Adları qeyd olunan və olunmayan şəxsiyyətlər içərisində görkəmli publisist-demokrat, təbiətşünas-darvinçi alim, böyük maarifçi, uzaqgörən ictimai xadim Həsən bəy Zərdabi xüsusi yer tutur. H.B.Zərdabi şəxsiy-

yəti, onun ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji və publisistik fəaliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən geniş və hərtərəfli araşdırılmışdır. Aparılmış tədqiqatları sistem halında qruplaşdıraraq, aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq:

-birincisi, fəlsəfi istiqamətdə. Bu sahədə görkəmli Azərbaycan filosofları H.N.Hüseynov, Z.B.Göyüşov, Z.A.Məmmədov, İ.Ə.Rüstəmov və başqaları fundamental tədqiqatlar aparmış, tədqiqatın nəticələri məqalələr və kitablar halında çap olunmuşdur.

- publisist-filoloji istiqamətdə tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatçılardan M.Rəfilinin, M.C.Cəfərovun, H.Qasımzadənin, K.Talıbzadənin, S.Hüseynovun, N.Axundovun, V.Məmmədovun tədqiqatları təqdirəlayiqdir.

- H.B.Zərdabi irsi bioloji-tibbi istiqamətdə də tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə M.Axundovun, H.Fərzəlibəyovun, M.Əfəndiyevin tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

- Qeyd oluduğu kimi, H.B.Zərdabi böyük maarifçi olaraq xalqın azadlığını və firavan həyatını, elm və

mədəniyyətinin inkişafını onun maariflənməsində görürdü. H.B.Zərdabının maarifçilik görüşləri görkəmli pedaqoqlar, xüsusilə Ə.Y.Seyidov, Ə.Ə.Ağayev, Y.R.Talıbov və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

- nəhayət, H.B.Zərdabi irsi psixoloji istiqamətdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu istiqamətdə ilk dəfə olaraq böyük maarifçinin elmi və pedaqoji-publisistik irsində diqqəti cəlb edən etnopsixoloji, pedaqoji və sosial-psixoloji məsələlər araşdırılır.

Yuxarıda qeyd olunan H.B.Zərdabi irsinin tədqiqi istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur. İlk növbədə H.B.Zərdabi irsinin fəlsəfi istiqamətdə tədqiqinə nəzər yetirək. Araşdırmalarımızdan məlum olur ki, bu sahədə ilk dəfə olaraq görkəmli Azərbaycan filosofu, akademik H.N.Hüseynovun tədqiqatları uğurlu olmuşdur. O, «XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» (B., 1948) məşhur əsərinin altıncı fəslini H.B.Zərdabının fəlsəfi görüşlərinə həsr etmişdir.

Görkəmli filosof məlum əsərində H.B.Zərdabının 1837-ci il noyabr ayının 12-də Bakı quberniyasının Göyçay qəzasını Zərdab kəndində anadan olmasından ömrünün sonuna qədər, yəni 1907-ci il noyabr ayının 28-nə qədərki həyatının, ictimai-si-

yasi, pedaqoji və publisistik fəaliyyətinin tarixi səlnaməsini yaratmışdır. Müəllif əsas mənbə kimi H.B.Zərdabının sevimli həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikovanın «H.B.Məlikov Zərdabının bioqrafyası»sından (Üç dəftərdən ibarət əlyazma) bacarıqla istifadə etmişdir. Akademik H.Hüseynov H.B.Zərdabının dünyagörüşünün formalaşmasında ali təhsil aldığı Moskva şəhər mühitinin təsirini xarakterizə edərək yazırdı: «Moskva Universitetinin tələbəsi Zərdabi Moskvanın qabaqcıl ziyalıları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Fransız sosiolistlərinin əsərlərinin oxunduğu və müzakirə edildiyi yazıçılar dərnyində fəal iştirak edirdi» (5., səh, 373). Akademikin əsərindən məlum olur ki, H.B.Zərdabi təhsilini bitirib doğma vətəni Azərbaycana qayıtdı. O, burada var gücü ilə xalqının azadlığına, maariflənməsinə, elm və mədəniyyətinin tərəqqi etməsinə çalışırdı. Məmurların özbaşınalığını ifşa edirdi. Qubada işləyərkən yerli qaraguruhçular H.B.Zərdabının mütərəqqi fəaliyyətini həzm edə bilmirdilər. Bu vəziyyəti müşahidə edən Hənifə xanım yazırdı: «Bütün bunlara görə, Həsən bəy özünə düşmənlər qazandı və 1868-ci ilin martında onun həyatına sui-qəsd olundu...Həsən bəy gecə öz kabinetində ikən ona güllə atıldı. Güllə onun başı üstündən bir neçə

santimetr yuxarı keçib divara dəydi». Hənifə xanım fikrini davam etdirərək yazırdı: «O, heç bir zaman şəxsi həyatının qeydinə qalmamışdı. Onun bütün fikri müsəlmanlar arasında maarifsçilik ideyalarını yaymaq idi. Dəfələrlə bildirmişdir ki, xalq üçün məktəb açmaq lazımdır. Hökumət isə nəinki müsəlmanlara məktəb açmağa imkan verirdi, hətta müsəlmanlara müəllim olmaq qadağan edilmişdi.» (yenə orada)

Bütün çətinliklərə, çar məmurlarına və yerli irticaçılara qarşı mərdliklə mübarizə aparan H.B.Zərdabi kasıb şagirdlərə maddi yardım göstərmək və əhali arasında maarifi yaymaq məqsədi ilə, 1872-ci ildə Xeyriyyə cəmiyyəti yaratdı. Sonra teatr yaratmağa təşəbbüs etdi. O, tez-tez deyirdi: «Teatr xalqın inkişafı üçün güclü vasitədir». Həsən bəy buna da nail oldu. O, 1873-cü ildə ilk dəfə olaraq Nəcəf Bəy Vəzirovun və şagirdlərinin köməyi ilə M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasını tamaşaya qoymaqla Azərbaycanın teatrının banisi oldu.

Elm və maarif, mədəniyyətin tərəqqisinə mane olanlara qarşı nikbinliklə deyirdi: «Xalq, nəhayət, başa düşər ki, mən onun dostuyam. Məktəbin, teatrın xeyrini dərk edər – əgər xalqa qəzət də verə bilsək, onun dünyagörüşünü biz büsbütün dəyişərdik». Həsən bəyin çox çətinlik-

lərdən və çalışmalardan sonra, nəhayət, 1875-ci ilin iyulun 22-də təsis etdiyi «Əkinçi» qəzetinin birinci nömrəsi işıq üzü gördü. Həsən bəy Zərdabi yüksək nikbinliklə yazırdı: «Qəzet, xalqın özü ilə və öz ətrafında nə baş verdiyini büsbütün aydın şəkildə görə bildiyi bir güzgüdür. Elə etmək lazımdır ki, öz orqanizmi, onun ağrıyan yerləri haqda təsəvvür olsun və öz-özünü müalicə etməyə vasitə tapa bilsin» (2, №7, 14 aprel 1876.)

Zərdabinin fikrincə, qəzetin məqsədi xalqın gözünü açmaq, xalqa elm və mədəniyyət bəxş edən mühüm vasitədir. Zərdabi bir maarifçi kimi ömrü boyu xalq təhsili uğrunda mübarizə aparırdı. O, ürək ağrısı ilə deyirdi: «Yadda saxlayın, xalq gələcəkdə maariflənəcək. O, maariflənmə yoluna möhkəm ayaq basacaq, elmə yiyələnəcək və yaddaşında saxlayaraq, tarixdən sizin tərəfinizdən məruz qaldığı əzabları öyrənəcək, sizi böyük əzabkeş adlandıracaq, sizi lənətləməyəcək, ruhunuza hər zaman rəhmət oxuyacaqlar».

Həsən bəy uşaqların tərbiyəsində ictimai mühitin, tərbiyəçilərin şagirdlərə münasibətinin mühim əhəmiyyətini qeyd edirdi. O, uşaqların təhsil və tərbiyə işini dövlət işi hesab edirdi. Uşaqlar-yeni cəmiyyətin gələcək memarlarıdır. Onlar yeni həyat quracaqlar. H.B.Zərdabi

Azərbaycan folkloru nümunələrinin atalar sözləri və məsəllərinin, nağılların və s. uşaqların tərbiyəsinə təsirini xüsusi qeyd etməklə ədəbiyyat müəllimlərinin bu vasitədən geniş istifadə etməsini tövsiyə edirdi. Həsən bəy Zərdabi insan, cəmiyyət, insanın tərbiyəsində ictimai mühitin təsiri haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, yazırdı: «Əgər insan cəmiyyəti olmasa, ayrı-ayrılıqda götürülmüş insan öz-özünə mövcud ola bilməz.» (5., səh, 476). Deməli, Zərdabiyə görə, insanın cəmiyyətdən ayrı götürülməsi ağlagəlməzdir. Akademik H.N.Hüseynov məlum əsərində qeyd edir ki, H.B.Zərdabi XIX əsrin ilk azərbaycanlı təbiətşünası idi. O, təbiətşünaslıq sahəsindəki bütün nailiyyətlərlə maraqlanır, xüsusilə də, rus alimlərinin bu sahədəki kəşflərini yüksək qiymətləndirirdi. Zərdabi mikrobiologiya sahəsində dərin bilik nümayiş etdirərək, kütlələr üçün anamlı dildə bu elmin əsaslarını şərh edirdi. O, «Torpaq, su və hava» əsərində xalq üçün anamlı dildə kainatın yaranmasını şərh etmişdir. Görkəmli filosof H.N.Hüseynovun fikrincə, Zərdabinin təbiətşünas alim kimi fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Digər bir filosof Z.A.Məmmədov apardığı fundamental tədqiqat işində H.B.Zərdabinin elmi-pedoqoji, ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyətini

geniş tədqiq etmiş və onun tədqiqatının nəticələri «H.B.Zərdabi» (B., 1957) adlı monoqrafiyasında şərh olunmuşdur. Müəllifin əsəri altı fəsildən ibarətdir. Əsərin birinci fəslə «H.B.Zərdabinin dövrü» adlanır ki, bu fəsildə müəllif XIX əsrin II yarısında Azərbaycandakı ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı xarakterizə edir, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılmasının iqtisadi və siyasi inkişafına mütərəqqi təsirini, rus inqilabçı demokratlarının-Gertsenin, Belinskinin, Çernişevskinin və Dobroluybovun materialist fəlsəfəsinin və rus xalqının azadlıq hərəkatının böyük təsiri təsvir olunmuşdur. Müəllif əsərinin ikinci fəslində H.B.Zərdabinin həyat və yaradıcılığını təsvir etmişdir. Onun qeyd etdiyi kimi, H.B.Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşmasında Moskva Dövlət Universitetində təhsil aldığı tələbəlik dövrü, yəni 1861-1865-ci illər xüsusi rol oynamışdır. Filosof Z.A.Məmmədovun yazısından məlum olur ki, H.B.Zərdabinin yaradıcılığı nəinki fəlsəfi, habelə publisistik- qəzetçilik, maarifçi-pedoqoji, tibbi-bioloji istiqamətlərdə davam etmişdir.

Z.A.Məmmədov «H.B.Zərdabi» (B., 1957) əsərində qeyd edir ki, H.B.Zərdabi nəinki görkəmli maarifçi, böyük müəllim, həm də alovlu vətənpərvər idi. Müəllif məlum əsərində yazır ki, Həsən bəy Ucar da

vəkillik xidmətindən çıxandan sonra Bakıya qayıdır. 1906-cı ildə Zərdabının yaxından köməyi ilə Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı çağrılır. Qurultayın sənədlərində onun iclasa sədrlik etdiyi göstərilir. Qurultay Azərbaycan müəllimləri adından erməni müəllimlərinə müraciətnamə qəbul edir, iki millət arasındakı qırğının dayandırılmasını tələb edir. Filosof Z.A.Məmmədov bu haqda fikrini davam etdirərək yazır ki, H.B.Zərdabının iştirakı və rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş həmin müraciətnamədə milli ədavətin və milli qırğının səbəbləri göstərilir və erməni, Azərbaycan ziyalıları bu milli qırğına qarşı mübarizəyə çağrılır.

H.B.Zərdabi ölüm yatağında olarkən yenə də xalqı unutmurdu. Son nəfəsində ondan soruşanda ki, nə sözün var? O demişdir: «Xalqın maarifinə kömək edin!» (9. səh, 37).

Azərbaycanın digər görkəmli filosofları Z.B.Göyüşov, Ə.M.Əhmədov, Ş.F.Məmmədov, İ.Ə.Rüstəmov və başqaları H.B.Zərdabının fəlsəfi-siyasi baxışlarını təhlil etmiş və dəyərli elmi nəticələr əldə etmişlər.

Görkəmli Azərbaycan filosofu Z.B.Göyüşov H.B.Zərdabının fəlsəfi baxışlarını fundamental səviyyədə tədqiq etmiş, tədqiqatın nəticələri namizədlik və doktorluq dissertasiyaları ilə yekunlaşmışdır. Prof.

Z.B.Göyüşovun irihəcmli «H.B.Zərdabının dünyagörüşü» (B., 1962) əsəri böyük mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünün fəlsəfi təhlilinə həsr olunmuşdur. Əsər rus dilində yazılmış və nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyaya giriş, beş fəsil və biblioqrafiyadan ibarətdir. Əsərin birinci fəslə Zərdabının dünyagörüşünün formalaşması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif Zərdabının dünyagörüşünün formalaşmasında Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinin tarixi əhəmiyyətini, rus inqilabçı demokratlarının, xüsusilə, Belininskinin, Gertsinin, Çernişevskinin, habelə Rusiyanın görkəmli təbiətşünas alimləri olan Lomonosovun, Seçenovun, Meçnikovun və Timiryazevin həyat və fəaliyyəti ilə yaxından tanışlığını xüsusi qeyd etmişdir. Prof. Z.B.Göyüşov bu fəsildə Zərdabının ictimai-siyasi və maarifçilik dünyagörüşünün formalaşmasında öz sələfləri olan A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, və S.Ə.Şirvaninin çoxtərəfli fəaliyyətindən bəhs edir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Zərdabının fəlsəfi görüşləri səciyyələnməmişdir. Müəllif böyük maarifçinin fəlsəfi görüşlərini şərh etmək üçün onun təbii-elmi materializmi haqqında fikirlərini sistemləşdirmiş, Zərdabının dərk etmə haqqında görüşlərini qruplaşdıraraq təsvir etmişdir. O, həmçinin H.B.Zərdabının əsərlərin-

də dialektikanın elementlərini də toplayaraq fəlsəfi dillə biz oxuculara çatdırmışdır. Monoqrafiyanın üçüncü fəslə «H.B.Zərdabinin ictimai-iqtisadi və sosioloji baxışları» adlanır. Müəllif adı çəkilən fəslə dörd yarım fəslə bölərək Zərdabinin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsində, o cümlədən kənd əməkçilərinin ağır iqtisadi vəziyyətlərinin səbəblərini, eləcə də H.B.Zərdabinin əsərlərində Azərbaycanın xalq təsərrüfatının istehsal sahəsindəki vəziyyəti və fəhlələrin ağır güzəranını izah etmişdir. Müəllif eyni zamanda monoqrafiyanın adı çəkilən yarım fəsillərində xalq maarifinin əhəmiyyətini, H.B.Zərdabinin sosial-siyasi baxışının xarakterini, gələcək ideal cəmiyyət yaratmaq haqqında təsəvvürlərini əsərlərinə istinadən təhlil etmişdir.

Prof. Z.B.Göyüşov monoqrafiyanın dördüncü fəslində Zərdabinin dini baxışlarını, beşinci fəslində isə görkəmli maarifçinin etik görüşlərini şərh etmişdir. Əsərdə insanın mədəni əxlaqi keyfiyyətlərinin məziyyəti və onun tərbiyəsi haqqında fikirləri sistemləşdirilərək şərh olunmuşdur. Monoqrafiyanın sonunda Zərdabi irsini tamamilə səciyyələndirən, həmçinin bu zəngin irsi öyrənmələrə kömək məqsədilə ədəbiyyat siyahısı təqdim olunmuşdur. Prof. Z.B.Göyüşovun «Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri (XIX əsrin ikinci

yarısı)» (B., 1960) monoqrafiyasında Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən Zərdabinin etik görüşləri fəlsəfi baxımdan təhlil olunmuşdur. Müəllif problemi şərh etmək üçün əvvəlcə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçilərinin dünya baxışlarının formalaşdığı tarixi şəraitə təhlil edərək buna zəmin yarandığını qeyd edir. O, eyni zamanda Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən dini-feodal əxlaqın tənqidini vermiş və Azərbaycan maarifçilərinin etikasının əsas prinsiplərini izah etmişdir. Qeyd olunan məsələlərin şərhində Zərdabinin fikirlərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, prof. Z.B.Göyüşov məlum monoqrafiyasında qeyd edir ki, «H.B.Zərdabi qadınların maariflənməsindən bəhs edərkən bunda israr edirdi ki, ailə cəmiyyətin kiçik bir özəyidir və bu özəkdə qadın əsas yer tutur. Qadın ailənin bir çox başqa işlərində olduğu kimi, uşaqların ilk tərbiyəsində də mühüm rol oynayır. Buna görə də ananın nədanlığı və avamlığı eyni zamanda uşaqların tərbiyəsinə, onların əqli inkişafına da öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də onun nəzərinə, cəmiyyət ailədə tərbiyəyə laqeyd ola bilməz». (3., səh. 99-100)

H.B.Zərdabi irsini fundamental tədqiq edərək maraqlı və dəyərli nəticələr əldə elən filosoflardan biri də

İ.Ə.Rüstəmovdur. İ.Ə.Rüstəmov 1961-ci ildə namizədlik dissertasiyası, 1972-ci ildə doktorluq dissertasiyasında Zərdabinin zəngin elmi-kütləvi yaradıcılıq irsi əsasında Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixin fundamental surətdə tədqiq etmişdir. Prof.İ.Ə.Rüstəmov XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii elmi fikrin inkişafının ümumi, həm də çox konkret mənzərəsini təsvir edərək, həmin dövrdə Azərbaycan təbiətşünaslığının fəlsəfi məsələlərinin təhlilini vermişdir. O, «H.B.Zərdabi» (B., 1969) monoqrafiyasında görkəmli Azərbaycan maarifçisi, publisisti və təbiətşünas alimi H.B.Zərdabinin həyat və fəaliyyətini, yaşadığı mühiti, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini yığcam şəkildə qələmə almışdır. Müəllif eyni zamanda böyük maarifçini, görkəmli təbiətşünas alimin etik və estetik görüşlərini onun fədakar, qorxmaz vətəndaş qeyrəti ilə mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizə aparmasını «Əkinçi» qəzetindəki çoxsaylı məqalələrinə əsasən təhlil etmişdir.

Prof. İ.Ə.Rüstəmovun «Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri» (B., 2001) monoqrafiyasının dördüncü fəslində H.B.Zərdabinin elmi-pedoqoji, maarifçilik və təbiətşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Müəllif adı

çəkilən əsərinin «XIX əsrin II yarısında Azərbaycan təbii-elmi və fəlsəfi fikrinin qarşılıqlı əlaqəsi» adlanan fəslində H.B.Zərdabinin rus və Avropa təbiətşünaslığı ilə əlaqəsini, habelə H.B.Zərdabinin təbiətşünaslıqda materializm uğrunda mübarizəsini fəlsəfi təhlillə işıqlandırmışdır.

H.B.Zərdabinin yaradıcılıq fəaliyyəti publisist-filoloji aspektdə də öyrənilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simaları, ədəbiyyatşünas alimləri M.Rəfil, M.C.Cəfərov, K.Talıbzadə, S.Hüseynov, X.Məmmədov, V.Məmmədov, N.Axundov və başqaları H.Zərdabinin «Əkinçi» qəzetindəki jurnalistik fəaliyyətini, yazdığı məqalələrin elmi-praktik dəyərini, janr xüsusiyyətini, üslubi xarakterini, Azərbaycan dilinin, məktəb təliminin təkmilləşməsində rolunu izah etmişlər. Deyilənləri nəzərə alaraq filoloji-publisist aspektin ətraflı şərhinə ehtiyac duymuruq.

Zərdabinin elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin təbii-bioloji, daha doğrusu psixofizioloji istiqamətdə tədqiqinin şahidi oluruq.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrin II yarısında geniş elmi-pedoqoji, publisistik fəaliyyət göstərmiş təbiətşünas alim H.B.Zərdabi 1865-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq bölməsini bitirərək Azərbaycana

qayıtmış və fəaliyyətini burada təbiətşünas alim kimi davam etdirmişdir.

H.B.Zərdabının yaradıcılıq fəaliyyəti geniş əhatəlidir. O, Azərbaycan da ilk darvinist alim olmaqla təbiətşünaslığa, gigiyena, anatomiya və fiziologiyaya dair qiymətli əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycan tədqiqatçıları onun təbiətşünaslığa dair fikirlərini tədqiq etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Onlardan bir neçəsinin adını çəkə bilərik. Məsələn, prof. H.Fərzəlibəylinin «Azərbaycanda təbiət elmələrinin inkişaf tarixindən» (1958), prof. M.Axundov «Həsən Bəy Zərdabının təbiyyata aid əsərləri haqqında» (1958), yenə onun «Azərbaycanda bioloji fikrin inkişaf tarixindən (XIX əsrlər)» (1965), «Zamanı qabaqlayanlar» (1989), prof. M.Əfəndiyevin «H.B.Zərdabi Azərbaycanda gigiyenik biliklərin banisi və təşkilatçısıdır» (1961) və s.

Görkəmli alimin psixofiziologiyaya dair fikirləri qismən aşağıda adları çəkilən əsərlərdə öz əksini tapmışdır. «Xörək yemək və su içmək», «Nəfəs almaq», «İnsanın bədəninin hissələri-kəmik (sümük), ət (əzələ mənasında), beyin, «Həvəsi-xəmsə», «İnsanın doğulub törəməyi» və s. məqalələrində, nisbətən böyük həcmdə yazılmış «Bədəni səlamət saxlamaq düstürül-əməlidir», «Torpaq, su və hava» əsərlərindən bu günümüz

üçün də qiymətli olan tələbatların stimullaşdırılması, tələbatların növləri, şəxsiyyəti fəaliyyətə təhrik edən digər psixoloji amillərin xarakterinin öyrənilməsi aşkarlanır.

H.B.Zərdabi «fikir dərəcəti» anlayışını izah edərkən insanın psixika və şüurunun beyinlə əlaqədarlığını, onların beynin məhsulu olduğunu göstərərək, materialist alim mövqeyində dayandığını bir daha sübut edir. Onun psixofiziologiyaya dair faydalı fikirlərindən biri də ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində fizioloji terminləri ifadə etməsi olmuşdur. Belə ki, ilk dəfə olaraq «onurğa beyin», «baş beyin», «böyük beyin», «uzun beyin», «kiçik beyin», «damar» və s. anlayışların elmi əsərlərdə ifadəsi, fikirlərin şərhində ifadə olunması Azərbaycan fiziologiya elmi terminologiyasının yaranması üçün bir başlanğıc, təkan olmuşdur.

H.B.Zərdabi irsi pedoqoji istiqamətdə də tədqiq olunmuşdur. Bu sahədə görkəmli Azərbaycan pedaqoqları Ə.Y.Seyidovun, Y.R.Talıbovun, Ə.Ə.Ağayev və başqalarının tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Prof.Ə.Y.Seyidov «Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən» (B., 1958) monoqrafiyasının beşinci fəslini Zərdabının pedaqoji görüşlərinə həsr etmişdir. Adı çəkilən fəsildə Zərdabının həyat və fəaliyyəti haqqında qısa məlumat verilir, onun fiziki

tərbiyə haqqında fikirləri şərh olunur. Prof. Ə.Y. Seyidov yazır: «...odur ki, sağlamlığın gözlənilməsi üçün o, (H.B. Zərdabi-kursiv bizimdir. M.V.) bir sıra qiymətli məsləhətlər verməyi zəruri hesab edirdi. Məlikov öz məsləhətlərində uşaq sağlamlığının gözlənilməsi üzərində xüsusi olaraq dayanır; lakin o, öz məsləhətlərini uşaqıqlıq dövrü ilə məhdudlaşdırmır, böyükləri də əhatə edir. Məlikov «Sağlamlığın gözlənilməsi üçün rəhbərlik» («Gigiyena») adlı kitabın sonunda deyir ki, sağlam bədən hər bir şəxs üçün böyük nemətdir. (12., səh 287)

Prof. Y.R. Talıbov və prof. Ə.Ə. Ağayev H.B. Zərdabini alovlu maarifçi, xalqının balalarının savadlanması uğrunda həyatını riskə qoyan fədakar vətəndaş, insan şəxsiyyətinə yüksək qiymət verən və onun məktəbdə, ictimaiyyət arasında formalaşmasını zəruri hesab edən görkəmli pedaqoq kimi səciyyələndirirlər.

Nəhayət, H.B. Zərdabi irsini araşdırarkən məlum olur ki, o, sosial psixologiya etnopsixologiya və pedaqoji psixologiyaya dair qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bu məqalənin müəllifi jurnal məqalələrində, məruzə tezislərində H.B. Zərdabinin ümumi, pedaqoji, sosial-psixologiya və etnopsixologiyaya dair fikirlərinin psixoloji təhlilini aparmışdır.

Məlum olduğu kimi, H.B. Zərdabi böyük maarifçi, eyni zamanda xalqı-

nın balalarının savadlanmasına çalışan fədakar vətəndaş olmuşdur. O, xalqının elm, maarif və mədəniyyəti tarixində böyük xidmətləri olan müfəkkir kimi Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının yaranmasında və təbliğində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Cəsarətlə qeyd etmək lazımdır ki, maaarifçilik ideyaları XIX əsrin II yarısından başlayaraq ciddi surətdə Azərbaycanın bütün hüduqlarına yayılmış və həmin ideyalar, bu gün də öz müasirliyini saxlamışdır.

Böyük maarifpərvər Azərbaycan xalqının firavanlığını, azadlığını, xalqlar içərisində fərqlənməsini uzaqgörənliklə qeyd edirdi. Burada psixoloji məqamlara riayət etməyi məsləhət bilirdi. Xalqın maariflənməsində müəllimin müstəsna rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Müəllimlərin şəxsiyyət və peşə keyfiyyətlərini xarakterizə edərək onları fəal olmağa çağırırdı. O, müəllimlərə müraciətlə yazdığı «Açıq məktub» məqaləsində müəllimlərin mətbuat oxumadığını tənqid etməklə, onlara irad tutaraq yazır: «Yazın görək nə oxuyaq, necə oxuyaq, harada oxuyaq? Oxumaq sizin işinizdir. Siz də, Allaha şükür, az deyilsiniz?!»

Zərdabi müəllimlərin daha çox zəhmət bahasına böyük qayğı ilə şagirdlərə elm, təhsil verməsini arzulayırdı və bu sahəyə can yandırmaqla

onların fəallığını tələb edirdi. O, bu münasibətlə yazırdı «Bəlkə siz elə fikir edirsiniz ki, məktəblərdə veriyiniz dərslər bəsdir? Artıq lazım deyil? İndi sel vaxtıdır. Elə gərək sel gedib axsın ki, hər istəyən ondan içib doya bilsin». Zərdabi adı çəkilən məqalənin sonunda müəllimlərdən acizənə xahiş edirdi ki, boş qalan vaxtınızı türk balalarının savadlanmasına sərf edin, qoy onlar, həm də qeyri-türk dillərini də öyrənsinlər. Uşaqlar savadlanarsa, onlarda milli-özünüdərk, milli şüur formalaşar. Belə yanaşma Zərdabinin milli maarifçilik məfkurəsinin mühüm cəhətlərindəndir.

H.B.Zərdabinin marifçilik məfkurəsinin sistemli tədqiqi sübut edir ki, Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının yaranması və çiçəklənməsi ölkədə feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünə təsadüf etdiyindən böyük maarifçinin fikirlərində ictimai-sosial, iqtisadi şərait amillərinin təsiri müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən H.B.Zərdabinin maarifçilik psixoloji konsepsiyasında insan, şəxsiyyət, fərdiyyət anlayışı xüsusi yer tutur. Belə ki, maarifçilər, həmçinin Zərdabi də şəxsiyyəti bütöv, tam, inteqral keyfiyyətlərə məxsus varlıq kimi qəbul edərək onların formalaşmasında,

şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemə daxil olmasında sosial mühitin, ailə mühitinin, etnik amillərin, fərdi və tipik xarakter əlamətlərinin, idrak proseslərinin təşəkkülünün rolunu qiymətləndirmişdir. Onun əsərlərində uşaqların təlim-tərbiyəsinə, xüsusilə mənəvi-əxlaqi və fiziki tərbiyəsinə, şüurun, o cümlədən milli mənlik şüurunun formalaşmasına diqqət yetirilmişdir.

H.B.Zərdabi irsində ümumi psixologiya məsələlərinə də toxunulmuşdur. Belə ki, böyük təbiətşünas alim dünyanın maddi olduğunu, heç bir ilahi qüvvədən yaranmadığını israrla söyləyirdi. O, eyni zamanda üzvü aləmdəki inkişaf və dəyişmələrin səbəblərini düzgün izah edirdi. Bunula da, o, dünyanın dərk olunmasını, bu prosesdə hissi və məntiqi idrakın əvəzsiz rolunu xüsusi olaraq göstərirdi. Zərdabi məqalələrində yazırdı ki, dünyanın dərk edilə bilməsinə şübhə edənlər insan aqlının qüdrətinə, onun qabiliyyətinə və bacarığına inanmayanlardır. Zərdabi 21 iyul 1977-ci il tarixdə 15 saylı «Əkinçi» qəzetindəki məqaləsində yazırdı: «Ağıl ilə hər bir şeyin səbəbini axtarıb və bu tövr ilə elmlər bina edib su ilə maşınlar, külək ilə dəyirman, su buğu ilə atəş ərradəsi, gəmiyi və qeyrə işlədib, hətta göydə olan günün istisi ilə maşınlar bina edir. Pəs ağıl və elm ilə insan tamam

dünyanı təsərrüf edə bilir.» (2., səh, 411)

Zərdabi hissi idrakı bütün idrak prosesinin başlanğıcı və əsası hesab etmişdir. Onun fikirlərini araşdırarkən məlum olur ki, hiss üzlərsiz insan dünyanı dərk edə bilməz və onun ağılı heç dərəcəsində olar. Zərdabi gerçək aləmin dərk olunmasında hissi idrakın roluna həsr etdiyi «Həvasi –xəmsə» adlı məqaləsində yazmışdır: «İnsan ətrafında olan şeyləri və dünya ilə olan münasibətini həvasi-xəmsə vasitəsilə dərk edir. Həvasi-xəmsənin əvvəlincisi quvveyi-bəsirədir ki, gözlərin vasitəsilə, ikincisi quvveyi-səmiyədir ki, qulaqların vasitəsilə, üçüncüsü quvveyi-camadır ki, burun vasitəsilə, dördüncüsü quvveyi-zaiqədir ki, dil vasitəsilə və beşincisi quvveyi-lamisədir ki, bədənənin dərisi vasitəsilə dərk olunurlar.(2., səh, 321)

Təbiətşünas alim H.B.Zərdabi hiss üzləri vasitəsilə dünyadakı şeylərin bu duyğu orqanlarına təsir etdiyini siqnallar yolu ilə beynə axıb gəldiyini, beyin vasitəsilə isə tənzim və təhlil etdiyini, şeylər haqqında doğru bilik hasil olduğunu göstərirdi. O, əsərlərində bir neçə dəfə qeyd etmişdir ki, duyğularımız xarici aləmdəki şeylərin surətləridir. Onun fikrincə, hisslərimiz idrakımızda çox böyük rol oynasa da, hələ idrak üçün kifayət deyildir, bunun üçün ağıl,

təfəkkür lazımdır. Zərdabi fikrini daha aydın açıqlamaq üçün həyatı misalla izah edir. O, yerin kürə şəklində olmasını, səsin saniyədə 340 xan arşın yol getməsinə, zəlzələni, yağış və qarın yağmasının səbəblərini buna nümunə gətirib göstərir ki, biz buları bilavasitə duyğularımızla dərk edə bilmirik, lakin ağılımızın köməyi ilə bunların mahiyyətini dərk edirik. H.B.Zərdabinin bu fikri psixologiyada qəbul edilmiş bir tezislə-təfəkkürün başqa psixi proseslərə nisbətən daha geniş əhatəyə, imkana malik olması xüsusiyyəti ilə üst-üstə düşür.

Deyilənləri əsas tutaraq qeyd edə bilərik ki, Zərdabinin elmi, publisistik irsi Azərbaycanda elmin, maarifin, təhsilin və publisistikanın inkişafına səbəb oldu. Qeyd olunduğu kimi, H.B.Zərdabinin elmi irsində başqa elm sahələri ilə yanaşı, ümum-psixoloji məsələlərə də rast gəlirik. Bu problemə daha geniş və fundamental halda öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır.

H.B.Zərdabi maarifçilik, vəkillik və publisistik fəaliyyətində Azərbaycan xalqının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirdi. O, yazılarını Azərbaycan oxucusunun başa düşəcəyi dildə yazırdı və çalışırdı ki, Azərbaycan dilinin tədris olunduğu məktəblər olsun, uşaqlara dərsləri öz dillərində öyrətsinlər. Həsənbəy çarizmin hansı

iş yerində, Tiflis Mərzləşdirici palatasında, yenicə təşkil edilmiş quberniya idarəsində, habelə Qubada məhkəmə katibliyində işləyəndə, bir sözlə hər yerdə zorakılıqla, ədalətsizliklə, soyğunçuluqla qarşılaşmış və öz məqsədinə nail olmadan, fikrinin doğru olduğunu sübut edə bilmədən oradan getməli olmuşdur. Həsənbəy Zərdabi gördüklərinə əsasən başa düşmüşdür ki, çar məmurlarının ayrı-ayrı cinayətinə qarşı deyil, çarizmin bütün usuli-idarəsinə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. O, bu məqsədə çatmaq üçün Azərbaycan xalqının öz içərisindən mədəni qüvvələrin, təhsilli kadrların hazırlanmasını zəruri hesab edirdi. Buna görə də, Azərbaycan dilində məktəblərin açılmasını, öz xalqına bağlı, mill dərkli, milli şüuru olan müəllimlərin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. Onun fikrincə, milli kökə bağlı müəllimlər uşaqların milli xüsusiyyətlərini bildikləri üçün onların təhsilinə can yandıracaq, təlim-tərbiyə prosesində etnopsixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alacaqlar. O, dərslərində Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinə müraciət edirdi. Məsələn, o, sinifdən və məkdəbdənkənar işi M.F.Axundovun yenicə çapdan çıxan «Hacı Qara» komediyası ilə təşkil edirdi.

Həsən bəy irsinin görkəmli tədqiqatçısı prof. Ə.Y.Seyidov yazır: «Özü-

nün ilk demokratik qəzeti olan «Əkinçi» nin birinci nömrəsində Həsənbəy yazırdı ki, həmrəylik olmadan cəmiyyətin heç bir fəaliyyəti bərkiyib möhkəmlənə bilməz; müsəlman qardaşları yığib, yurdsuz-yuvasız qalan və yoxsul olan uşaqları oxutmaq üçün zamanın ruhuna uyğun məktəblər açılmalıdır. Bizim dövrümüzdə elmsiz yaşamaq olmaz; xüsusilə bizim qonşular elmə yiyələnərək günü-gündən irəliyə gedir və mal-mülkümüzün sahibi olurlar. Belə olduqda nə etmək lazımdır? Heç kəs mənim çağırışımla getmir, göstərirəm, görmürlər; deyirəm anlamırlar; nəhayət mən belə bir qərara gəldim ki, daha bərkdən çağırmaq lazımdır; başqa çıxış yolu yoxdur. Mümkün deyil ki, mənim çağırışımı eşidənlərdən bir nəfəri də mənə başa düşməsin» (12., səh, 270)

Görkəmli maarifçi H.B.Zərdabi azərbaycanlı qızların təhsil almasına xüsusi diqqət yetirir, qız məktəblərinin açılmasını vacib sayırdı. O, eyni zamanda qızların oğlanlarla birgə təhsili prosesinə xüsusi əhəmiyyət verərək bunu uşaqların təlim-tərbiyəsinin vacib şərti kimi qəbul edirdi. Bununla da, H.B.Zərdabi XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gender siyasətinin əsasını qoyanlardan biri kimi tarixə düşmüşdür.

H.B.Zərdabi milli təəssübkeşlik göstərərək «Bədəni salamat saxla-

maq düstürləməlidir», «Elmi-həyvanatdan», «Həvəsi-xəmsə», «Sü-mük, ət, beyin», «Torpaq, su və hava», və s. elmi əsərlərində, «Kaspi», «Həyat» və xüsusən də «Əkinçi» qəzetlərindəki çap etdirdiyi elmi və publisistik məqalələrində etnopsixoloji məsələlərə diqqət yetirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov N.F. Sənədlərin dili ilə. Bakı, 1980.
2. «Əkinçi». 1875-1977.(Tam mətni). Bakı, 1979.
3. Göyüşov Z.B. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. (XIX əsrin ikinci yarısı). Bakı, 1960.
4. Геюшев З.Б. Мирозрение Г.Б.Зардаби. Баку, 1962
- 5.Hüseynov H.N. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006.
6. Həsən Bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960.
7. Cavadova E. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı, 1988.
8. Məmmədov V. «Əkinçi» qəzeti. Bakı, 1976.
9. Məmmədov Z. Həsənbəy Zərdabi. Bakı, 1957.
10. Rüstəmov.İ.Ə. Həsənbəy Zərdabi. Bakı, 1969.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, heç şübhəsiz, H.B.Zərdabinin maarifçilik, publisistik fəaliyyəti, habelə elmi-kütləvi irsi milli zəminə söykənərək şəxsiyyət, fəaliyyət, qrup, etnik psixologiya, ümumi, uşaq, yaş və pədaqoji psixologiya elmlərinin təşəkkülünə əsaslı zəmin yaratmışdır.

11. Rüstəmov İ.Ə. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri. Bakı, 2001.

- 12.Seyidov Ə.Y. Azərbaycanda pədaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, 1958.

- 13.Sovremenniki o Q. Zardabi. Bakı, 1985.

- 14.Vəliyev M.V. Böyük maarifçi H.B.Zərdabinin psixoloji baxışlarına dair. «Dünyaya baxış» jurnalı. Bakı, 2008, № 2.

- 15.Vəliyev M.V. XIX əsrdə Azərbaycanda iqtisadi-ictimai şəraitin psixoloji fikrin inkişafına təsiri. «Bakı Universiteti xəbərləri», «Sosial-siyasi elmlər» seriyası, Bakı, 2008,№1. səh, 164-175.

- 16.Vəliyev M.V. Azərbaycan maarifçiliyində psixoloji ideyaların əks etdirilməsi. «Psixologiya jurnalı». Bakı, 2007, №1. səh, 251-260.

17.Vəliyev M.V. H.B.Zərdabi insanın idrak fəaliyyəti haqqında. BDU-da keçirilən gənc tədqiqatçıların «Müstəqillik yollarında: problemlər, perspektivlər» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004. səh, 63-64

18.Vəliyev M.V. H.B.Zərdabinin psixofiziologiyaya aid fikirlərinin tədqiqinə dair. BDU-nun sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin 10 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 2002. səh, 79-80.

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ГАСАН БЕКА ЗАРДАБИ

В статье рассказывается о выдающемся азербайджанском просветителе, ученом в области естествознания Гасан беке Зардаби. В результате анализа общественно-политической, научно-педагогической и популярно-публицистической деятельности исследуются его психологические взгляды. Автор также указывает на огромную ценность наследия Г.Б.Зардаби, в изучении которого выделяются различные аспекты исследования: философский, публицистическо-филологический, биолого-медицинский педагогический, и наконец, психологический. В статье представлены существенные факты творческого наследия великого мыслителя, а также имеется психологический анализ вышеуказанных подходов исследования его деятельности.

ASPECTS OF MAIN INVESTIGATION HASAN BEY ZARDABI'S HERITAGE

In this article notable Azerbaijani educations, naturalist Hasan bey Zardabi was commented for his psychological looks on the basis of his socio-political, scientific-pedagogical and mass-publicity activities. In the article the author acknowledges the richness of Hasan bey Zardabi's heritage. This also notes that this rich heritage has been investigated in philosophic, publicist-philological, biological-medical, pedagogical and at last in psychological directions. In the article research work of representatives mentioned are reviewed, their thoughts are commented on and psychologically analyzed.

[illegible]

Qeyd üçün

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavirləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),

Əliyeva K.R. (psixol.e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol.e.d., prof.),

Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.), Qurbanova K.K. (psixol.e.d., prof.),

Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),

Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C. A. (psixol.e.n., dos.),

İbrahimbəyova R.F. (psixol. e.n., dos.), Cabbarov R.V. (psixol.e.n.),

Mustafayev M.H. (psixol.e.n., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenzia: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 18.05.2010

Fiziki çap vərəqi: 12,5. Tiraj: 300. Sifariş 10.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2010